

264953

A RÓMAI VIA NOMENTANAI SZENT ÁGNES EGYHÁZ

(RÉGÉSZETI TANULMÁNY)

KIADJA

BÁRÓ HORNIG KÁROLY

BIBORNOK, VESZPRÉMI PÜSPÖK

IRTA

LUTTOR FERENC DR

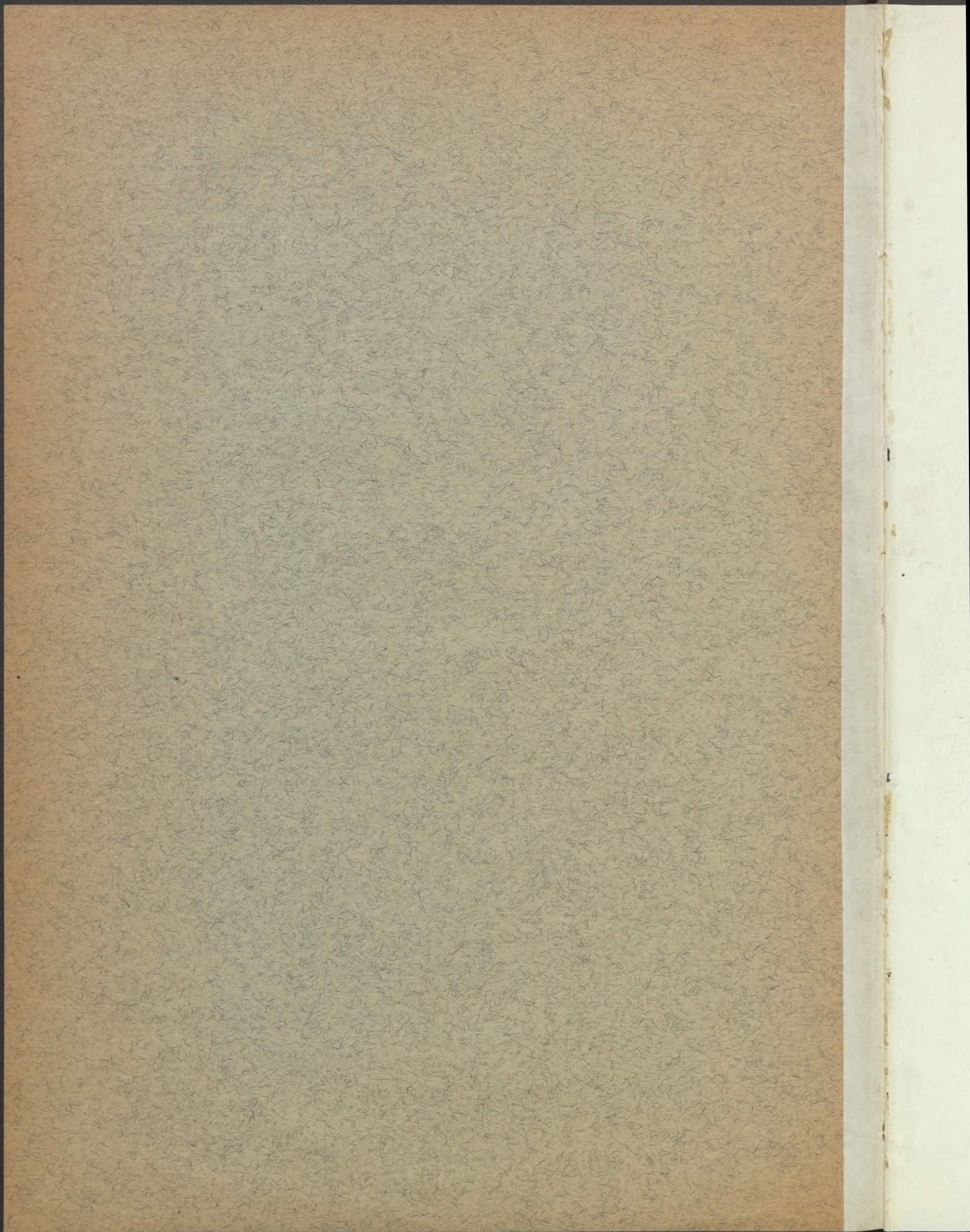
PÁPAI T. KÁPLÁN, THEOL. TANÁR

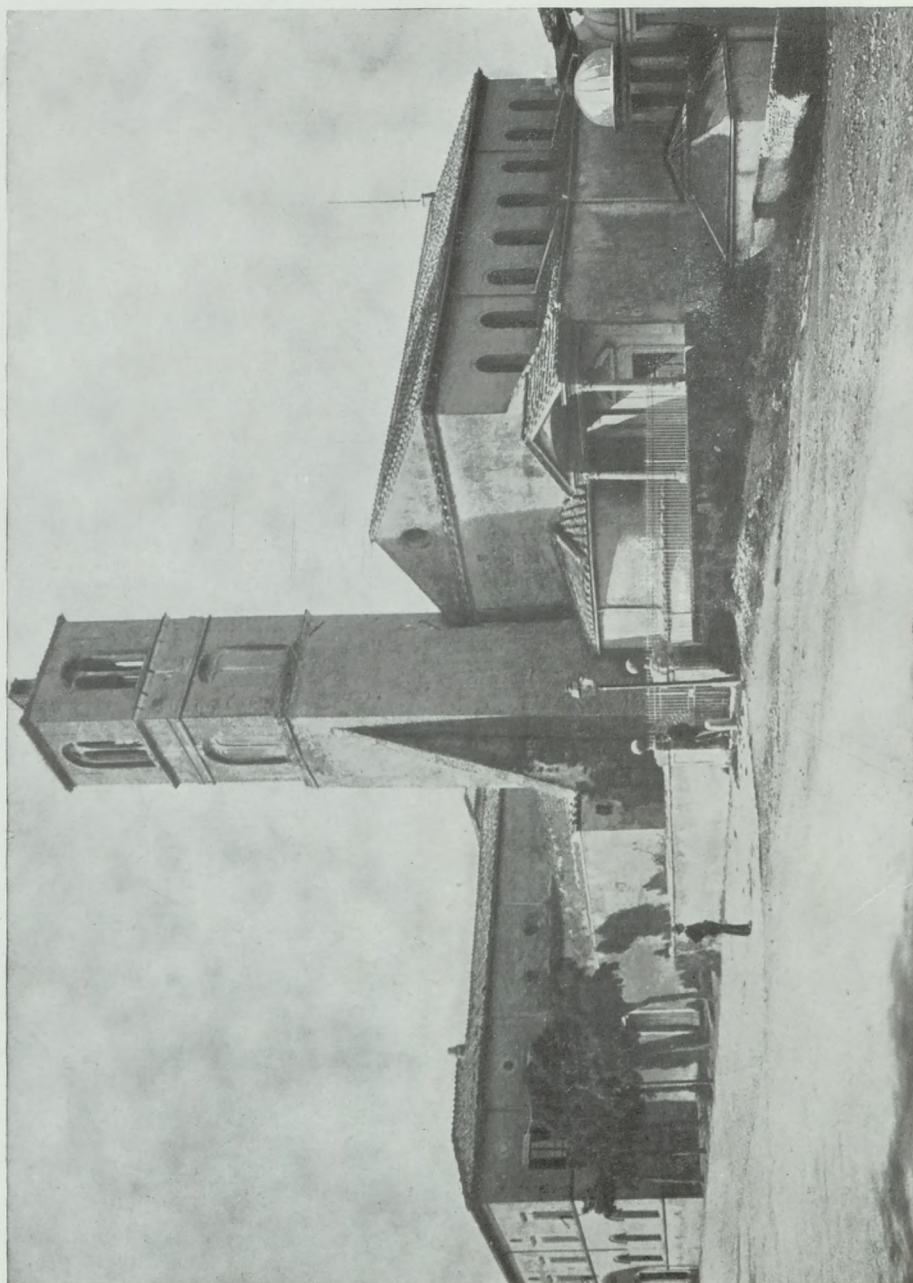
VESZPRÉM

EGYHÁZMEGYEI KÖNYVNYOMDA

MCMXVI

1. Sz. Ágnes egyház külseje.

Allinari felvétele után.

8/5

A RÓMAI VIA NOMENTANAI SZENT ÁGNES EGYHÁZ

(RÉGÉSZETI TANULMÁNY)

KIADJA

BÁRÓ HORNIG KÁROLY

BIBORNOK, VESZPRÉMI PÜSPÖK

IRTA

LUTTOR FERENC DR

PÁPAI T. KÁPLÁN, THEOL. TANÁR

VESZPRÉM

EGYHÁZMEGYEI KÖNYVNYOMDA
MCMXVI

Nihil obstat.

Budapest, 19. Februarii 1916.

Dr. Jos. Lukcsics,
censor dioecesanus.

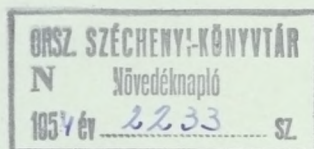
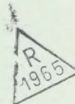
874/1916.

Imprimatur.

Veszprém, 25. Februarii 1916.

Dr. JULIUS RÉDEY,
vic. generalis eppalis.

264953

BEVEZETÉS.

A Via Nomentanai sz. Ágnes egyház (általánosabban ismert néven *S. Agnese fuori le mura*) tiszteletre méltó emléke azon dicsőséges időknek, melyekben a kereszténység az államhatalom üldözésének nyomása alól felszabadult és a világtörténelem pusztíthatatlan tényezői közé lépett. Az utolsó, véres keresztényüldözés legbájosabb vértanujának, a szüzségében és hitvallásában egyaránt csodálatos gyermek Ágnesnek sirja fölé az imént megtért császári család friss kegyelele emelt templomot, melyben a martyr-véren, sirok mélyén megizmosodott kereszténység erős szervezete, hitének, kultuszának végtelen finomságú skálája oly előkelő biztossággal pattantja meg a ránehezedő földréteget s bontogatja a világ csodájára szirmait. A hivatalos Róma Péter sirjához és a lateráni császári palotához épített Megváltó templomhoz s annak baptisteriumához fűződik. De épen úgy, ahogy egykor a császári Rómában Jupiter Capitolinus templomának áldozataihoz a Vesta szűzek zárt szentélyéből vették a szent tüzet, úgy világította be s betöltötte a kereszténységet, hogy úgy mondjam, az emberi szívhez-lélekhez közelebb hozta Krisztus tanítását a martyrok kultusza, melynek legbájosabb virága a szűz Ágnes sirjából sarjadt.

Ágnes martyriuma ellenállhatatlan bájában, titkos mély erőinek hatalmával megihlette a római népnek lelkét, a császár-leánynak Constantínának ez a mélységes mystikum reveláció volt. A IV. század egyházatyái, sz. Ambrus, sz. Ágoston, sz. Damazus, majd Prudentius elragadtatással állanak meg a monumentális kultusz és a sirból kisugárzó élet kapcsolódása előtt és költői ihlettel fűzik egybe a történet és néphagyomány adatait Ágnes confessiója körül. A mondák és hagyományok elstilizálták a szent élettörténetét, s a hivatalos martyr-aktákat ma már nagyon bajos az Ágnes legendákban felismerni. *Pio Franchi de Cavalieri* a vatikáni könyvtár tudós scriptora kísérelte meg első ízben *S. Agnese nella tra-*

dizione e nella leggenda (Roma, 1899.) c. tanulmányában az ujabban felfedezett görög legenda variánsok alapján csak még jobban bonyolult kérdést tudományos apparátussal megvilágítani. Ez a tanulmány indította *Florian Jubaru S. J.* belga tudóst arra, hogy a kérdést Pio Franchi megállapításait ellenőrizve szélesebb alapon vizsgálat alá vesse, minek eredményeként megjelent 1907-ben X. Pius pápa magas pártfogása mellett irt, kiállításában és gondolatmenetében egyaránt megnyerő műve: *Sainte Agnès. D'après de nouvelles recherches.* (Paris.) Munkám első részében az idevágó irodalom bevonásával főleg e két tudományos mű alapján adom sz. Ágnes életrajzát és vértanúságának történetét.

A katakombának története, mely Ágnes sirja körül terjed el, s a sz. Ágnes sirja fölé emelt templom alapítójának személye, alapítási ideje s különösen a mai templom eredete már régen foglalkoztatja az archeologusokat. A kérdést egységesen tárgyalja *M. Armellini: Il cimitero di S. Agnese* (Roma, 1880.). Könyve azonban nem mentes bizonyos előítélektől, melyeket részben *Mgr Bartolini: Gli atti del martirio della nobilissima vergine romana S. Agnese* (Roma, 1858.) kevés kritikai érzéssel megirt, s csupán díszműnek szánt művéből vett át.

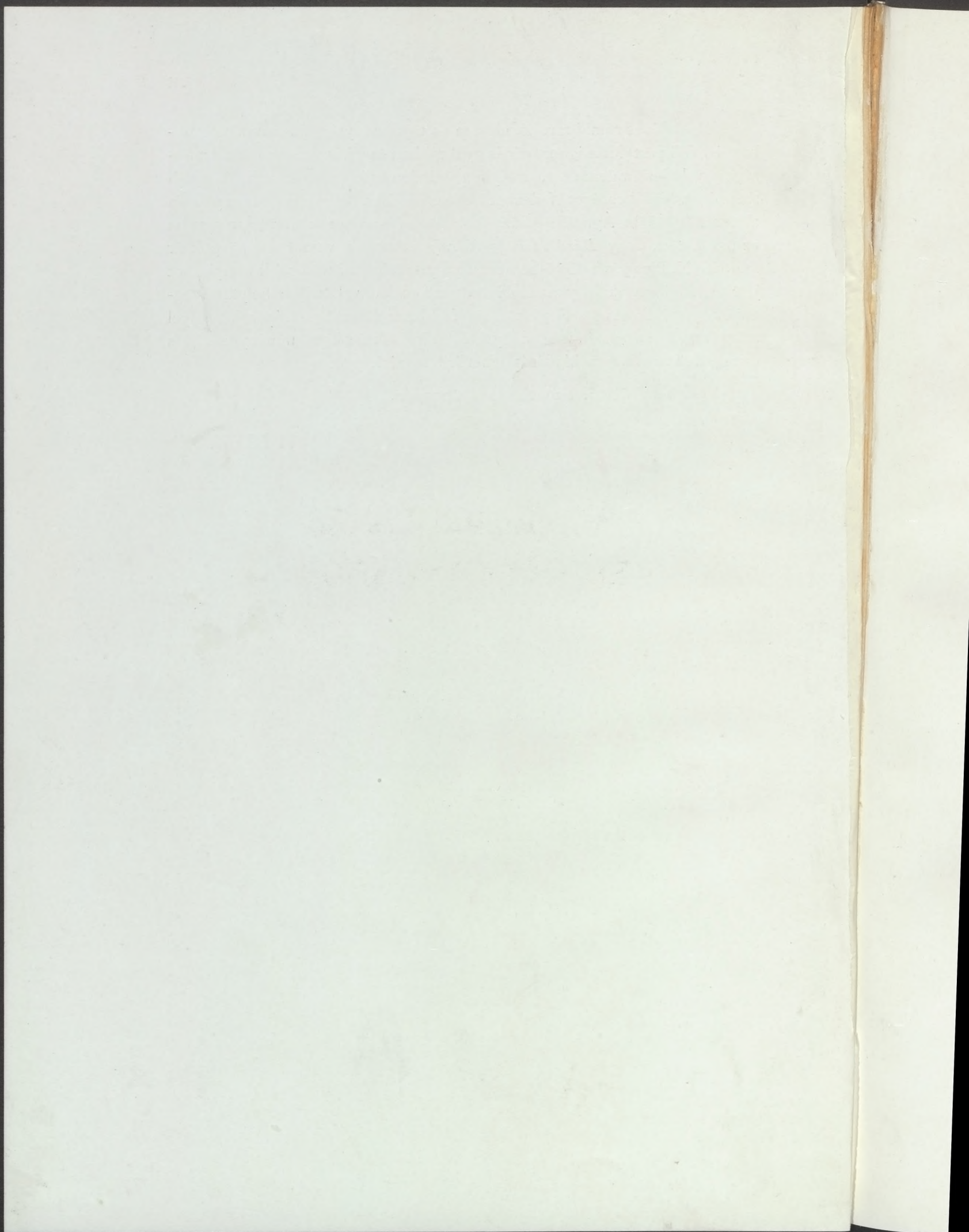
A problémára, vajjon a templom mai konstrukciója a Constantinus-i korba vezetendő-e vissza, vagy Honorius pápa építkezéseire, az 1901—1903-ig Kopp bibornok nagylelkű mecénássága mellett folytatott ásatások végleges megoldást adtak, melyek szerint a mai templom az előbbi templom helyén, a szent eredeti sirja felett, de nagyobb méretekben a VII. század elején épült. Az ásatások adatait felhasználta az életrajzi részletek bizonyításához Jubaru is, de teljesebb és világosabb képet nyújtanak azok a jelentések, melyeket a hírneves archeologus Mgr Wilpert és D. Bacci Kopp bibornoknak küldöttek, s melyeket most másolatban a boroszlói herceg-püspöki titkár, dr. Negwu szives készségéből sikerült megszereznem. Az első templom méreteinek, s így Ágnes sirjának kérdése is végleges és biztos megoldást csak akkor nyerhetne, ha az ereklyék feltárása után beszüntetett ásatásokat tovább lehetne folytatni.

Sz. Ágnes egyháza a VII. században történt újjáépítése után is sok, általában nem lényeges átalakításon ment keresztül, sok hozzátoldással gyarapodott, melyekre azonban bővebben nem fogok kitérni. Munkámnak célja az, hogy sz. Ágnes martyriumához fűződő monumentális kultusz keletkezését s a templom építésének és újjáépítésének problémáit, melyek a keresztény archeologia szempontjából megkapóan érdekesek, felhasználható, kőben fennmaradt, s az őskeresztény és modern irodalomban körülírt anyag segítségével megvilágítsam. Végleges megoldást egyelőre még nem adhatunk, de érdemes az eddig elért eredményeket összegezni.

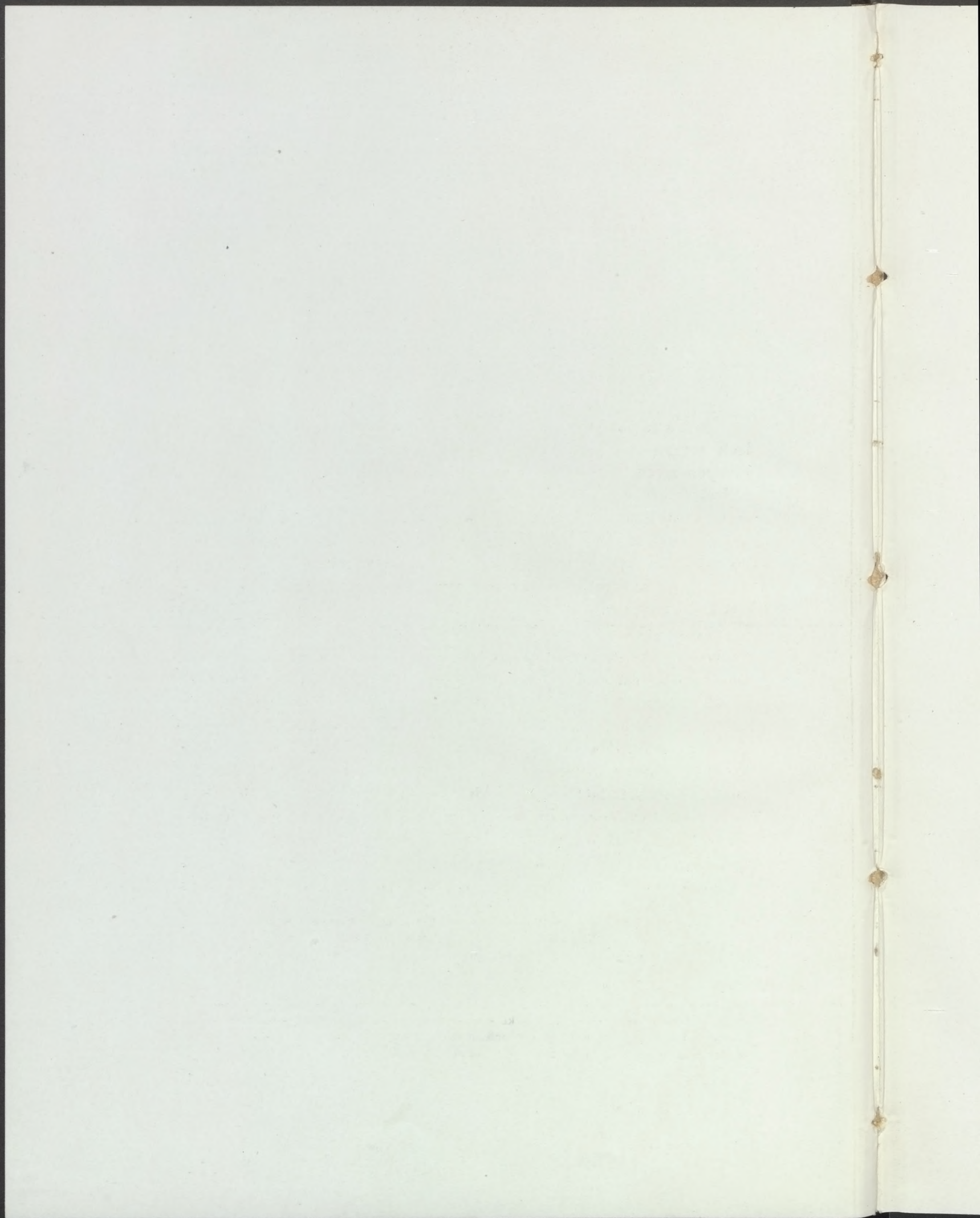
Három éves római tartózkodásom és tanulmányaim folyamán magamban is, Wilpert Monsignoréval is gyakrabban meglátogattam ezt a kiváltáságosan bájos műemléket, melyben minden alkalommal valami újabb szépséget, érdekességet fedezhet fel az ember. Figyelmemet azonban akkor kötötte le Ágnes egyháza különösen, s e munkám megírására is az ösztönzött, hogy *Báró Hornig Károly* bibornok, veszprémi püspök úr számára X. Pius pápa 1914-ben ezt a nagy történelmi tradícióju templomot jelölte ki bibornoki egyházul. Hódolattal és hálával kell e helyütt megemlékeznem Bibornok Főpásztorom fejedelmi áldozatkészségéről, mellyel számomra a kereszténység nagystilű műremekeinek tanulmányozását, s ezen szerény művem kiadását lehetővé tenni kegyes volt.

Veszprém, 1916. Szent Ágnes ünnepén.

A SZERZŐ.

SZ. ÁGNES ÉLETE
ÉS VÉRTANUSÁGA

Sz. Ágnes származása és neve.

Sz. Ágnesnek, mint annyi keresztény vértanunak, családját és eredetét semmi írott vagy vésett emlék számunkra fenn nem tartotta. Könnyen megérthető, hogy épen az a határtalan tisztelet és kegyelet, mellyel Ágnest egész Róma magáénak vallotta, — s amely a kedvenc vértanut oly hamar megszabadította a testnek és vérnek kötelékeitől, melyek emlékét rokonságához fűzték, s a vértanuságnak és szűziességnek ideáljává testesítette át — a legnagyobb mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az utókor csupán az *Agne sanctissimá*-t ismerje. Az újabb kutatások, melyeket főként Kopp bibornok 1901- és 1902-ben a szent sirja körül végeztetett, s a nyomukban keletkezett archeologiai viták tisztázták azt a kérdést, hogy Ágnest nem katakombában, hanem családi sirboltban temették el. Az archeologusok már régebben, a szent kultuszának nyomán több hipotézist állítottak fel Ágnes származásáról. Meg kell vallanunk, hogy erős lélektani érvek szólnak amellett, hogy a szentnek Róma előkelőbb családjai valamelyikében keressük nemzetségszármazását, pozitív eredményt azonban annak dacára, hogy a nevezett ásatások ilyen feltevés valószínűségét kétségen kívül helyezték, ezideig nem sikerült felmutatnunk. Sőt, épen most azok a hipotézisek, melyeknek segítségével eddig Ágnes családját keresték, csaknem teljesen kiszintelenedtek, miután kiderült, hogy a családi sirbolt és katakomba közötti kapcsolat, amelynek feliratai nyomán indultak Bartolini¹⁾ és Armellini,²⁾ csupán

¹⁾ Bartolini: Gli atti del martirio della nobilissima vergine Romana S. Agnese, Roma, 1858. Introduzione XI., XII., XIII. oldalakon nyolc előkelő családnevet hoz fel, melyek *Hagne* melléknévvel kapcsolatban fordulnak elő: *Claudia Hagne*, *Numitoria Hagne*, *Vettia Hagne*, *Quintilla Agne*, *Ulpia Agne*; (továbbá latinos dativus formában:) *Turraniae Agnae*; (hellenizáló végződéssel:) *Fl. Agneti*, *Lusius Maximus Agneti*.

²⁾ Armellini: Il cimitero di S. Agnese, Roma, 1880. 49 o. a Clodiusok családjában keresi Ágnes eredetét, amikor az Agellust a katakomba legrégebbi részében feltalálni véli és a S. Agnese in Piazza Navona templom subconfessiójában látható Clodius feliratu táblákat is innen származtatja tévesen. (V. ö. Jubaru: Sainte Agnès, Paris, 1907. 159. o.)

későbbi és morális: a szent iránti tiszteletből létesült. A területen, hol Ágnes családjának hypogaeuma volt, több pogány és keresztény család egymással szomszédos temetkezési helye volt, melyek körül és alatt épen a szent kultuszának következményeként keletkeztek, illetve kerestek összeköttetéseket a katakombahálózatok a sir fölé emelt templom körül, amint az a későbbi fejtegetések során nyilvánvaló lesz. Tehát sem a Claudiusok, sem a Septimiusok,¹⁾ kiknek sirjai a közeli katakomba-folyosókban találhatóak, nem hozhatók fel bizonyossággal Ágnes rokonsága gyanánt, hanem egy, eddig még ismeretlen (nincs kizárva, de nem is igazolható, hogy az előbbiekkal rokon) előkelőbb római nemzetség. Hogy ilyen volt Ágnes nemzetsége, az következik a családi hypogaeum létezéséből, s hogy a nevet nem tudjuk meghatározni, annak kézen fekvő oka az, hogy a hypogaeum sirjait a templom első építéskor Ágnes sirja körül lerontották, s a tetemeiket esetleg az apszisban, az oltár mögötti, IV. századból datálódó *formá*-kban helyezték el. Természetes, hogy a szent emléke mellett hozzátartozóinak emléke, szepulkváris tisztelete háttérbe szorult, s a legendák is csak annyit őriztek meg felőlük, amennyit a vízió elbeszéléséhez szükségesnek láttak.²⁾

Damazus pápa feliratában *sancti parentes* kifejezésre találunk. Nagyon nehéz ezt a kifejezést direkte Ágnes szüleire vonatkoztatni. Tudjuk, hogy Damazus pápa sírfelirataiban lehetőleg kerüli a precíz meghatározásokat, s a jelen feliratban is talán inkább az *elődökre* történik allúzió,³⁾ akik Ágnes vértanúságát mint szent hagyományt szájról-szájra adták. Könnyen feltehető azonban, hogy Ágnes szülei, (ha a *sanctus* kifejezés nem is direkte ő reájuk vonatkozik) keresztények voltak, hiszen a vértanu kiskora, amikor még alig szabadult ki a közvetlen szülői felügyelet alól, kétségen kívül áll, s így keresztényi nevelése egy keresztény család körében az egyetlen lehetőség, ami a gyenge szűzet a vértanúságra oly korán megedzette.

A család nemessége mellett Damazus pápa felirata két helyén tesz tanúságot. Egyik az, ahol *nutrix*-ről beszél, a másik a *nobile corpus* említése. Az előkelőségnek jele volt az, hogy a leány-gyermek dajka nélkül nem ment az utcára. A *nobile* jelzőnek pedig azért van jelen

¹⁾ Dr. G. Schmied: Das Unterirdische Rom, Brixen 1908. 16 o.

²⁾ A legenda, mely Ágneszt a szűzek fényes csapatában mutatja be, a gyászoló szülők vigasztalására visszatér sz. Eugenia passziójában, és Jubaru szerint is, (i. m. 204. o.), Pio Franchi szerint is (S. Agnese 58. o.) legendás jelleggel bír, s valószínűleg valamely, a szűzek processzióját ábrázoló mozaik ragyogásának hatása alatt készült s fonódott bele a Gesta-ba. A szülők tehát itt is indirekte szerepelnek csak, mint létező személyek. — A Gesta s. Agnes az Ágnes-legenda legteljesebb variánsa, sz. Ambrus neve alá rejtőző ismeretlen író műve. Lásd: Acta SS. (Boll.) Jan. II. 717. és köv. o.

³⁾ Pio Franchi i. m. 11. o.

versben fontossága, mert az ellentétet látszik kiemelni a fenyegetés között, mellyel Ágnest a bíró hitehagyásra akarja birni, s a tilalom között, mely szerint a *honestiores*, az előkelőbbek nem voltak élve-elégetéssel büntethetők. Igaz ugyan, hogy Pio Franchi¹⁾ ezeknek az érveknek súlyát nagyon leszálítja azon megjegyzéssel, hogy *nutrix* anyát is jelenthet, s hogy *nobile* minden martyr teste, amely *templum Domini*²⁾ egyuttal, mégis ezen érvelés sem peremptorius értékű. Nem gyengíti pedig le az általános nézetet, hogy Ágnes nemes eredetű volt, mert a mellett a Via Nomentanai családi sirbolt létezése épen elég bizonyítékot nyújt.³⁾

Midőn a Gesta leírja Ágnes eltemetését, Emerentiana vértanúságát, a víziót és a vízió jelentését a császárléánynak Constantínának, arra enged következtetni, hogy a szülők Ágnes halálát túléltek, s fájdalmukat nagyban enyhítette a tisztelet, melyben vértanu gyermeküket első pillanattól fogva részesítette az Egyház. Mindez a leírás azonban, tekintettel a Gesta későbbi (V. századbéli) keletkezésére lehet visszakövetkeztetés műve is, mely nem zárja ki a valóságot, (sőt nagyon is logikusan feltételezi,) de nem is nyújt pozitív adatokat a szülők sorsára vonatkozólag. Végtére is nem szükséges, hogy e kérdést továbbra is fejtegyünk; ha a szülők nem is lettek volna a fő- vagy köznemesség soraiból, gyermekük *egyénsége* oly erős, hogy a vér és családi kötelékekből kiemelkedve alapul szolgálhatott, egy fejedelmi sarjak nevét és dicsőségét túlszárnyaló, elhomályosító kultusz kialakulásához.

Ágnes történeti egyéniségéből reánk csupán a név maradt, s a martyriumnak legendás kiképződésekből is rekonstruálható és egyszerűségében fenséges ténye.

Ágnes neve, eredetileg *Hagne*, *Agne*, a IV. század variációiban (az aranyüvegeken:) *Angne*, *Annes* görög származású név és tisztát, szűzieset jelent. Nagyon érdekes a névnek kapcsolódása az áldozattal. A törzsige ugyanis *ἁγνίζειν* = tisztává tenni és feláldozni, a latinban véletlenül találkozunk az *agnus*, *agna* névvel, amely bárányt jelent. És a szent kultuszában is a bárány, mely már régi időktől fogva az ártatlanságnak és tisztaságnak szymboluma,⁴⁾ elmaradhatatlan kísérője lesz a szentnek írott

¹⁾ I. m. 13. és 14. o. Feltűnő, hogy Prudentius, aki egyébként oly bőven és körülményesen adja elő Ágnes martyriumát, a szűz nemesi származásáról hallgat.

²⁾ Magában a Damazusi feliratban szerepel ez a kitétel.

³⁾ Közel szomszédságban volt a Flaviusok külvárosi villája, melyen a s. Costanza, Constantina és Helena császárléányok mauzoleuma épült. Ez a közelség részint a hely előkelőségét bizonyítja, részben a szent kultuszának fényét is emelte, mert a sirtemplom építése, s ezzel a szent monumentális kultusza Constantina nevéhez fűződik.

⁴⁾ Ismeretes a Praetextatus Catac. freskója, melyen Susanna bárány képében, a vénnek farkasok képében vannak ábrázolva. V. ö. Perret: Les Catacombes de Rome, I. k. 78. ábra.

és festett vagy vésett emlékeken. Sz. Ambrus¹⁾ és sz. Ágoston²⁾ beszédekben utalnak erre a gondolatkötésre. A mozaikképeken³⁾ a szűzek sorában Ágnest hűen kíséri a hófehér bárány, a Honorius által épített oltár alapzatába illesztett szarkofáglapon⁴⁾ Ágnes kezében bárányt tart. A név már a pogányok által ismert és használatos volt, mint azt a sírfeliratok mutatják és mint melléknév szerepel rendszerint a családnevek mellett. A keresztények is átvették keresztnév gyanánt a jelentős nevet és magában a sz. Ágnes katakombában is található egy sírfelirat *Hagne*⁵⁾ névvel. Hogy Ágnes neve a feliratokban, s magán az eredeti sirtáblán is a családnév nélkül szerepel, az magyarázható egyrészt a körülményből, hogy a sír családi hypogaeumban volt, másrészt a keresztény temetkezési praxisból, mely ismertebb martyrok sírjait a lehető legegyszerűbb módon jelölte meg.

Esetleg újabb kutatások a szent sírja körül deríthetnének fényt arra a kérdésre, mily viszonyban volt Ágnes családja a császári családhoz, melynek tisztelete oly intim módon nyilvánult a szent iránt, a vértanúság után oly rövid idő múlva. Részemről a kérdésnek nem tulajdonítok különös fontosságot. Ágnes nagy misszióját nem családjától, sem az iránta mély devócióval viseltető császári családtól nyerte, hanem a martyrium-ban tanúsított lelki erőből.

Sz. Ágnes vértanúságának ideje.

Damazus pápa, epigrammája szerint sz. Ágnes vértanúságáról a szent szülőktől szerzett tudomást. A kifejezés *dudum retulisse*, meg nem határozott, de rövid idő előtt történt eseményre áll. Nem kell ebből azt következtetni, hogy Damazus maga látta Ágnes szüleit, hiszen a vers kezdetén mindjárt hivatkozik arra, hogy *Fama refert*, a hír szárnyán száll, amit a sz. szülők nem régen elbeszéltek Ágnes haláláról. De Damazus még mint friss emlékezetben levő dolgot beszéli el a hagyományt. A hagiographusok között csaknem általános a vélemény, hogy Ágnes

¹⁾ De virginibus, 1., 2. P. L. 16; 190. Sed quid dignum de ea loqui possumus, cujus nomen quidem vacuum luce laudis fuit? Devotio supra aetatem, virtus supra naturam, ut mihi videatur non hominis habuisse nomen, sed oraculum martyris, quo indicavit quid esset futura. Nomen virginis titulus est pudoris...

²⁾ Sermo 273., 6. (P. L. 38; 1250. o.): Beata Agnes... virgo, quae quod vocabatur erat; Agnes latine agnam significat, graece castam.

³⁾ V. ö. Garrucci, Storia della arte cristiana, Prato, 1877. IV. 244, 3.; 245, 1., 2. tábla.

⁴⁾ A bárány és pálma ugyan későbbi átalakítással vésettek a reliefre, de már a VII. században ily alakban volt beillesztve az oltárba. (V. ö. Grisar: Civiltà cattolica 1897. 3. füzet, 211. oldal.)

⁵⁾ Nuovo Bollettino d'archeologia cristiana. 1901. p. 292.

vértanúsága a Damazushoz legközelebb eső időre, azaz az utolsó keresztényüldözési érába sorozandó. Azzal az árnyalattal szemben, mely Ágnes halálát Maxentius uralkodásának idejére becsüli,¹⁾ (tehát 310 körül,) általánosabb és helyesebb a nézet, mely Diocletianus üldözésének korába helyezi az eseményt.²⁾ Ez a kor a legmegfelelőbb milieu Ágnes vértanúságához, ebben az üldözésben volt egy fiatal leány bátor hitvallása különösen hangsúlyozandó tény. Az Egyház arculatára ugyanis ezen időben a sok hitehagyás, elpártolás borított árnyat. Diocletianus uralmának első éveiben a hosszas békét élvezvén, a martyrium gondolata idegenszerű lett az egyházban, melynek tagjai már végre is belefáradtak a küzdelembe. Sz. Ambrus hymnusában³⁾ úgy látszik erre a körülményre tesz célzást, mikor Ágnes fiatal, házasságra még nem érett korát kiemelve, hősiességét magasztalja a férfiak ingadozásával, az öregek ellankadásával szemben.

*Matura martyrio fuit
Matura nondum nuptiis;
Nutabat in viris fides,
Cedebat et fessus senex.*

Megérett már a vértanúságra,
pedig a házassághoz megkivánt kort
sem érte még el; pedig a férfiakban
is megingott a hit, s a fáradt öre-
gek is engedtek.

Ágnes martyriuma protestálás ez ellen a hanyatlás ellen, s egyuttal fenséges bizonyság az Egyház éltető szelleme mellett ebben a korban is. Viszont egyuttal magyarázatot is nyújt ahhoz, hogy Ágnes emléke már a béke első évtizedeiben oly nagy tekintélyt élvezett.

Mgr Duchesne,⁴⁾ Pio Franchi⁵⁾ és nyomukban Jubaru⁶⁾ ellenállhatatlan érvekkel mutatják ki, hogy *Aspasius Paternus*, a *Gesta* kézirataiban említett *vicarius praefectus Urbis Semproniani*, vagy *Symbhronii* egy a magistratusok névsorában ismert név, melyet a *Gesta* írói egyszerűen behelyettesítettek sz. Cyprianus aktái alapján. Annál kevésbbé ítéltette egy ilyen tisztviselő halálra Valerianus idején Ágnest, mert sem a méltóság

¹⁾ Maxentius politikai szempontokból inkább kedvezett a keresztényeknek, s nem is rendelt el keresztényüldözést, sőt Eusebius szerint (Hist. eccl. VIII. 14.) azt egyenesen tiltotta. Így tehát Corsini és Nibby nézete, mellyel a vértanúság korát Damazushoz lehetőleg közel akarták hozni, nem megokolt. (V. ö. Bartolini: i. m. 57. o.)

²⁾ A nevesebb írók, mint P. Allard (Histoire des Persécutions. Paris, 1900. IV. 385. o.), a régebbiek közül Ruinart (Acta primorum martyrum sincera et selecta, Paris, 1689. 40. o.) megegyeznek ebben a dátumban, s nem gyengíti le érvelésüket a nehézség, melyet Armellini (Il cimitero di S. Agnese 1880. p. 41.) a *Gesta* által említett *vicarius urbis* nevéből merített. Egyébként is ez a méltóság nem létezett Diocletianus kora előtt, s Ágnes elítélésének körülményei is csakis az utolsó üldözés lélektanával magyarázhatók ki. (V. ö. P. Allard cikke: Cabrol: Dictionnaire d'antiquités chrét. Paris, 1904. 913. o.)

³⁾ P. L. 17; 1249. o.

⁴⁾ Bulletin critique, I. 223. o.

⁵⁾ S. Agnese 37., 38. o.

⁶⁾ S. Agnès 56—59. o.

még nem létezett, sem pedig az olyan rendeletet 257-ben vagy 258-ban ki nem adatott, mely általános jellegű volt, tehát a hivekre is kiterjedt volna. Valerianus ugyanis csupán az egyházközségek fejeit üldözte.

A Diocletianus által elrendelt üldözésben is közelebbről meghatározható Ágnes martyriumának ideje a *Depositiones Martyrum* nyomán, mely 336-ban alakítatott.¹⁾ Ezen sorozat szerint:

XII. Kal. Feb. (január 21.) Agnetis, in Nomentana.

Rómában 303-ban március előtt nem dühöngött az üldözés s Eusebius szerint ez az üldözés csupán két évig tartott itt, míg Keleten tovább is szedte áldozatait.²⁾ Tehát csupán 304, vagy 305 jan. 21-ről lehet szó. A 303.-iki rendelet megtiltotta a keresztény gyülekezetek tartását, elrendelte az egyházak lerombolását, kötelezte a községek a sz. könyvek kiadására, megfosztotta a keresztényeket politikai jogaiktól. Nemsokára rá jött még két rendelet, mely a klérus tagjait bebörtönöztette és kötelezte őket arra, hogy az isteneknek áldozzanak. A negyedik rendelet, Eusebius szerint, a második év folyamán kelt és általánosabb érvényű volt, amennyiben kötelezte az egész birodalom minden lakosát arra, hogy áldozzon a bálványoknak.³⁾ Ezen rendelet értelmében minden keresztény, aki megtagadja az áldozat bemutatását, halállal volt büntethető. Ez az a rendelet, amelynek értelmében Ágnest halálra lehetett itélni, akiről alább látni fogjuk, hogy önként a bíróság elé állott és előzetes eljárás nélkül az áldozat megtagadása miatt nyerte el a vértanui halált. Ezen motívumok alapján P. Allard Ágnes martyriumának idejét habozás nélkül 305 jan. 21-re teszi.⁴⁾

Sz. Ágnes ifju kora.

A hagyomány, mely Ambrus, Damazus, Prudentius, Ágoston műveiben tükröződik le, Ágnes életkorát a vértanúság idején 12—13 évre becsüli. Ezen adatban minden forrás, (bár a martyrium részleteire vonatkozólag nagy eltéréseket mutatnak fel) teljesen megegyezik. Sz. Ambrus⁵⁾ beszédében: *Haec duodecim annorum martyrium fecisse traditur* (a hagyomány szerint 12 éves korában szenvedett vértanu halált) kijelentéssel általános hagyományra hivatkozik. Sz. Ágoston: *Agnes puella tredecim*

¹⁾ Duchesne: *Origines du culte chrétienne* 278. o.

²⁾ P. G. 20.; 1517. o.

³⁾ P. Allard: *Histoire des Pers.* IV. 283. o.

⁴⁾ I. m. IV. 385. o.

⁵⁾ I. h.

annorum (Ágnes a 13 éves leány)¹⁾ megjelölése nem rontja le a kritika szerint Ambrus állítását, amennyiben egyrészt ez a meghatározás nem fordul elő minden kodexben,²⁾ másrészt a latinban használatos szólásmód szerint a még be nem töltött évet is számították a kor megjelölésénél. Már pedig a *Gesta* szerint: *tertio decimo aetatis suae anno mortem perdidit* (életének tizenharmadik évében győzte meg a halált).³⁾ Damazus pápa epigrammjában: *Nutricis gremium subito liquisse puellam* (hogy táplálójának ölét azonnal elhagyta a leányka) Ágnesnek a pubertas korából való kilépését sejteti,⁴⁾ ahogy Prudentius is költői fordulatba öltözteti a kormegjelölést, mikor énekl: *Ajunt jugali vix habilēm thoro* (mondják, alig volt még alkalmas arra, hogy házasságra lépjen).⁵⁾ Sz. Ambrus elragadtatva a gyermek ifju korától, mint egykori jogász beszédjében (De virg. 1. c. 2.): *nondum idonea poenae et jam matura victoriae* (még nem volt büntethető és máris elég érett volt arra, hogy győzzön) és himnuszában (Agnes beata 2. vers):

*Matura Martyrio fuit,
Matura nondum nuptiis.*

Megérett a vértanuságra, mikor
még a házassághoz kívánt kort
alig érte el.

a kontrasztokban kissé túlozva rámutat arra, hogy Ágnes épen csak hogy elérte azt a kort, melyben a római jog szerint büntethető az egyén, s a leánygyermek házasságra léphet.

A hagyománynak eme tanuságát megerősíti a vértanu ereklyéinek megvizsgálása. 1605-ben, mikor a sz. Ágnes-templom oltárát kibontották, az oltársirban Bosio,⁶⁾ az egykoru lelkiismeretes archeologus szerint Ágnes maradványai fiatal leány csontjainak feleltek meg.⁷⁾ Ugyszintén sz. Ágnes feje⁸⁾ is, melyet a Sancta Sanctorum (a Laterán melletti) kápolnában őriznek, Lapponi doktor vizsgálata szerint oly leánygyermek koponyájának felel meg, aki nem volt fiatalabb 11 évnél, s nem idősebb 13 évnél. Sz. Ágnesnek ez a fiatal kora semmiesetre sem jelentéktelen körülmény. Látjuk Ambrus műveiben, mennyire hangolta épen ez az adat a költő és szónok képzeletét s minden körülmények között leg-

¹⁾ I. h.

²⁾ V. ö. Pio Franchi: S. Agnese 1. o. 1 jegyzet.

³⁾ V. ö. Jubaru i. m. 6. o. 1. jegyzet.

⁴⁾ Marquardt: Vie privée des Romains. Paris 1892. 36., 149. o. bizonyítja, hogy a rómaiaknál 12 éves korban a leányok serdülő korba léptek, s már házasságképesek voltak.

⁵⁾ Peristephanon. P. L. 40; 580. o.

⁶⁾ Roma sotterranea. Roma, 1650. 421. o.

⁷⁾ Pio Franchi (i. m. 19. o. 1. jegyz.) ugyan nem tartja teljesen világosnak a lelet leírását s így csupán a fej teljes hitességét fogadja el. Jubaru ellenben (i. m. 337. o.) többé-kevésbé kielégítő módon megoldja a nehézségeket.

⁸⁾ V. ö. Grisar: Il Sancta Sanctorum di Roma. (Civ. Cattolica 1906. jun.)

nagyobb hatással lehetett a kortársakra is a fiatal leány bátor hitvallása. Lélektani szempontból sem vethető semmi a kor-meghatározás ellen. Tudjuk, hogy ha valahol, akkor a déli vidékeken 12 éves gyermek értelmi fejlettsége épen elegendő arra, hogy az magát cselekvésre tudja elhatározni, s a korral járó lelkesedés, rajongás meg épen alkalmas arra, hogy a martyrságig fokozza a hit megvallásában az állhatatosságot.

Az ifjabb Plinius¹⁾ (V. könyv, 16. levél) megkapó portréban mutatja be egyik barátja leányát, aki 13 éves korában halt meg. »Képzelné sem lehet kedvesebbet, szeretetre méltóbbat. Ő nem töltötte még be 14.-ik évét és máris úgy mutatkozik be, az idősebbek gondolkodásmódjával, hogy van benn valami a matrónák méltóságából, anélkül, hogy csak valamit is elveszítene a gyermek bájos kelleméből, vagy a fiatal leány delikát szerénységéből.« Hasonló elragadtatás sugárzik felénk sz. Ambrus szavaiból, mikor (De virg. 1. c. 2.) Ágneszt jellemzi: *devotio supra aetatem, virtus supra naturam* (vallásossága meghaladta korát, erénye felülmuta a természet rendjét).

Sz. Ágnes — fogadalmas szűz.

Sz. Ambrus, ki a szüzességnek intézményes ápolását buzdításaival nagyban fellendítette, különös gyengédséggel emeli ki Ágnesben, hogy amikor tisztasága és üdvössége veszélyben volt, *castitatem protexit, salutem cum immortalitate commutavit*. (Megvédte tisztaságát, életét felcserélte a halhatatlansággal.)²⁾ Ugyancsak sz. Ambrus, mikor leírja Ágnes vértanúságát, erre a kettős momentumra van különös figyelemmel. A bíró hízélgéssel, fenyegetéssel akarja Ágneszt az áldozat bemutatására bírni, minden ékesszólását felhasználja, hogy vele házasságra lépjen. Ágnes kijelenti: *Qui me sibi prius elegit, accipiat*. (Azé leszek, ki magának előbb választott.) És különös jelleget kölcsönöz Ágnes szüzességének akkor, midőn beszéde végén felkiált: *Habetis igitur in una hostia duplex martyrium. Et virgo permansit, et martyrium obtinuit*. (Ime tehát, az egy áldozatban kettős vértanúság rejlik. Szűz is maradt, meg a vértanúság koronáját is elnyerte.)

Egy dedikáló felirat, (később bővebben lesz róla szó,) mely korábbi eredetű a *Gesta*-nál, s amelyet Constantina helyezettett Ágnes sirja fölé, szintén erősen hangsúlyozza Ágnesben a *virginitas* értékét:

¹⁾ V. ő. Jubaru i. m. 278. o.

²⁾ De officiis ministrorum. XLI. P. L. 16; 90.

*Dignum igitur munus martyr devotaque Christo
Ex opibus nostris per saecula longa tenebis
O felix virgo, memorandi nominis Agnes.*

Te vértanú és Krisztus választotta, ezt a mi kincseink árán létesített méltó ajándékot hosszú századokon át őrizd meg, oh boldog Szűz, oh feledhetetlen nevű Ágnes.

A római katakombákban sok felirat található, melyen a *virgo*, a szűzeség különösen ki van emelve.¹⁾ Könnyen feltehető, hogy ezek közül legtöbb hivatalosan, mint Istennek szentelt szűz a püspök kezéből nyerte el a fátyolt s megkülönböztetett tiszteletben részesült az egyház részéről, bár nem laktak eleinte a szűzek kolostorokban. A IV. században az ilyen szűzek különös hajviseletükről és ruházatukról felismerhetők voltak. Érdekes, hogy az aranyüvegeken, melyek több értékes darabján Ágnes látható, s a Liberius által készített oltár-előlapon is Ágnes a fogadalmas szűzek öltözetében látható. És ugyanezen ábrázolásokon észrevehető a törekvés is, hogy Ágnest lehetőleg fiatal leány-alakjában mutassák. A szinte gyermekkor számba menő fiatalság nem okozhat nehézséget. Eltekintve attól, hogy sírfeliratokon is találunk ilyen korú szűzekről említést,²⁾ nagyon valószínű, hogy a fátyol felvétele ugyanarra a korra esett, amelyre az eljegyzés. Egy a Commodilla-katakombában talált felirat³⁾ bizonyítja, hogy a 25 éves korában elhalt Hilaritas 11 éves korában eljegyeztetett s hét évet élt mint jegyes, hét évet pedig férjével. Ez a szokás a középkorban is igen elterjedt volt Rómában. Hasonlóképpen akik Krisztussal jegyezték el magukat, felvették a fátyolt már abban a korban, amelyben az eljegyzést ünnepelni szokták. Így tehát, bár a fentebb felhozott szövegek nem bizonyítják feltétlenül azt,⁴⁾ hogy Ágnes tényleg fátyolos szűz volt, mégis a martyriumban a párbeszéd idevágó nyilatkozatai, s a későbbi görög legendák epizódja a gyalázat helyén lefolyt jelenetről amellest szólanak, hogy Ágnes szűzessége nemcsak kora által feltételezett körülmény, hanem tudatosan művelt és védett erény volt, a Vesta szűzek erényének a martyriumig magasztosult állhatatossága.

¹⁾ Pl. Callixtus katakombában:

(Bonifa) TIA BI RGO
(Annor) VM · XI · DIERVM · XII ·

továbbá egy 12 éves *Ancilla Dei*, Praetiosa sírköve ugyancsak a Callixtus katakombában. V. ö. Wilpert: Die Gottgeweihten Jungfrauen. Freiburg, 1892. 22. o. Jubaru i. m. 11. o. közöl egy sírfeliratot bizonyos Máriáról, *quae vixit virgo plus minus XIII*, évet.

²⁾ Wilpert i. h.

³⁾ Jubaru 11. o. 1. jegyz.

⁴⁾ Pio Franchi i. m. 62. o. 1. jegyz. arra a véleményre hajlik, hogy a *devota* Christo csupán az által nyer különösebb jelentést, hogy a következő sorokban az *invocatio o felix virgo* olvasható.

Sz. Ágnes önkényt vállalt vértanúsága.

Amennyire dicsőséges és példás egy 12 éves gyermeknek vértanúsága, annyira rejtélyes a tény, hogy ilyen korban valakit hitéért bíróság elé állítsanak. Érthető volna a processzus a kis Ágnes ellen, ha őt szü-leivel, házanépével együtt vonták volna kérdőre. A hagyomány azonban ilyen körülményről már Damazus korában sem tudott, tehát más körülménynek kellett közrejátszania, ami a bíróság figyelmét egy csaknem kiskoru gyermekre terelte.

Damazus pápa feliratában az előzményeket és részleteket mellőzve, dramatikus szakgatottsággal vet oda néhány jellegzetes vonást Ágnes erős jellemének kiemelésére. Megokolás gyanánt jelzi, hogy Ágnes önkényt, a kivégzéseket kísérő harsona hangjától mintegy extázisban lépett a bíróság elé, hogy vállalja a szenvedést, de egyuttal azt is sejteti, hogy a bíró valami indokból tűzhalállal fenyegette. A damazusi szöveg így hangzik:

*Fama refert sanctos dudum retulisse parentes
Agnew cum lugubres cantus tuba concrepuisset
Nutricis gremium subito liquisse puellam
Sponte trucidis calcasse minas rabiemque tyranni
Urere cum flammis voluisset nobile corpus.¹⁾*

A hagyomány szerint a szent szülők (elődök?) csak nemrég beszéltek el, hogy Ágnes a gyermekleány, mikor a kürt gyászos hangja felharsant, dajkája ölét azonnal elhagyta, s önkényt láb-bal tapodta a kegyetlen zsarnok fenyegetéseit és dühét, midőn az nemes testét lángokkal égetni akarta.

A felirat további soraiban Damazus Ágnes szűzies szeméremérzetét magasztalja. A leírás alapja lehet ugyan a tűzhalállal járó levetköztetés felett érzett felháborodás és a profán szemek ellen való védekezés egyszerű ténye is, de ha Ambrus és Prudentius szövegeit vesszük, akkor mélyebb értelmet is találhatunk Ágnes szűzies erényének illetően hangsúlyozásában. A Damazus-i vers utolsó sorai, melyek a pápa invocatióját tartalmazzák, tökéletesen egyeznek Ambrus fentebb idézett szavaival:

¹⁾ Pio Franchi (Studi e testi. 19. Hagiografica. Roma, 1908. 181. és köv. o.) erősen elemzi Damazus feliratát és kimutatni igyekszik, hogy a költő pápát is, Ambrust is Polixenának Ovidius egyik (Metamorphoses XIII.) művében leírt mithosza módfelett befolyásolta, mikor Ágnes halálát jellemzi. Polixenát is anyjának öléből szakították el, az oltárhoz vonszolják, igyekszik magát eltakarni, csak épen annyit hajt vissza ruhájából, hogy a halálos dőfést fogadhassa. A mithosz hősnője is bátran, állva fogadja a halált, s míg a nép körülötte megindultan sir, ő nyugodtságát megőrzi. Mindezen hasonlóságok dacára maga Pio Franchi is elismeri (i. m. 148.), hogy Ágnes martyriumában mindez tökéletesebb formában és nemesebb indokokból történik. Véleményem szerint az ilyen, csaknem minden emberi vonatkozásokban nyilvánuló analógiákat nem szabad tulságosan sürgetni, másrészt azonban a Hagiographiában roppant fontosak egyes legendák kifejlődésének elbírálásánál.

Castitatem protexit, salutem cum immortalitate commutavit (megvédte tisztaságát, az életét a halhatatlansággal cserélte fel). (De offic. min. XLI.) Damazus invocatioja így fejezi ki ezt a gondolatot:

*O veneranda mihi sanctum decus alma pudoris
Ut Damasi precibus faveas precor inclyta martyr.*

Oh csodálatos lélek, a szemérem szentséges ékesége, kérlek téged fenséges Szűz, hallgasd meg Damazus könyörgését.

Könnyen felmerül már most a gondolat, hogy a házassági ajánlat, melyet Ambrus (De virg. 1. c. 2.) oly finom jogi érzékkel nem kever bele a processzusba, hanem csak sejtet, mikor a kintások közepette megszólaltatja Ágnest: *Qui me sibi prior elegit, accipiet. Quid percussor moraris? Pereat corpus quod amari potest oculis, quibus nolo*, (Ki magának engem előbb választott, azé leszek. Mit késlekedel hóhér? Vesszen a test, amelyet megszerethetnek azok szemei, akiknek tetszeni nem akarok) — tehát egyuttal a visszautasított kérő boszuja lappang a birói eljárás hátterében.

Így értjük meg a *Gesta*-nak és a legendáknak kifejlődését, melyek szerint a *praefectus* fia Ágnest, mikor az iskolából hazafelé tartott, megszerette. S mikor az mennyei jegyesére hivatkozva, elutasította az előkelő, minden kincset és tisztességet ígérő férfit, akkor annak atyja boszuvágytól ösztönözötten, Ágnest mint keresztényt a bíróság elé idézi. Mindenestre érdekes jelenség a *Gesta*-ban és történelmi és jogi érzékre vall, hogy Ágnes nem a kereszténység és házasság, vagy a halál, hanem a Vesta-rendbe való¹⁾ belépés vagy a halál között választhat csupán. A tradíció tehát tudott a házassági ajánlat körülményéről, s egyuttal arról is, hogy Ágnes egy pillanatig sem habozott inkább életét adni, mint, hogy fogadalmát megtagadja.

Innen magyarázhatók a hasonlatok, melyek a jegyes örömteljes, sietős tevékenységéből vannak véve, amikor közel áll már az eljegyzés ideje. *Non sic ad thalamum nupta properaret, ut ad supplicii locum laeta successu, gradu festina, virgo processit, non intorto crine caput compta, sed Christo: non floribus redimita sed moribus*. (A jegyes nem siet így a menyegzős házba, ahogy a szűz bizó örvendezéssel, gyors léptekkel a kivégzés helyére sietett; nem tekercsbe fésült haj ékesítette fejét, hanem Krisztus szeretete, nem virágok díszítették, hanem erényei). (Ambr. De virg. 1. c. 2.) És Ambrus himnuszában:

¹⁾ Prudentius még csak Minerváról szól, akinek tiszteletére Ágnesnek áldozatot kell bemutatnia. A bíró fenyegeti Ágnest a becsstelenséggel, ha szűzességét hangsúlyozza és mégis megvetné a szűzet. A Vesta szűzek intézménye Ambrus korában még megvolt, innen érthető az, hogy Ágnest a *Gesta* szerint Vestának tiszteletére, s a rendbe való belépésre akarta rávenni a fondorlatos bíró. (Grisar: Geschichte d. Stadt Rom. Freiburg in B. 1901. 12. o.)

*Matura martyrio fuit
Matura nondum nuptiis...*

*Metu parentes territi
Clastrum pudoris auxerant
Solvit flores custodiae
Fides teneri nescia.*

*Prodire quis nuptam putet
Sic laeta vultu ducitur...*

Megérett a vértanúságra, pedig még a házassághoz megkívánt kort sem érte el.

A félve aggódó szülők kettőzött figyelemmel örködtek gyermekük felett; de szétépte a gyengéd kötelékeket az akadályokat nem ismerő hit.

Azt hinnéd, hogy eljegyzésre siet, oly boldog arccal halad...

Ugyanerre a gondolatra céloz Prudentius, a martyr-sírok költője, Ágnest *fortis puella, martyr inclita* (erős leány, fenséges martir) jelzőkkel díszíti s így zeng:

*Duplex corona est praestita martyri
Intactum¹⁾ ab omni crimine virginal
Mortis deinde gloria liberae.²⁾*

*Ajunt jugeli vix habilem thoro
Primis in annis forte(m) puellulam
Christo calentem, fortiter impiis
Fussis renisam...*

Kettős korona várt a vértanúra, a minden szennyől mentes szűzesség, majd a szabadon választott halál dicsősége.

Mondják, alig volt a házasságra érett, s ez az erős leány, gyengéd korában, kit Krisztus hevített, a hitvány parancsoknak bátran ellenszegült.

Mindezekből az analóg-értékű szövegekből világos, hogy Ágnes vértanúságának hátterében a házassági ajánlat rejlik, mely Krisztus jegyesének fogadalmát veszélyeztette, s amellyel szemben könnyedén elhatározta magát a visszautasító ajánlatra, melynek következménye a bíróság elé való citálás volt. Ágnes nem lehetett kétségben egy pillanatig sem afelől, hogy a Báránnyhoz való hűségét vérével kell megpecsételnie, s ha a földi jegyes karjaiba nem vetette magát, égi jegyesével való egyesülése vére árán mehet csak végbe.³⁾

Ágnes hitének erejében elhatározza magát erre a lépésre, s mint-ha eljegyzési ünnepére készülne, szinte türelmetlenül, sietve járul a birói szék elé. *Mirari plerique* (mondja Ambrus De virg. 1. c. 2.) *quod tam facile vitae suae prodiga, quam nondum hauserat, jam quasi perfuncta(m) donaret.* (Mindnyájan csodálkoztak, hogy életét, melyet

¹⁾ Valószínűleg *Intactae* olvasandó.

²⁾ Ennek a kettős koronának rajza való átvitele az az aranyüveg, (Garucci: Storia della arte cristiana. 301. tábla, 10 sz.) melyen Ágnes kiterjesztett karokkal áll s mellette két galamb, csőrükben koronával látható. Reprodukálva Cabrol Dictionnaire IV. kötet, 915. o. is.

³⁾ Részletesen leírja ezt a házassági ajánlatot a *Gesta*, mely az V. század első évtizedeiben keletkezett s a hagyomány szétszórt adatait egységes történetben rekonstruálta. A *Gesta*-nak az a része, mely Ágnes halála után történt dolgokról, Emerentiana martyrságáról, Ágnes megjelenéséről a szűzek sorában s Constantina gyógyulásáról szól még későbbi hozzátoldás. V. ö. Pio Franchi S. Agnese 66. és köv. o. — Jubaru i. m. 153. és köv. o., ezzel szemben kimutatni igyekszik, hogy a *Gesta* egészében 425-ik év előtt íratott.

még nem is élvezhetett, mintha már megfutotta volna, oly könnyen lemondván, odadobja.)

Ebben a beállításban mélyebben felértjük a kortársak óriási hódolatát a fiatal vértanu iránt, aki heroikus példájával a keresztény szűzeség ideájának hatalmas lendületet adott. A IV. és V. század embere bizonyára friss emlékezéssel, elragadtással hallotta Ambrus ajkáról a szűz dicséretét: *Habetis igitur in una hostia duplex martyrium, pudoris et religionis. Et virgo permansit et martyrium obtinuit.* (Ime tehát, előtettek áll egy áldozatban kettős vértanúság: a szeméremnek és hitvallásnak vértanuja. Szűz is maradt, a vértanúság koronáját is elnyerte.)

Sz. Ágnes halála.

A latin források, melyek Ágnes halálának módozatát kifejezetten megjelölik, egyhanguan azt vallják, hogy Ágnes vérét a hóhér kardja ontotta. Jubaru¹⁾ bizonyítani igyekszik, hogy Ágnes kis korára való tekintettel nem úgy fejezték le (decapitatio), hanem ütőerét vágta el a nyakán (jugulatio). Szerintem ez a különbség, mely a művészeti emlékeken is észlelhető, nem olyan nagyfontosságú, hogy mélyebb fejtegetésekbe kellene bocsátkoznom. Ezzel a tradícióval szemben, mely Ágnes kivégzési eszközéül a hóhér vasát vallja, áll egy másik, a görög legendából²⁾ ismert hagyomány, mely viszont a máglyahalált említi fel. Damazus feliratában szintén ez utóbbi halálnemet említi, határozott véleményt azonban a felirat alapján nem alkothatunk. Damazus ugyanis csak a máglyával való fenyegetést írja le, mely a bátor szűzet nem félemlítette meg, de magát a martyriumot nem jelöli meg közelebbről. Mindenesetre érdekes a görög legenda és a Damazus-i felirat adatainak egyezése, de nem bizonyítja azt, hogy Damazus a római hagyomány ismerője tényleg a tűzhalált tartotta valószínűnek Ágnesre vonatkozólag. Erős érvek szólnak az ellen, hogy ezt feltételezzük. Prudentius, a római helyi hagyományok költője, a IV. század végén vándorolta végig a martyrok vérével, emlékével megszentelt helyeket, s sz. Ágnesnek szentelt soraiban, pedig

¹⁾ I. m. 15. és köv. o. Vele szemben Pio Franchi a lefejezés büntetése mellett foglal állást (Studi e Testi 141. és köv. o.), ha egyáltalán nem a máglyahalál volt a halál neme, melyben őt ügylátszik az általa kiadott görög legenda befolyásolta. V. ö. Pio Franchi S. Agnese 14. o., hol az önkényes máglyahalált tartja valószínűnek. Jubaru a görög legenda hősnőjét a Via Nomentánai sz. Ágnesről megkülönböztetendőnek tartja, amit viszont Pio Franchi nem ismer el. (Studi e Testi 154. o.)

²⁾ A Codex Ottobonianus 54. Kiadta Pio Franchi: S. Agnese, Appendix I. és a Passio Graeca, (Assemani nyomán) kiadta Jubaru i. m. Appendice VII. — a lényegben megegyeznek; csupán utóbbi mellőzi a Codex Ottobonianus szószaporítását, de több adattal szolgál.

Damazus feliratos táblája szeme előtt volt, (s versében fel is használta impresszióit) egy szóval sem érinti a tűzhalált, s a halál neméül a lefejezést említi:

*Uno sub ictu nam caput amputat
Sensum doloris mors cita praevenit.*

Mert egy ütéssel levágja fejét, így a gyors halál a fájdalom érzetétől megmentette.

Sz. Gergely is, a római születésű pápa, mikor Damazus feliratával szemközt homiliáját¹⁾ elmondotta, megemlékszik a fenyegetésekről, de a halál neméül szintén a kardot jelöli meg: *Tormenta despexit, praemia calcavit... Quid inter haec nos barbari et debiles dicimus, qui ire ad regna coelestia puellas per ferrum videmus.* (Megvetette a kínzásokat, a csábító jutalmakat lábbal tapodta. Mit szóljunk ehhez mi férfiak vagy gyenge nők, mikor látjuk, hogy gyermeklányok a vas (bárd) által (kivégeztetve) sietnek a mennyek országába.)

Ezzel szemben Pio Franchi²⁾ azt a nézetet vallja, hogy Ágnes a mártírság utáni vágytól elragadtatva, s szégyenérzetében a birói ítélet elhangzása előtt a fenyegetésül gyújtott máglyára vetette magát, s így halt meg. Ezzel a véleménynel ellentétben bátran hangsúlyozhatjuk, hogy ilyen tény erősebb nyomot hagyott volna a tradícióban, s a legendák kiképződését a priori megakadályozta volna.

Fel kell tehát vennünk, hogy a Damazus által felemlített máglyahalállal való fenyegetés csupán a szűz bátorságának jellemzésére szolgál, s borzalmasságát az a körülmény emelte különösen, hogy nemes származású rómainak a rabszolgáknak fenntartott büntetés a IV. században különösen lealázó lett volna. Bizonyára élt ennnek a fenyegetésnek emléke a tradícióban, s a görög legenda a gondolatot elkapva, Damazus feliratának félreértésével Ágnes haláláneméül a tüzet választotta, míg szenvedéseit szűzességének próbára tételével jellemzi. (Ugyancsak egy motívum, ami arra enged következtetni, hogy ez a legenda csupán Damazus feliratának szabadabb parafrázisa.)

A tűz gondolata egyébként Ambrusnál is, Prudentiusnál is mint a martyrium egyik eleme szerepel; nem ugyan mint máglya-tűz, hanem mint Vestának, vagy Minervának szánt áldozati tűz.

Hogy sz. Ágnes halála nem a *vivicomburium*, az elégetés volt, amelllett bizonyít továbbá a tradíció is, mely Ágnes sirjához fűződik. Nem értem ezalatt a monumentális kultuszt, melynek gyökerei egy hamvlederbe époly életerővel kapaszkodhatnának, mint a tetemet tartalmazó

¹⁾ Hom. XI. P. L. 76; 116.

²⁾ Tulajdonképen csak a máglyahalál lehetőségét védelmezi, anélkül, hogy feltétlenül biztosnak tartaná azt. S. Agnese 19. o.

sírládába, hanem a felfogást, mely szerint Ágnes teste egészében bennfoglaltatott sírjában.¹⁾

A Constantina által készített dedikáló felirat ilyen tudatra enged következtetni, mikor Ágnes emlékének megörökítéséről szólva, mondja:

Nomen aduc referens et corpus et omnia membra.

Kinek itt van még neve (sírfelirata) és teste és minden tagja.

Az itinerariumok²⁾ tanúsága szerint a bazilikában: *ipsa corpore jacet*. Sz. Aldhelmus szerint:³⁾ *Nam Constantinam sanavit tumba sepulcri et sarcophagus quo pausant membra puellae*. (Mert Constantinát meggyógyította a sír és a koporsó, melyben a leányka tagjai pihennek.) Olyan kitételek ezek, melyek az akkori hagyomány mellett szólanak.

Bizonyítékul hozhatók fel továbbá a sírban talált reliquiák, s a lateráni S. Sanctorum kápolnában őrizett koponya-ereklye, melynek eredetiségét Pio Franchi⁴⁾ is vallani látszik.

A birói eljárás mozzanatai.

Mindaz, amit a források és legendák sz. Ágnes kivégeztetésének körülményeiről elmondanak, legnagyobb valószínűség szerint csupán rekonstrukciója a tipikus birói eljárásnak, melynek részleteit Ágnes kettős dicsőségének, a szűzességben és hitben való állhatatosságnak alapvonásai köré a szónoki és költői hév fonta.

Damazus pápa a birói eljárást kísérő harsonaszóról tesz említést, mely Diocletianus idején oly sokszor felhangzott, s ugyanannyi vértanuságot jelentett.⁵⁾ Ágnes lelkületére, a kürtszó nagy hatással lehetett, s bizonyára fokozta benne a mártírság gondolatát és vágyát; legalább is így állítja be ezt a motivumot Damazus. Bizonyos, hogy a keresztények füleiben szomorúan hangzott ez a kürtszó, Damazus is bizonyos szent borzadállyal emlékezik meg róla: *Cum lugubres cantus tuba concrepuisset*. (Midőn a kürt gyászos hangja felharsant.)

¹⁾ A sírfeliratból, melyet a nápolyi múzeum őriz, nem szabad sem pro, sem contra következtetést vonnunk. Lehetett az, mint alább látni fogjuk, egyszerű névtábla is, vagy ha loculust fedett, két oldal-táblája veszendőbe mehetett.

²⁾ Ms Vindobonense no. 795. f. 190. a VIII. századból.

³⁾ De laude virginum, P. L. 89; 272.

⁴⁾ S. Agnese 19. o., ahol a tudós hagiographus nehézségeket támaszt az 1605-ben Sfondrati biboros által végzett vizsgálat adatainak helyessége ellen. Argumentációjának egyik támasza épen a nevezett koponya, melynek valódiságát nem vonja kétségbe.

⁵⁾ A birói ítéleteket harsonával kísérték; ez a tény klasszikus és keresztény szerzők műveiből beigazolható. Adatokat hoz fel Jubaru i. m. 41. o. és Pio Franchi S. Agnese 12. o. 3. jegyzet.

Ágnes szabadon, meg nem kötött kézzel áll a bíróság előtt. Ilyen szabadságot tételez fel egyrészt az a körülmény, hogy Ágnest először kikérdezésnek vetették alá, továbbá a keresztényekkel szemben gyakorolt eljárás is, mely a vádlottat az isteneknek való áldozásra késztetni igyekezett.

Sz. Ambrus, ki a birói eljárás módozatait jól ismerhette, eleven színekkel ecseteli a borzalmas képet, amit a kínzással való vallatásra berendezett ítélő hely nyújtott. A hóhérok vérengzésre készen; nehéz láncok csörögnek. Ágnes előtt voltak és bizonyára alkalmazták is reá a nyak- és kézszorító csattokat.¹⁾ A bíró a rendeletekhez híven minden módon igyekezett hatni. Fenyegetett, hogy megfélemlítse a hitvallót, hogy rábeszélje az áldozat felajánlására. Nőkkel szemben a szeméremérzet megszegyenyítése is a fenyegetés eszközei közé tartozott.²⁾

Ágnes mindezen fenyegetések között rendíthetetlenül áll, s az oltárra, melyhez erőszakkal odavonszolták, tömjént nem szór.

A feleletek, melyeket a leírások szerzői a szűz ajkára adnak, részben misztikusan értelmezik a tüzet, a házassági ajánlatra vonatkoznak vissza. Az *Agnes beatae* himnusz így szólaltatja meg Ágnest:

... *Haud tales faces*
Sumpseret Christi virgines.

Hic ignis extinguit fidem
Haec flamma lumen eripit
Hic hic ferite ut profluo
Cruore restinguam focos.

Nem ilyen fáklyákat hordoztak Krisztus szűzei.

Ez a tűz kioltja a hitet, ez a láng elrabolja a világosságot; ide, ide sujt-satok, hogy kiömlő véremmel elfojtsam ezeket a tüzeket.

Ambrus szintén említést tesz az áldozati tűz megvetéséről, de Ágnes szavai már feltételezik a bíró fenyegetését, hogy Ágnes becsületét közpredának teszi ki ellenkezés esetén: *Et haec Sponsi injuria est expectare placitum*. (Jubaru³⁾ szerint helyesebb az olvasási mód: *spectare placitum*, vagyis »hogy engem kívánsággal nézhessenek«. *Qui me sibi prior elegit accipiat. Quid percussor moraris? Pereat corpus, quod amari potest, quibus nolo.* (Ez is csak igazságtalanság a jegyessel szemben, hogy engem kívánsággal nézhessenek. Aki engem előbb választott, övé

¹⁾ Ambrus ugyanazzal a túlzással, mellyel Ágnes fiatalságát egyéb vonatkozásokban is kiemeli (*mori adhuc nescia, sed parata; nondum idonea poenae et iam matura victoriae*), a csattokra vonatkozólag mondja: *sed nullus tam tenuia membra poterat nexus includere.* (De virg. I. c. 2.)

²⁾ Törvény ily büntetésre nem létezett, de a valóságban gyakran előfordult a brutális eszköz alkalmazása. Ciprián és Tertullian megfelelő helyeit citálja Pio Franchi S. Agnese 23. o. 2. jegyzet.

³⁾ I. m. 5. o.

leszek. Mit késlekedel hóhér, pusztuljon a test, melyet megszerethetnek azok szemei, kiknek tetszeni nem akarok).¹⁾

Érdekes megfigyelni azt is, miként alakul ki már Prudentius hymnuszában a kapcsolat és ellentét, a szűzesség pogány megbecsülése és hittel párosult értékelése között. A tyrannus szól:

... *vita vilis spernitur, at pudor
Carus dicatae virginitatis est
Hanc in lupanar tradere publicum
Certum est ad aram ni caput applicat
Ac de Minerva jam veniam rogat
Quam virgo pergit temnere virginem.*

A hitvány életet megveti, de a fogadott szűzesség szemérme drága. Ezt (Ágnest) minden bizonnyal a gyalázat nyilvános helyére vitetem, ha fejet nem hajt az oltár előtt. Akkor azután kérjen kegyelmet Minervától, a szűz istennőtől, kit szűz létére megvet.

Mire Ágnes Krisztus hatalmas pártfogására hivatkozva, büszke tudattal válaszol:

*Ferrum impiabis sanguine si voles
Non inquinabis membra libidine.*

A vasat vérembe márthatod, ha úgy tetszik, de tagjaimat aljassággal meg nem fertőzteted.

Bővebb részletességgel, az Ambrus, Damazus és Prudentius hagyományokból kombinálva beszéli el Ágnes elítéltetését a *Gesta*, úgy a kérdést és feleleteket, mint a tettleges kísérleteket a praefectus fiának személyével átszöve. A máglya tüze, s a testiség bűnének fellángolása, a máglya tüzének meggyőzése, s a szűzességnek a merénylők feletti győzödelme ebben a műben már mesterien szövődnek egy kép keretében hiteles aktszerűséget ugyan nélkülöző, de színpompás jellemrajzba.

Valamennyi forrás megegyezik ismét a módban, mellyel Ágnes fejedelmi magatartását jellemzik a halál pillanatában.²⁾

Ágnes nem enged, állhatatosan védi hitét, védi mennyei jegyesének fogadott tisztaságát. *Stetit, oravit, cervicem inflexit. Cerneret trepidare carnificem, quasi ipse addictus fuisset; tremere percussoris dexteram, pallere*

¹⁾ Ez a szólásmód reflexe lehet a hagyománynak, mely szerint Ágnest a bíró a becstelenség helyére vezettette. Prudentius már leírja a birói ítélet ezen részét hosszabban, de a helyet nem jelöli meg, csupán egy általános módozattal él: *in flexu plateae*. A *Gesta* a jelenet helyéül a *theatrum*-ot jelöli meg. Jubaru ebből a Piazza Navonai Ágnes templom keletkezését vezeti le. Természetesen hangsúlyozza, hogy egy másik Ágnes nevű vértanúról van szó, akinek martyriuma a névközösség folytán beleolvadt a mi sz. Ágnesünk legendájába s ezt a keverést Prudentiusnak tulajdonítja. (V. ö. i. m. 101. és köv. o.) Pio Franchi joggal óv ilyen nagyon szép, de nem megokolt lokalizálásoktól és megállapításoktól. (V. ö. Studi e Testi 153. o.)

²⁾ A halál, illetve kivégzés helyére vonatkozólag Jubaru (i. m. 24. o.) megjegyzi, hogy az általános szokással szemben, mely szerint a kivégzések a városon kívül történtek, voltak kivételek is, mikor benn a városban hajtották végre az ítéletet. Az idevágó idézetek a véleményt valószínűvé teszik ugyan, de nem bizonyítják ilyen kivétel alkalmazását Ágnes esetében. Amiért is Pio Franchinak kell igazat adnunk, ki ezt az állítást túlzottnak és valószínűtlennek tartja. (Studi e Testi 147. o.) Abból, hogy Ambrusnál az interrogatorium és supplicium nincsenek külön lokalizálva, nem szabad ilyen következtetést levonnunk.

ora alieno timentis periculo, cum puella non timeret suo. (Állott, imádkozott, meghajtotta fejét. Úgylátszik, mintha a vérszopó megremegne, mintha ő maga lenne halálra ítélve; megremeg a hóhér kardja, elsápad arca, mintha félne másnak halálától, pedig a leányka nem rettegett a maga halálán.) Ambrus, a szónok itt megszakítja az elbeszélést. A költő Ambrus bámulattal szemléli a gyönyörű jelenetet, midőn Ágnes még a halál pillanatában is gondosan őrködik afelett, hogy szűzies szemérme érzetét a legkisebb hiány se sértse:

*Percussa quam pompam tulit
Nam veste se totam tegit
Curam pudoris praestitit
Ne quis resectam cerneret*

*In morte vivebat pudor
Vultumque texerat manu¹⁾
Terram genu flexo petit
Lapsu verecundo cadens.*

Mily fenséges volt a halál percében is, mert ruhájával magát egészen elfödi, a szeméremre gondolt akkor is, hogy senki illetlenül ne szemlélhesse.

Halálában is élt szemérme, arcát elfödte kezeivel, térdeire esett, úgy rogyott a földre tisztá mozdulattal.

Damazus és a görög legenda is foglalkozik a ruha kérdésével. A görög szerint Ágnesen egy szál ruhát hagy a bíró, Damazusz pedig, aki az elégetésnél szokásos teljes levetköztetés szokásával számolhatott, Ágnes szeméremérzetét azzal emeli ki, hogy elmondja, amint Ágnes kibontott hajával fedi el tagjait:

*Nudaque profusum crinem per membra dedisse
Ne Domini templum facies peritura videret.*

Mezítelen tagjait kibontott hajával befödté, hogy Isten templomát emberi szem ne lássa.

Prudentius hymnusában a tolokodókat villámhoz hasonló módon tüzes szárnyas (angyal) tartja távol Ágnestől, aki Krisztus, az ő igaz jegyese utáni vágyból sürgeti a halálos csapást:

*Ferrum in papillas omne recepero
Pectusque ad inum vim gladii traham...*

*Ac te sequentem Christe animam voca
Cum virginali tum Patris hostiam.*

Az egész vasat keblembe fogadom, s szívem mélyéig hatoljon a kard ereje.

És a téged követő lelket Krisztus hívj magadhoz, mint az Atyának és neked felajánlott szűzies áldozatot.

A *Gesta* elbeszélésében már a kibontott haj is befödi Ágnes tagjait, meg a büntető angyal is védelmezi az erős szűzet, aki jegyesének erejében biztos nyugalommal áll hóhérai között. Ágnest tűzhalálra ítélik, de a tűz imádságára kialszik. Aspasiusz tehetetlenségében, mert a nép lázadásától félt, Ágnes torkába kardot mártat.

¹⁾ Gyönyörű gondolat, de nem valószínű. Már Ovidius (*Metamorph.* VI.) megemlíti hasonló mozzanatot Andromedáról: *manibus modestos celasset vultus, si non religata fuisset.* (V. ö. Pio Franchi: *Studi e Testi* 149. o.)

A latin leírások a kivégzés tényével lezárják Ágnes martyriumának jellemzését. Csupán Prudentius Ágnes lelkének szépségeitől elragadtatva ragyogó képben festi meg Ágnes lelkének megtérését jegyeséhez. Meglepő ez a Divina Comedia ihletett szerzőjének tollára méltó leírás, mikor jellemzi a lélek felszabadulását a kicsinyes gondokba temetkezett világ bilincseiből, s a lélek tisztalátását, mellyel a földi értékeket a mennyieiekhez hasonlítva nézi, s örvendez az Istentől nyújtott kettős koronán.

*Exutus inde spiritus emicat
Liberque in auras exilit; angeli
Sepserunt euntem tramite candido.
Miratur orbem sub pedibus situm,

Spectat tenebras ardua subditas,
Ridetque, solis quod rota circuit,
Quod mundus omnis volvit et implicat,
Rerum quod atro turbine vivitur,
Quod vana saeculi mobilitas rapit:
Reges, tyrannos, imperia et gradus,
Pompasque honorum stulta tumentium,
Argenti et auri vim, rabida siti
Cunctis petitam per varium nefas,
Splendore multo structa habitacula,
Illusa pictae vestis inania,
Iram, timorem, vota, pericula
Nunc triste longum, nunc breve gaudium,
Livoris atris fumificas faces
Nigrescit unde spes hominum et decus,
Et, quod malorum tetrius omnium est,
Gentilitatis sordida nubila.*

*Haec calcit Agnes, haec pede proterit,
Stans, et draconis calce premens caput;
Terrena mundi qui ferus omnia
Spargit venenis, mergit et inferis,
Nunc virginali perdomitus solo,
Cristas cerebri deprimit ignei,
Nec victus audet tollere verticem.*

*Cingit coronis interea Deus
Frontem duabus martyrīs innubae:
Unam decemplex edita sexies
Merces perenni lumine conficit,
Centenus exstat fructus in altera.*

*O virgo felix, o nova gloria,
Coelestis arcis nobilis incola,
Intende nostris colluvionibus*

Felszabadult lelkét angyali fényes kar övezi...
Csillan a lélek szárnyaló útján s törve
[magasba, fény követi.

... Visszatekintve vad mélységekbe,
Lábai alatt elterülőkre,
Éri csodálat, szemlélvén őket ...
Most mosolyogva látja világát,
Jó öregeš nap fénysugarának,
Földi igyekvés életzajának,
Amit a dolgok tömkelegében
Életén át küzd, harcol az ember,
S századok éhes, hiu uralma
Kézből a készet elrabolhatja ...
Megmosolyogja nagy fejedelmek,
Zsarnokok és birodalmak hírét,
Nagy becsülést és méltóságoknak
Szép színű, drága, pompás diszt.
(Ostoba törtetés és küzdelmek!)
Megmosolyogja arany s ezüstnek
Fényes uralmát, melyekért sokan
Lázás erővel, szomjazva küzdenek,
S megszerzik azt gazságok árán ...
... Fényözön által tündöklő házak,
Szinpazar, ékes, finom ruházat,
Rút harag és félelem, kívánság,
Nagy veszedelmek, hosszas gyötrelmek; ...
Kormosan izzó, csúf fáklyáján
Ott ül a futó gyönyör s gyűlölség,
Melyek a reményt befeketítik,
Tiszta becsületet beszennyeznek,
Végül a vad pogányságnak köde
Táruł eléje borzalmas képen ...
S csillan a lélek, ... mosolyog szépen ...
... Mindeme dolgot lábbal tapodja
Ágnes a szent szűz; s a sárkány feje,
— Mely vadul hint be mindent mérgével,
S földieket a pokolra merít, —
Most a szűzi lábaktól rettegve,
Tűzes agyának taraját bevonja, ...
Fél, ... s felemelni fejét nem meri.
... Istene kettős koronával övezi
Szép szűzi martyrja homlokát,
És örök érdemképpen fényes az egyik,
Másika pedig fájdalomaiért
Szép s örök ékű gyümölcscsel teli.
Te kegyes és boldog szűz, rég nem látott

*Vultum gemello cum diademate,
Cui posse soli cunctiparens dedit
Castum vel ipsum reddere fornicem!*

*Purgabor oris propitiabilis
Fulgore, nostrum si jecur impleas.*

*Nil non pudicum est, quod pia visere
Dignaris, almo vel pede tangere!*

Égi dicsőségnek nemes lakója,
Szép koronákkal is ékes orcáddal
Nézz ide mihozzánk, kiket baj bántott.
Te, kinek ég Ura adott hatalmat,
Hogy a gyalázat házát tisztává tegyed...
Szép sugarával kegyes orcádnak
Megmosogat minket tisztán drága kegyed,
Ha bevilágítasz bensőnkbe, szívünkbe!
Hisz' amire csak reátekintesz,
Vagy amire csak lábbal érintesz,
Tiszta lesz az, mint szép s üde hó...¹⁾

A halált követő epizódok.

A *Gesta* elbeszélve Ágnes halálát, leírja a temetést és sz. Ágnes legendáját néhány igen kedves epizóddal gyarapítja.

Amit a *Gesta* a temetés körülményeiről mond, azt a kompilator épugy, mint az Emerentiára, a vizióra és a császárléánynak, Constantinának templomalapítását megokoló csodás gyógyulására vonatkozó adatokat a már létező és hagyományokkal, a néphitben kivirágzott csodás legendákkal körülözlött monumentális emlékekről merítette.²⁾

Sz. Ágnes temetéséről és sirjáról a *Gesta* röviden emlékezik meg. »Az ő szülei pedig semmiképen sem szomorkodva, nagy örvendezéssel elvitték az ő testét és lehelyezték azt telkükön, mely nem messze a várostól a Nomentanai-uton feküdt.« Az archeologiai szempontból nagyon érdekes adatokról később hosszasan fogok beszélni.

Emerentiana.

A *Gesta* a temetés keretébe illeszti be Emerentiana történetét. Egy végtelenül bájos epizód ez, mely élénken mutatja, hogyan igyekeztek az egyházi írók kedvelt szentjeik között kapcsolatot létesíteni. Bármennyire igyekszik is a szerző illuziót kelteni, az egész elbeszélése érzik a legenda iz, s oly elemek és kitételek foglaltatnak kedves naivsággal egymás mellé állítva, amelyek első pillanatra elárulják, hogy költött történettel állunk szemben. A történet szerint Emerentiana sz. Ágnes tejtetvére

¹⁾ A műfordítást Móznér Ferenc veszprémi r. kath. tanító készítette.

²⁾ Pio Franchi bizonyítékai amellelt, hogy a *Gesta* ezen leírásai a VII. század vége előtt, de semmi esetre sem az V. század elején keletkeztek, eléggé meggyőzők. A VII. században a *theatrum* alatt Domitianus stádiumát értették már, amennyiben ott akkor egykoru írók tanúságai szerint Ágnes tiszteletére már templom és kolostor volt. Viszont, ha az V. század elején egy időben keletkezett volna az első résszel, még érthetetlenek volnának a grammatikális differenciák és a Constantinára és a kolostorra vonatkozó legendás közlések. (V. ö. Pio Franchi i. m. 60–67. o.)

volt, s mint ilyen a temetésen, melyre az egész keresztény nép összesereglett, ő is megjelent. »Emerentiana, bár még catechumena volt, nagyon jámbor szűz hírében állott. A gyászoló sereget fegyveres pogányok támadták meg, mire valamennyien elfutottak. Egyesek kövektől találva, megsebesültek. Emerentiana azonban állhatatosan helyén maradt és korholta támadóit. A dühöngő tömeg elborította kövekkel a szűzet, aki Ágnes sirja mellett imádkozva lehelte ki lelkét. Amiért is nem kétséges, hogy vérében megkeresztelkedett, amikor az Urat megvallotta, s az igazság védelmében állhatatosságban nyerte el a halált. Az eseményre derült égdacára mennydörgés, földrengés következett, sokan a támadók közül meghaltak, úgy, hogy attól kezdve senki sem háborgatta azokat, akik a szentek sirjaihoz járultak. Ágnes szülei pedig eljőve a papokkal, éjjel elvitték sz. Emerentiana szűz testét és eltemették azt az *agellus* szomszédságában.« A bájos történetnek van történelmi alapja, amennyiben az tudniillik egy Emerentiana nevű szűz vértanúságát beszéli el. Emerentianáról a Martyrologium¹⁾ két ízben tesz említést jan 23-án, tehát két nappal később sz. Ágnes ünnepénél és szept. 16-án. A szent kultusza a *Coemeterium Majus*-hoz fűződik, mely fölött tiszteletére templom²⁾ is állott, melynek ma nyoma sincs többé. A templom alatt van Viktor, Felix, Alexander és Papias martyrok sirja. A katakombában végzett kutatások³⁾ arra az eredményre vezettek, hogy Emerentiana eredeti nyugvóhelye itt ebben az Ágnes nyugvóhelyéhez közeleső katakombában volt egy olyan kriptában, mely a föld felszínével tágas lucernaria útján összeköttetésben állott. Nagyon valószínű tehát, hogy Emerentiana a kriptában eltemetett Victor és Felix sirján imádkozott, mikor a lucernarián keresztül pogány suhancok köveket dobálhattak le⁴⁾ a benn összegyülekezett hívekre, melyek közül egyik Emerentianát megölte. Emerentianát a hívők ott a helyszínén eltemették, s a már ott nyugvó martyrokkal együtt is ünnepelték halálának évfordulóját. Ez az esemény valószínűleg egy-két évvel előbb történt, mint Ágnes vértanu-halála, mert a gyülekezetek a katakombákban 303—312-ig a konfiskálás következtében nem képzelhetők el.

Ami most már a két martyr történetének kapcsolódását illeti, arra kielégítő magyarázatot találni nagyon nehéz. Valószínű, hogy egyrészt a

¹⁾ V. ö. Pio Franchi: S. Agnese. 57. o. 1. jegyzet.

²⁾ Az itinerariumok említik a sz. Emerentiana tiszteletére emelt templomot, mely a Coemeterium Majus felett épült, s megjegyzik, hogy a templom alatt (in spelunca deorsum) nyugosznak Alexander, Felix, Papias. Megfelelő helyek összegyűjtve Jubaru i. m. 183. o.

³⁾ Armellini: Scoperta della cripta di S. Emerenziana, Roma, 1877.

⁴⁾ Hasonló esetekről számol be Pio Franchi (i. m. 58.) felemlítvén Candida és Paolina vértanúságát a Calepodius-katakomba egyik lucernáriumban, s Tarquilius esetét, akit megköveztek, mikor Pál sirján imádkozott.

két szent sirjának helyi közelsége, másrészt ünnepeik időbeli egymásutánja adott alkalmat arra, hogy a hívők a két szent között közelebbi vonatkozást keressenek. Arra, hogy egymástól idegen vértanuk mint tejtestvérek szerepelnek, az Acták több példát tudnak felmutatni.¹⁾ Ágnes mellé a nép hite az V—VI. században kísért, komornát keresett, amint az előkelő hölgyeknél akkor az ily kíséret divatban volt, s ilyen alkalmas kísért, tejtestvért vélt Emerentianában felfedezhetni. Az elbeszélés legenda jellegét mindenesetre az mutatja legjobban, hogy ilyen vonatkozások dacára Emerentianát nem Ágnes sirjába, hanem 300 méterrel odább temetik el.

Hogy azonban már Honorius korában ez a felfogás mélyen gyökerezett a római hagyományokban, látjuk az itinerariumok²⁾ megjegyzéseiből.

Emerentiana ereklyéi valószínűleg a IX. századig maradtak a tiszteletére épített templomban. I. Pascal³⁾ pápáról tudjuk ugyanis, hogy ő a romlásnak indult egyházakból a vértanuk ereklyéit a S. Prassede templomba vitette át. Ezek között lehetett Emerentiana teteme is, melyet azután »tejtestvérével« egy sirládába helyeztek esetleg akkor, amikor Ágnes fej-ereklyéjét viszont kivették a sirból.⁴⁾

A szülők látomása.

A *Gesta* további elbeszélése szerint midőn Ágnes szülei állandóan virrasztottak az ő sirjánál, az éj csendjének közepette látták a szűzeknek seregét, akik valamennyien arannyal átszőtt öltözetben, fényzőnben vonultak fel. Közöttük látják sz. Ágnest hasonló öltözetben ragyogva, s az ő jobbán hónál fehérebb bárány⁵⁾ állott. Midőn mindezeket meg-

¹⁾ Nereus és Achilleus, Felicula és Petronilla, Digna, Merita és Afra tejtestvérekként szerepelnek. (V. ö. *Analecta Bollandiana* 16., p. 33. (1897.) Delahay: *Les saints du Cimitiere de Commodille*.)

²⁾ Pl. a salzburgi (Ms. Vindob. 795. f. 190.) megjegyzése: »propeque ibi (Ágnes egyházához közel) *soror ejus* Emerentiana in alia tamen basilica dormit.« Még jobban kitűnik ez a nézet a nevezett itinerarium (f. 185.) sz. Ágnes templomához fűzött megjegyzéséből: »in qua *sola* (Ágnes) pausat.«

³⁾ Anastasius: *Hist. de vitis Rom. Pontif. P. L.* 128; 1262.

⁴⁾ Sz. Ágnes fej-reliquiája 877-ben már a pápai ereklyék között volt. Hihető tehát, hogy a IX. században a sir átalakítása, (melyet talán a saracenok megfosztottak a Honorius által adományozott ezüstborítástól) és Emerentiana elhelyezése egy időre esik. (V. ö. Jubaru i. m. 319. és 333. o.) Az ereklyék ügye egyébként nincs tisztázva s csak egy újabb, beható vizsgálat deríthetne fényt az adatokban mutatkozó ellenmondásokra és hiányokra. Pio Franchi S. Agnese 19. o.

⁵⁾ Nem szabad az *Agnus Dei*-re gondolni, amely kapcsolatra pedig már a IX. században vannak példák az irodalomban. Az öskeresztény művészet Krisztust ábrázolta ugyan bárány alakjában, de megfelelő helyet biztosított mindenkor számára. — Annál érdekesebb ennek a szymbolumnak a kifejlődése, mert a processus leírásánál egy forrásban sem történik utalás bárányra. V. ö. Pio Franchi S. Agnese 58. o.

pillantják a szülők és azok, kik velük voltak mintegy elragadtatásba estek. De boldog Ágnes kéri a szűzeket, hogy egy pillanatra álljanak meg és állván, mondá szüleinek: Lássátok, hogy engem ne sirassatok, mint holtat, hanem örvendezzetek velem és örvendjete, mert mindezekkel fényes trónusokat nyertem el és ahhoz jutottam az égben, akit a földön lelkem egész hevével szerettem. Ezeket mondván eltűnt. — A szűzek jelenete, a fényes ruha, a vigasztaló szavak csaknem teljesen azonos módon olvashatók sz. Eugenia¹⁾ aktáiban is, kinek a Via Latiná-n a »családi sirbolt«²⁾ felett a VIII. század elején már szintén volt temploma. Nagyon valószínű, hogy az egész jelenet valamely figurális emlék nyomán képződött ki, amilyen emlékek a VI. században már gyakran feltűntek a templomok falán. A szűzek gyöngyökkel ékes ruhájukban hosszú sorban közelednek Máriához, kezükben tartván koronáikat. Az ábrázolás legtökéletesebb typusa a ravennai S. Apollinare in Classe mozaikja, melyen Ágnes a szűzek sorában látható, oldalán a fehér báránnyal, mely hűségesen feléje fordítja fejét. Bizonyos, hogy ennek az ábrázolási módnak is megvoltak az előzményei, de nem találjuk nyomát a VI. század előtt; az aranyüvegek³⁾ Ágnes Mária oldalán, vagy Krisztus és sz. Lőrinc között ábrázolják, a szymbolikus korona is ott szerepel mellette, de a bárány még a VII. századbeli apszis-mozaikon sincs ábrázolva. A szymbolum kifejlődését eléggé megokolja az Ágnes név és a névhez fűződő emlékezés: Ágnes a szűzességnek a vértanuja, a bárány a tisztaságnak és martyriumnak szymboluma.⁴⁾

A bárány szerepel egy sajátos liturgiai ténykedésnél is Ágnes templomában. Január 21-én évenként két bárányt áldanak meg Ágnes oltárán, melyeket a templom váltságdíj (a függés elismerése) gyanánt ajánl fel a laterani káptalannak, s az ismét a Szentatyának. A bárányokat sz. Caecilia kolostorában az apácák nevelik fel, s ezek gyapjából szövik a *palliumot*, a pápai, illetve érseki joghatóság jelvényét.⁵⁾ Hogy sz. Ágnes temploma már korán vonatkozásba került a pápai hatalommal, mutatja

¹⁾ Kritikai tanulmányt közöl a közös vonásokról Pio Franchi i. m. 44. és köv. o.

²⁾ Későbbi adat, nyilván az Ágnes-legenda behatása alatt.

³⁾ Garucci: Storia della arte cristiana. III. 107. o.

⁴⁾ Közismertek a katakombák bárány szymbolumai, melyek vonatkozását néha a név is jelzi. Pl. Januarius innocentissimus in pace ; a felirat alatt bárány képe látható. (V. ö. Bolletti: Osservazioni sopra i cimiteri crist., Roma 1720. p. 365.) Egészen különös szymbolikus jellege van egy sirkőnek a Priscilla-katakombából, (De Rossi: Bollettino d' arch. crist. 1886. p. 69.) melyen a bárány két első lábával bárdot tapos. Egy felirat (Perret: Les catacombes de Rome, Paris 1852. t. V. 13. tábla) báránynak nevezi a 15 éves halottat: Laurentia innox(ia) anima Agnus sine macula stb.

⁵⁾ Duchesne (Orig. du culte chrét. 370 o.) a pallium eredetét legalább is az V. század elejére viszi vissza.

a tény, hogy az V. század elején I. Bonifác¹⁾ pápa (minthogy az ellenpápa elfoglalta a lateráni templomot) sz. Ágnes templománál keresztel *sicut consuetudo erat*, tehát jogszokásra hivatkozva. Tudjuk pedig, hogy a keresztelés ünnepies szertartása a pápa személyéhez és helyhez is volt kötve.

Ágnes és Constantina.

A *Gesta* közelebbi kapcsolatba hozza Ágnesnek és Constantinának emlékét is, s a nagy devociót, melyet Constantina a templom alapítása által a vértanu irányában mutatott, a csodás gyógyulásra vezeti vissza, melyben a császárléány Ágnes közbenjárására részesült. A szülők látomását mindazok, akik látták, nyíltan hirdették. Így történt, hogy néhány év múlva Constantinának, Constantinus leányának is elmondották a történeteket. Constantina ugyanis nagyon okos szűz volt, de tetőtől-talpig sebekkel volt borítva. Hallván pedig a tanácsot, bár pogány volt, de hívő lélekkel éjjel Ágnes sirjához jött s állhatatosan imádkozott. Eközben édes álom lepi meg és látomásban látja Ágnest, aki ilyen szókat intéz hozzá: Állhatatos légy (*constanter age*) Constantina, és hidd, hogy az Úr Jézus Krisztus, az Isten fia, a te Megváltód, aki által minden sebednek, mely testedet borítja, gyógyulását hamarosan elnyered. Erre a szóra Constantina gyógyultan ébredt fel, s olyan épséges volt, hogy csak a sebek nyoma sem látszott meg testén.

A továbbiakban a *Gesta* a sz. Ágnes tiszteletére emelt templom alapítását, a mauzoleum építését és a templommal kapcsolatos zárda létesítését ezen örömdetes eseménynek tulajdonítja. Szép képet rajzol a kolostor lakóinak állhatatosságáról, mi által (különösen az utolsó fejezetben ezt nyíltan ki is jelenti)²⁾ az egész mű parenetikus jellegét hangsúlyozza.

A *Gesta* itt is a helyi hagyományokból rekonstruálta a magában véve kedves és épületes történetet. Tény az, hogy Ágnes temetkezési helyének szomszédságában volt a cászári család villája, melyen Constantina mauzoleuma emelkedett. Az is tény, hogy Constantina építette, s fivérei gazdag ajándékokkal ékesítették Ágnes templomát. Tény továbbá az,

¹⁾ Duchesne: Lib. Pontif. I. 227. ad Bonifacium. A s. Costanza ebben az időben már baptisterium volt. Valószínűleg Siricius pápa (384—398.) alakította át azzá. (V. ö. Jubaru i. m. 225. o.)

²⁾ Haec ego Ambrosius servus Christi (az ismeretlen kompilátor által felvett név) dum in voluminibus abditis invenissem scripta, non sum passus infructuoso silentio tegi. Ad honorem igitur tantae virginis, sicut gesta ejus agnovi, conscripsi et ad aedificationem vestram, o virgines Christi, textum passionis ejus credidi destinandum, obsecrans charitatem Spiritus Sancti, ut labor noster in vestra imitatione fructum in conspectu Domini valeat invenire. Amen.

hogy a VI. században (legalább is) már szűzek kolostora volt Ágnes temploma mellett.¹⁾ Ezekhez a tényekhez tapadt a legenda a csodás gyógyulásról, s főként Constantina zárdaszűzi életéről.

A csodás gyógyulás legendája Constantinus császár leprájáról szóló legenda utánezata lehetett, mely valószínűleg Constantinus keresztségére (mely a hitetlenség leprájából gyógyította ki,) vonatkozott.²⁾ Sz. Sebestyén martyriumában³⁾ is fordul elő hasonló epizód, mely szerint egy sebekkel borított gyermek oly épségben jön ki a keresztvizből, hogy nyoma sem maradt valami előzetes betegségnek. Constantinus tisztulásának legendája az V. században már közismert volt.⁴⁾ Így nem lehetetlen az, hogy a *Gesta* írója, ki előtt a Laterán, Constantinus keresztsége és gyógyulása, másrészt a sz. Ágnes melletti baptisterium, (esetleg hozzá fűződő hagyomány, hogy Constantinát ott keresztelték meg,) a templomot dedikáló felirat s a zárda képe lebegett, a tények összefüggését egy ilyen csodás esemény alapján tartotta megmagyarázhatónak. Hogy Constantinát a *Gesta* mint szűzet állítja elénk, az nem indíthat arra bennünket, hogy a történelmi Constantina helyett más, a császári családdal rokon hasonnevű személyre gondoljunk. A *Gesta* Constantinája legendás személy, kinek létezéséhez alapot Gallus feleségének építkezése adott. Ez a kérdés azonban egyáltalán nem érinti azt a gyengéd vonzalmat, mellyel Constantina Ágnes emléke iránt viseltetett, s amelynek legszebb jelét adta akkor, amidőn az alig pár évtizeddel előbb vértanu halált halt szűz emlékének hosszú századokra szánt templomot épített.

Sz. Ágnes legendája magyar codexekben.

Szent Ágnes életét a magyar codex-irodalom három variánsban őrizte meg. Legteljesebb mértékben olvashatjuk az Érdy Codexben,⁵⁾ melyet 1527-ben fejezték be, amely rövid bevezetés hozzáadásával s némi lényegtelen változásokkal a *Gesta* szószerinti fordítását képezi. Tekintettel a *Gesta* gyakori felhasználására tanulmányom folyamán, e codexnek szövegét közlöm az alábbiakban mai átírásban; de lehetőleg igyekszem a XV. század gyönyörűen rithmikus magyar nyelvét változatlanul megőrizni.

¹⁾ Mindazon tényeket egyenként elemezni fogjuk az építés története folyamán.

²⁾ Bővebben foglalkozik a kérdéssel I. Dölger: Die Taufe Konstantin's: Konstantin d. Gr. und seine Zeit. Freiburg in Br. 1913. 396. és köv. o.

³⁾ Acta S. Sebastiani. P. L. 17; 1022. és köv. o.

⁴⁾ Duchesne: Lib. Pont. I. 113. o. 1. jegyzet.

⁵⁾ Nyelvemléktár. Magyar codexek és nyomtatványok. Budapest, 1876. IV. 298—306. o.

A másik verzió a *Legenda Aurea*¹⁾ szószerinti átültetése a magyar hagiographiába. Olvasható az 1514—1520 táján másolt (Ráskai Lea csak átírta egy már előbb létező codexből)²⁾ *Cornides Codexben*.³⁾

A harmadik, az 1519. év táján készült Debreczeni Codexben⁴⁾ olvasható verzió predikáció alakban tárgyalja sz. Ágnes életének és martyr halálának tanulságos jelenségeit, s épügy, mint a *Cornides*, a legendák leírásait egy a bencésrend *Annales*eiben⁵⁾ megörökített kedves történettel egészíti ki. Ezt a részletet érdekessége miatt az *Érdy Codex* életrajza után szintén átirom. A Debreczeni Codex egyébként Temesvári Pélbárt ferencrendi atya predikációs gyűjteményéből merítette adatait.⁶⁾

* * *

(Érdy Codex 198. folio — 202. fol.)

Itt leszen emlékezet szűz szent Ágnes asszonynak életéről.

Ezen mai szent ünnepnek epistoláját és szent evangéliumát, aki akarja, megleli még szent Borbála asszony ünnepe napján, karácsony előtt, ilyen jegyzés alatt. Annak okáért nem szükséges itt róla emlékezni, hanem csak lássuk az ő szent életét röviden.

E dicsőséges szűz szent Ágnes asszonynak szent életét írta meg boldogságos szent Ambrus doctor atyánk, a szent szűzeknek tanulságukra és példa szerint való életüknek épülésére mondván:

E szentséges szűz Ágnes asszonynak ünnepe napját minden tisztességgel kell megülnünk. Egyfelől zengjenek a zsoltár-könyvbéli éneklések, másfelől a szent leckék. Egyfelől örüljenek keresztény népeknek sokasági, másfelől éltesse nek (vigasztaltassanak) Krisztus Jézusnak ő szegényei. És azonképen mindnyájan örüljünk, vigadjunk (az) Úr Istenben. És a szent szerzetben élő szűzeknek lelki vigasztalásukra hozzuk emlékezetre, miképen szenvedé a szent martyromságnak vitézségét szűz szent Ágnes asszony. Ő életének tizenhárom esztendő s korában elveszté a halált és meglelé az örök életet, mert az örök életnek teremőjét szereté. Mert jó lehet ifju vala esztendőire, de vén és koros vala ő lelki érdemes voltában; szép orcájában, de annál szebb ő hitében.

Ki mikoron egy napon az iskolából haza menne, azon város fejedelmének fiától megszeretteté, kinek mikoron ő (a fejedelem fia,) szüleit

¹⁾ Jac. a Voragine: *Legenda Sanctorum*, quae Lombardica historia nominatur. (Incunabulum) Nürnberg. 1478. A veszprémi káptalan könyvtárában: 33²—34². o.

²⁾ Nyelvemléktár. VII. XXXIX. o. (Előszó.)

³⁾ U. o. 261—265. o.

⁴⁾ Nyelvemléktár. XI. 83—87. o.

⁵⁾ Mabillon: *Annales* II. 413. o.

⁶⁾ A legendákra és azok forrásaira Vargha Damján dr. O. C., a magyar codex-irodalom leghivatottabb művelője hívta fel figyelmemet.

megkereste és meglelte volna, kezde nekik nagy sok ajándékokat adni és ígérni, ha őneki adnák házasul. Annak felette vitt vala ő vele nagy drágalátos öltözeteket ajándokul szent Ágnes asszonynak, hogy csak ő neki engedne. De boldogságos szent Ágnes asszony mindent megutála, mint a szemetet. Azt látván az ifju és nagy (szerelemre) felgyúlada és kezde gyötretni a szeretetnek miatta. És gondolá, hogy drágalátosabb ajándékokat kívánna, kezde mindenféle drága gyöngyöket, köveket, ruhákat hozzá hordani, inti vala ő barátai által, rokonsága által; s minden e világi gazdagságokat, házakat, örökségeket, családokat ígért, hogy ő neki engedne.

De mindezekre boldogságos szent Ágnes asszony ilyenemű feleleteket tett: Távozzál el én tőlem bűnnek gyökere, gonoszságnak élesztője, halálnak szülője. Távozzál el én tőlem, mert immáron más szeretőtől foglaltattam meg, ki énnekem sokkal drágább ajándékokat adott. És az ő hitének gyűrűjével jegyzett el engemet, ki sokkal nemesb tenálnál mind nemzettel, mind méltósággal, ki engemet felékesített nagy szép öltözetrel. Az én jobbomat és nyakamat megkörnyékezte nagy drágalátos kövekkel, raggatott az én füleimbe nagy szép fénylő köveket és körülvett engem fénylő és csillogó drága gyöngyökkel. Jegyet vetett az én orcámra, hogy más szeretőt ő nálánál kívül hozzám ne bocsássak. Felöltöztetett engemet aranyos bársonyba és számtalan ékességekkel ékesített meg engemet; vélhetetlen sok kincset mutatott meg énnekem, kiket mind énnekem ígért adni, ha az ő szerelmében megmaradandok. Azért nem tehetem, hogy az első szeretőmnnek boszuságára másra nézzek és őtet megutáljam, kivel immár eljegyesültem szeretettel. Kinek nemessége nálánál fellebb való, tehetsége erősebb, tekintete szépségesebb, szerelme gyönyörűsebb és minden malasztban drágalátosabb; kinek miatta immáron az én ágyasházam megszereztetett, kinek ő orgona szavai immáron énnekem szép éneklést tesznek; immáron mézet és tejet kóstoltam az ő szájából, immáron az ő tisztaságos ölelésében beszorítottam, immáron az ő teste én testemmel egyesültetett,¹⁾ és az ő vére az én orcáimat megékesítette, kinek ő anyja szűz, kinek ő atyja asszony állatot nem ismert. Kinek angyalok szolgálnak, kinek szépségét nap és hold csodálják, kinek illatával halottak támadnak, kinek illetésével kórok gyógyulnak, kinek gazdagsági soha el nem fogyatkoznak. Csak ő neki tartom az én hitemet és önnön magamat minden ájtatossággal csak őneki hagyom, kit mikoron szeretendek, tiszta vagyok, mikoron illetendek, szeplőtelen vagyok, mikoron hozzám veendek, szűz vagyok. Mindazonáltal a mennyekzőnek utána nem leszek magzat nélkül, hol a szülés fájdalom nélkül történik és naponkint való terhesség szaporultatik.

¹⁾ Cornides Codex (412. fol.) a gondolatot kiegészíti: »oltári szentségnek miatta.«

Hallván ezeket az eszeveszett ifju, nagyon felgerjede ő gonosz szerelmében és nagyon gyötretik vala ő szívében-lelkében. Azonközben ágyba esik és megkórula (megbetegedett) bele. Találák meg az orvos doctorok a betegségnek okát, hogy szeretett volna. És tevék hirrre az ő atyjának. Kezdé az ő atyja is a szent szűznek ő füleit különb(nél) különb ajándékokkal és ígéretekkel forrasztani, miképen annak előtte az ő fia is tett vala. De boldogságos szent Ágnes asszony azon mindennek ellene monda. És semmiképen sem akará az első jegyesének ő hitét és fogadását megszeplősítenie. Mikoron a fejedelem azt látta volna, hogy hozzá nem hajthatná, kezdé kérdezni, ki volna az ő jegyese, kinek hatalmaságáról Ágnes magát hánytorgatná. Lőn neki az ő szolgálói közül, ki mondaná, hogy ez (a) leány mind ő kisdedségétől fogva keresztény volna. És ördögös tudománnyal teljes volna, amiért a Krisztust ő jegyesének mondaná.

Hallván ezt a fejedelem, legottan nagy örömben lőn, s legott szolgálkat küldé utána és nagy hirtelenséggel széke elibe hozatá, kit jóllehet először szép és hízeltedő beszédekkel kezdé hozzája vonni, annak utána kinnak rettentésével. De a Krisztusnak szűz szolgáló leánya sem hízeltedésnek miatta el nem hajtatik, (sem a hízeltedésre nem hajlik,) sem félelemnek miatta meg nem retten, de mind színében, mind szívében egyenlő erősségben megmarad vala. És miként a megrettentőt, azonképen a hízeltedőt megneveti vala.

Látván azért Symphronius fejedelem a leányzóban olyan nagy tökéletességet, fogá szóra (faggatni kezdte) ő szüleit. De mert nemesek valának, nem tehet vala erőt ő rajtuk hatalmával, veté azért ellenük a kereszténységnek jegyét. Másodnapon azért szent Ágnes asszonyt elejibe hozatá és gyakorta emlegeti vala előtte az ő fiának szerelmét. Mikoron minden beszéde hiába elmulnék, mondá ő neki: Ha csak a kereszténységnek hiúságát és ördögi tudományát te tőled el nem vetended, nem titkolhatod el a te szivednek bolondságát. Azért tanácsolom (néked), ha ezenképen meg akarsz maradni, szükséges te néked a tisztelendő Vesta isten-asszony örökkévaló szolgálatában megmaradnod, a többi szűzekkel éjjel és nappal. Reá felele szent Ágnes asszony és mondá: Ha a te fiadat, ki jóllehet gonosz szeretettől gyötörtetik, mint olyan ifjat megutálom, olyan embert, akinek országa vagyon, ki is hall, lát, illethet és járhat és e világ szerint dicső; ha az ilyen embert Krisztusnak szent szerelméért ingyen sem kívánom látni, hát miképen lehet, hogy e néma és süket bálványokat, kiknek semmi érzékenységük nincsen és semmi lelkük nincsen, tisztelhessem, szolgálhassam és imádhassam, és a nyakamat őnekik meghajthassam. Hallván ezeket Symphronius fejedelem, mondá: Kivánok a

te ifjúságodnak tanácsot adni és az én isteneimnek káromlását elnézem, mert úgy látom, hogy a te korod eszednek alatta van. Azért ne akarjad te magadat oly igen megutálni, hogy az isteneknek haragjukba essél. Mondá szent Ágnes asszony: Te se akarjad oly igen megutálni az ifjúságot én bennem, hogy engem a te akaratodra hajthatnál. Mert az igaz hit nem esztendőik szerint számíttatik, hanem eszesség (megértés) szerint. És a mindenható Úristen inkább nézi az embernek szívét és elméjét, mint idejét. A te istenedeidet, kiknek haragiuktól féltesz, hagyd megharagudni bátran, ők maguk szóljanak, ők maguk parancsoljanak, ők maguk imádtassák magukat. De mert arra látlak ígézni (törekedni), amit én nálam meg nem nyerhetsz, azért valami neked (jónak) láttatik, azt tegyed. Mondá Symphronius fejedelem: E kettő közül válassz egyet: avagy a többi szűzekkel áldozzál Vesta istenasszonynak, avagy a gonosz természetekkel a bordélyba kell menned és távol lesznek te tőled a keresztények, kik téged az ördögi tudományra tanítottak, hogy annak miatta bizzál elszenvedhetni sok nyavalyát is. Azért vagy áldozzál a te nemzetednek dicséretére, vagy a te családod barátinak szégyenségekre parázna léssz. Azt hallván szent Ágnes asszony, nagy bátorsággal mondá: Ha te nyavalyás tudnád, kicsoda az én Uram Istenem, ezeket te nem szólnád. De minek utána én jól tudom az én Uram Jézus Krisztusnak erejét és hatalmát, minden bátorsággal megutálom a te fenyegetésedet, abban bizonyos levén, hogy sem a te bálvány istenidet nem imádom, sem idegen személyek miatt meg nem fertőztetem. Mert én velem vagyok én testemnek őrzője, Istennek szent angyala. Mert Atya Úristennek egyetlen egy szent Fia, kit nem ismersz, erős kőfalom énnekem, és őrizőm, ki soha nem alszik; és énnekem oltalmam, ki soha el nem fogyatkozik. De a te isteneid vagy ércek, mikből üstöket csinálnak emberi életnek szükségére, vagy kövek, mikből a város utcáját kövezik ki. De az Istenség az olyan híváságos kövekben nem lakozik, de a menyországban; sem rézben vagy ércben, de a felső szent országban uralkodik. Te azért és a hozzád hasonlatosak (ha) csak az ilyeneknek társaságából el nem távozandotok, mind az örök tűzre mentek. Mondá erre az eszeveszett bíró, immáron megbizonyosodtam, melyünk mond jobb igazat. Levonata róla ő ruháját és merő mezítelen kezdé vonszoltatni a bordélyba, nagy felszóval (mondván): Az átkozott szűz leány Ágnest, az istenek káromlóját tudjátok paráznságra adatni.

Ottan azért, amint megfosztatott volna ő ruhájából és ő haját meg-eresztvén, oly igen megsűrítette és megnyújtá az ő haját Úristennek malasztja, mintha nemes ruházattal ruháztatott volna meg. Bemenvén azért a fertelmességnek helyére, ott Úristennek angyalát oly készen találá,

hogyan ottan körülvenné őtet nagy fényességgel úgy annyira, hogy ingyen senki reá sem nézhetne. Mert úgy fénylik vala mind az egész cella, mint a fényes nap ő ereje szerint. Mikor azért leesett volna imádságra, ottan látta ő előtte egy szép fehér ruhát és kezébe vevén, reá vevé és mondá: Hálát adok én Tenéked én Uram Jézus Krisztus, ki engemet a mai napon a Te szolgáló leányidnak számába számláltál. És ki énnekem a ruhát parancsoltad küldeni. Mely ruházat oly igen alkalmas vala ő tagjaihoz és oly szépséges vala, hogy senki sem kételkednék, benne hogy csak angyali kéz szerezhetette azt. Azért a fertelmes cella lőn imádságnak helye és valakik bemennek vala, látván a nagy fényességet, imádják vala és tisztábban mennek vala ki, hogy sem mint bementek volna. Jöve el azért a fejedelemnek ő fia is ő barátival, hogy szemérmet tenne a szűzön. Nagy felindulással mikoron a többi ifjakat feddené, beméne a cellába és mikoron semmi tisztességet nem tett volna a fényességnek és minek előtte a szent szűzet illetné, leesék és megfojtá őtet a pokolbeli ördög. Látván innen kívül azt az ő jó baráti, hogy sokáig késnék, gondolják vala, hogy gonosz téteménybe foglalta volna önnön magát. Egyik, ki nyájas barátja vala, mene be utána látni. És látá, hogy meghalt volna. Ottan nagyon felsivalkodék, nagy kiáltással mondá: Oh kegyelmes rómaiak segéljete, ime ördögi tudománynak miatta a gonosz természet a nemes fejedelemnek fiát megölte. Azt hallván, nagy sokaság gyüle az utcára. És kezde a dühös nép külön-külön kiáltást hallatni. Egyesek mondják, vala, hogy ördögös volna; mások, hogy ártatlan volna; mások pedig, hogy átkozott és gonosz volna. Hallván azért a fejedelem, hogy az ő fia meghalt volna, nagy sokasággal és nagy kiáltással futott az utcára. És mikoron bement volna, látá az ő fiának holt testét a földön heverni holt-elevenen, mondá nagy felszóval: Oh mindeneknél kegyetlenebb asszony-állat, az én fiamon akartad-e a te ördögi tudományodnak mesterségét kijelenteni? Mikoron gyakorta mondana ilyen nemű beszédek és a halálnak okát erősen kérdezné őtőle, mondá őneki szent Ágnes asszony: Aki nek akarátát be akarja vala teljesíteni vőn hatalmat őrajta. Miért pedig im mind egészségben vannak azok, kik én hozzám bejöttek, mert mindnyájan tisztességet tettek Úristennek, ki elküldé ő szent angyalát és meg-ruháza engemet ez irgalmasságnak ruhájával és megoltalmazta minden főrtelemtől az én testemet, melyet én Őneki szenteltem és adtam mind én születésemtől fogva, látván az angyal nagy fényességét, imádják vala és minden sérelem nélkül elmennek vala. Ez pedig szégyentelen amint bejöve, hirtelenkedni kezde és dühösködni, mikoron hozzám akarna nyulni, annak okáért Úristennek angyala adá őtet ilyen szörnyű halálra, amit látsz.

Mondá a fejedelem: Azon látszik meg, hogy nem ördögi tudománnyal cselekedtél, ha ismét kérended azon angyalt, hogy adja vissza énnekem az én fiamat egészen. Kinek mondá szent Ágnes asszony: Jóllehet azt a ti hitetek nem érdemli (meg) Uristentől, de mert ideje, hogy az én Uram Jézus Krisztusnak Ő ereje kijelentessék, menjetek ki mind innen, hogy szabad imádságomat adjam meg Uristennek. Mikoron azért imádkoznék, neki jelenék Isten szent angyala és felémelé őtet a földről és megvigasztalván őtet, feltámasztá az ifjat, ki mikoron kiment volna, kezde nyilván kiáltani, mondani és predikálni: Egy az Isten menyországban és földön és tengeren, ki mondatik a keresztények Istenének. Mert a többi templomok mind hiába valók. A bálvány-istenek is, kiket imádnak, mind hiába valók, kik sem önmaguknak, sem egyebeknek semmi segedelmet nem tehetnek.

E szóbeszédet hallván, mind a bűbájosok és jövendőmondók és mind a papi fejedelmek nagyon megháborodának. És lőn nagy lázadás a nép között és mind egyenlő szóval kiáltják vala: Vondd ki az ördögöst, vondd ki az átkozottat, ki mindennek esztét vesztí. A fejedelem pedig látván e nagy csodát, elálmélkodék rajta és kétségbe esék. Egyfelől el sem bocsáthatja vala az ő törvényüknek ellene, másfelől erőt sem tehet vala rajta az ő fiának feltámasztásáért. Azért kivevén magát belőle és hagyta más bírót a dologba, Aspasius nevű vikáriust, ki a népnek ítéletet tenne. Ottan azért Aspasius vikárius nagy tüzet gyújtata és szent Ágnes asszonyt belevetteté. Amint ezt tették volna, ottan kétfelé válék a tűz és mindenfelé a dühös népekben nagy sokakat megemészte. A szent szüzet pedig semmiképen meg nem háborítá. Azt látván nem isteni erőnek, de ördögi tudománynak vélik vala és nagy kiáltást tesznek vala ellene. Boldogságos szent Ágnes asszony pedig elterjesztvén az ő édes kezeit a menyországra a lángnak közepette ilyen imádságot tett Uristenhez: oh Mindenható, imádandó, tisztelendő, féltendő mi Urunk Jézus Krisztusnak szent Atyja áldlak tégedet, mert a te egyetlenegy szent Fiadnak miatta eltávoztatám a dühös népeknek fenyegetéseiket és ördögi förtelmeket szeplőtelenül általhágám, ime mostan is mennyei harmattal megmentettél engemet és Szentléleknek miatta e tűznek tüzhelye megaluszik, lángja eloszlik és égetve azokra háramlik, kik szolgáztatják őtet. Áldlak tégedet tisztelendő Atya, ki e lángok közül minden félelem nélkül engemet tehozzád engedsz jönnöm, ime immáron azt, akit hittem, látom, akit reménylettem tartom, akit kívántam, ahhoz elérkeztem. Téged vallak mind ajakimmal, mind szívemmel, ime immáron tehozzád jövök élő és bizonyos Istenemhez, ki mi Urunk Jézus Krisztussal, te szent Fiaddal és Szentlélekkel élsz és uralkodol mindörökkön örökké amen.

Ottan azért Aspasiusz római vikárius a köznépnek háborgását el nem szenvedvén, nyakát vágatá. És azonképen az ő rózsaszínű szép vérének miatta Krisztus Jézus őtet martírrá szentelé. Az ő szülei pedig nagy örömmel felvén az ő szent testét, eltemeték nagy tisztességgel egy falucskájukban az út felől, melynek neve Nomentana. Mikoron a hű keresztények gyakorta látogatnák az ő szent koporsóját, nagy nyomorúságokat szenvednek vala a pogányoktól. Vala pedig szent Ágnes asszonnyal egy szűz leány barátja, kinek Emerenciána vala neve, ki csak catechumen vala még, mikoron azért a veszedelmet látá, nagyon feddé vala a pogányokat érette. Annak okáért ugyanottan megkövezék őtet is és az ő vére hullása lőn mind keresztsége, mind martíromság szenvedése. Azon órában lőn nagy villámlás, menydörgés és földindulás, melyek miatt a gonosz pogány népeknek nagyobb része elvesze. Őtet is szent Ágnes asszonynak szülei éjjel oda jöven, ottan közel eltemeték. Mikoron azért nagy sok csodákat tenne Uristen az ő szent koporsójánál, egy kevés esztendő elmúlván, esék hallani (elmondták) Konstanciának Konstantinus császár leányának, ki tetejétől fogva talpiglan teljes vala varral, de ennemaga szűz és bölcs vala, mint olyan királyné asszony. Tanácsot adának azért őneki a keresztények, hogy ha megakarna gyógyulni, járulna szent Ágnes asszonynak koporsójának látogatására. Mikoron ott imádkoznék azon pogányságában elszunnyada és álmában neki jelenék szent Ágnes asszony mondván: Bátor légy Konstancia, és higgy a mi Urunk Jézus Krisztusban, Istennek Fiában, a te Üdvözítődben, kinek miatta minden tested szerint egészség adatik. E szó után felébrede és látá, hogy meggyógyult. Mikoron haza ment volna, tőn nagy örömet az ő atyjának, atyafiainak és mind az egész rómaságnak. Kéré azért az ő atyját és atyjafiait és szent Ágnes asszonynak tisztességére nagy templomot rakata. És ennemaga ugyanott nagy sok szűzekkel megmarada holtig szolgálván Uristent és szűz szent Ágnes asszonyt. Hol ott mind ez ideiglen nagy csodákat tett és teszen az Uristen, kikben mind ennemaga, mind az ő szerető hivei dicsértetnek örökkön örökké amen.

* * *

A Cornides Codex¹⁾ a Legenda Aurea nyomán a szent életrajzát egy kedves naiv történettel egészíti ki.

Vala némely Paulinus²⁾ jámbor pap szent Ágnes asszonynak egyházában, ki kezde testnek csodálatos kísértéseitől gyötretni. De mikoron az ő testi kísértései miatt nem akarná az Uristent megbántani, áldomást

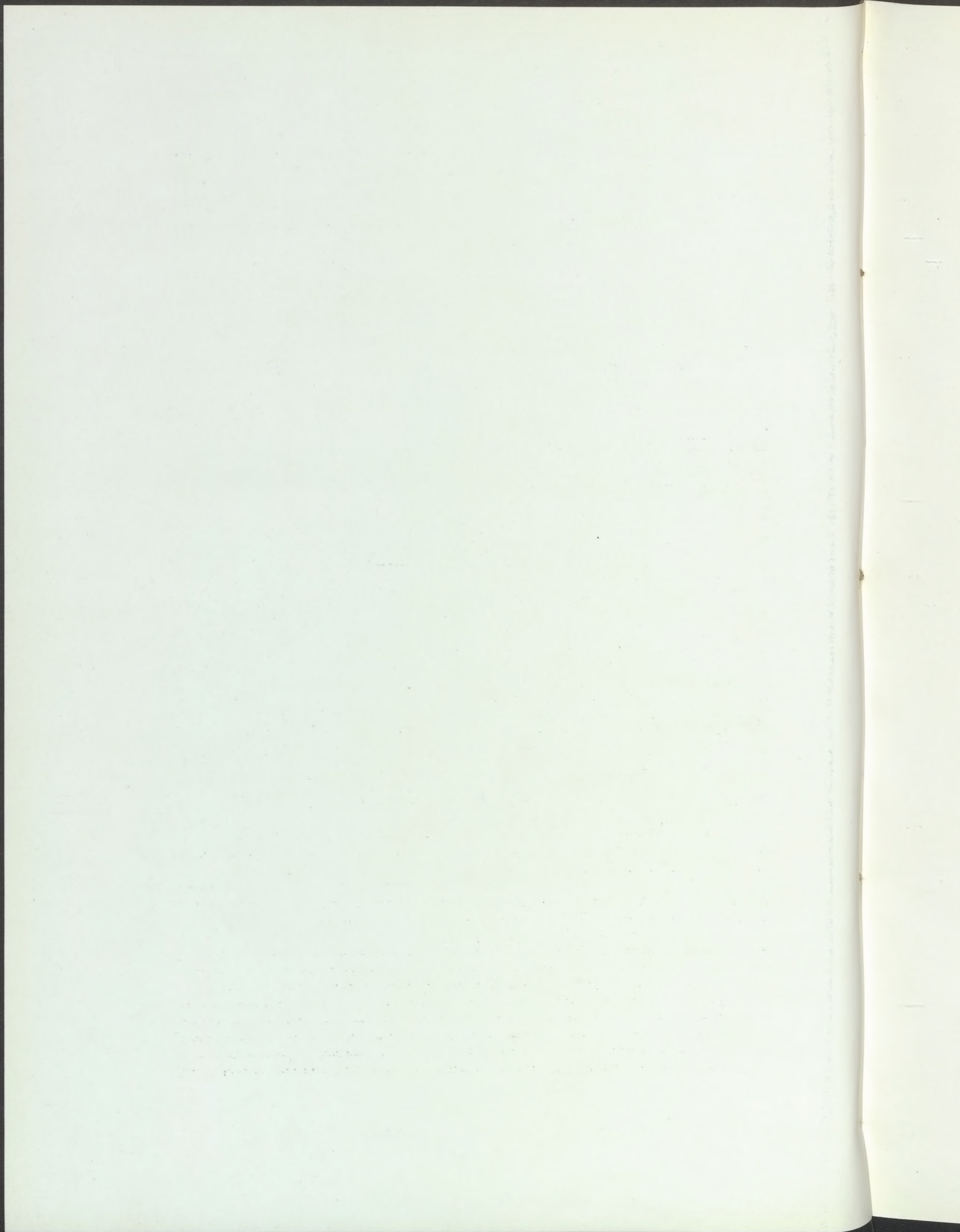
¹⁾ 418. fol.

²⁾ A Legenda Aurea szerint *Paulinus nevű*; a magyar codex bizonyára a névszerű paulinus szerzetesekre gondolt, amikor a közelebbi meghatározást elhagyja.

(fölméntést) kére a pápától, hogy megnőzhetnék. Kinek együgyűségét és jóvoltát pápa megismervén, ada őneki smaragdús kővel csinált gyűrűt és meghagyá, hogy a szent Ágnes asszony képének, ki az ő egyházában vala, parancsolna pápának hatalmával, vagy szavával, hogy hagyná magát jegyezni e Paulinusnak. És mikor e pap parancsolna szent Ágnes asszony képének pápa szavával, hogy meg hagyná magát gyűrűzni, szent Ágnes asszony legottan előnyujtá ő gyűrűs ujját és a gyűrűt elvevén, az ő ujját megvonván, legottan a paptól minden testi kísértést eltávoztata. Mondatik pedig, hogy a gyűrű máig is a képnek ujjában láttatik. Némely írásban pedig olvastatik, hogy mikoron szent Ágnes asszonynak egyháza elomlana, pápa némely papnak mondá, hogy akarna hagyni őneki némely szűzet szent Ágnes asszony egyházának őrizetére és öregbedésére. És a pápa adván a papnak egy gyűrűt, parancsolá, hogy a szűzet meggyűrűzné. Mely szűz ő ujját kinyujtá és ismét behuzá, az ő ujját meggyűrűzé.

SZ. ÁGNES
EREDETI SIREMLÉKE

A sz. Ágnes egyház épületcsoportja.

Az örök-városból a Porta Piá-n át vezet ki nyilegyenesen a Via Nomentana. Előbb munkáslakások, később magas kőfallal, eleven zöld pineákkal körülvett, zárkózottságukban, előkelőségükben régi római családok városonkivüli villáira emlékeztető kerti házak szegélyezik. Az ut a császárok korában a kissé jobboldalra eső, ma zárt Porta Nomentanán¹⁾ át a mai uttól jobbra néhány méternyire futott ki, de sz. Ágnes egyháza előtt pályája egyezett már a mai műúttal.²⁾ Nem messze jobbra a Via Tiburtina, balra a Via Salaria, mint a római birodalom szivéből kisugárzó forgalmi ut vette kezdetét. Ha az ember Róma régi térképeit szemléli, olybá tűnik fel a város képe, mint egy tervszerűen szőtt pókháló közép-pontja, melyből számtalan finom szál ágazik ki sugárszerűen, s amely szálakat ismét harántosan, a falakkal párhuzamosan, szinte matematikai pontossággal beillesztett összekötő utak többszörös gyűrűje köti össze. A forgalom akkori aránylag primitív eszközei mellett csak így érthetők meg Rómának politikai és gazdasági sikerei. A főközlekedési utak egyike volt a Via Nomentana, melynek hadászati fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a történeti tény, hogy a góthok itt verték fel táborukat

¹⁾ A Porta Nomentana elnevezésre érdekes adatokkal szolgál Joannis Caballini *De virtutibus et dotibus Romanorum* (XIV. századból eredő) műve. (V. ö. L. Ulrichs Codex Urbis Romae topographicus. Würzburg, 1872. 139 és köv. o.) A kaput Nomentanainak nevezték szerinte vagy azért, mert Nomentum városba vezetett, mely mellett laktak egykor a cserepesek; vagy a Numen-ekről, kiknek tiszteletére a flamenek áldozatot mutattak be, mert ezen a tájon volt Cibélé-nek, a minden istenek anyjának temploma, amiért is a rómaiak *porta di Domna*-nak is nevezik a kaput. A közeli lakosok *Porta di S. Agnese*, vagy *Porta di S. Costanza* névvel is jelölik az emlékek miatt, melyek az uton vannak. Az *Anonymus Magliabecchianus* (Ulrichs i. m. 149. o.) Az ut nevét Numa fejedelem nevéből vezeti le, mert ez az ut vezetett Numa kegyességéhez. Nem lehetetlen, hogy Nomentum város tényleg Numától vette eredetét és nevét.

²⁾ Nibby: Contorni di Roma. III. k. 362. o. kimutatja, hogy a régi és új Via Nomentana a mai Villa Torloniánál találkoztak, s ezentúl egy pályán futottak. Lanciani: Forma Urbis c. művében (V. ö. Jubaru i. m. 179. o.) ábrát közöl, melyen a régi Via Nomentana ma is látható nyomait az utat szegélyező siremlékek feltüntetésével közli. Oly családok is építettek sirboltokat ezen az uton, akiknek neveivel (pl. Clodius, Aemilius) az Ágnes-katakombában is találkozunk.

Theoderich hódító hadjáratai idején, s a frank-római császárságnak utja is erre vezetett be Rómába. 1870-ben a piemonti csapatok is itt nyomultak be az örök-városba, s itt a későbbi Via XX. Settembrén találták meg az utat a Quirinálhoz, melyet a Savoya-ház az olasz királyság centrumává tett. A *Porta Pia* előtt két római mértföldnyire (kb. 2 és fél kilométer a mai számításban), balról alig észrevehető szerénységgel huzódik meg a kopottas, sárga épületcsoport, kiszögellő frontjával a félig földbe süllyesztett, külső dísz nélküli, igénytelen templomot fedve, takarva. Az épület a Canonica, a lateráni kanonokok zárdája. Az árnyékában meghuzódó, de kampaniléje befalazott ablakaival, egyszerű, puritán bazilika jellegével tiszteletreméltó, sok vihart átélt templom, a maga elhagyatottságával mégis csak felébreszti a vándor figyelmét. A templom épületcsoportja előtt néhány lépésnyire még tágas kilátás nyílik az Albanói hegyekre, de a templom közvetlen közelségében mindinkább magas falak, komor, félig elfalazott, rácsozatos ablaku épületek mintha tudatosan szűkítenék az utat, a kilátást, s a figyelmet a sárgás-szürkés ódon komplexumra terelnék. A templom mögött szűk, erősen lejtő, falak közé szorított ösvény a *Vicolo Filomarino*, vagy *S. Agnese* kapaszkodik fel a *Via Nomentana*-ra, mely kies, a másik oldalon a *Via Salariával* zárt völgy¹⁾ szélén fut innen kezdve hullámos pályán. Itt a két ut, a *Via Nomentana* s a *Vicolo Filomarino* szögletében tágas lazaságban helyezkedik el a sz. Ágnes kolostor, a templom, s az épületek mögött meredekesen lejtő völgyderékon régi falak romjai közepette a *S. Costanza* mauzoleum. A terület alatt nyújtóznak el a sz. Ágnes coemeterium folyosói; az egyes régiók nyulványai gondosan a templom köré zárkozóznak. Valahogyan érzi az ember, hogy itt egykor területileg elszigetelten apró magánbirtokok lehettek, melyeket valami egyesítő, összefoglaló kultusz kapcsolt nem annyira egymással, mint egy közös objektummal egységes komplexumba.

Ez a *S. Agnese fuori le mura* épületcsoportja, mely külső megjelenésében annyira igénytelen, az egyes épületek belsejében azonban úgy az archeologus, mint a hagiographus számára pompás kincsek tárulnak fel. És ha az ember csupán architektúrát, csupán régiségi értéket, csupán történelmi vonatkozásokat is keres benne, akkor is egy kedves, bájos érzés rezdül át a lelken és megsejti a kiskorúságából alig kilépett vértanu

¹⁾ A mocsaras völgy az *Aniene* felé mindinkább szélesbedik. *De Rossi* joggal azonosította a *Palus ad Capream*-mal, melyen eltűnt a monda szerint Romulus, s amelyet a *Martyrologium Hieronymianum* is ide lokalizál. (*Bullettino Municipale* 1883. 244 és köv. o.) A sz. Ágnes-telek alatt a völgy mélyén csergedez a *Maranna di S. Agnese* (kis patakocská). Ezek a mocsarak, *lymphae* vagy *nymphae*, sokszor szerepelnek régi leírásokban és aktákban sz. Péter első szék-helyének megjelölésére. Ebből a hagyományból magyarázható a pápák többszörös tartózkodása a *salaria-nomentanai* régióban, s a sz. Ágnes melletti baptisterium felállítása az V. században. (V. ö. O. Marucchi idevágó fejtegetéseit a *Nuovo Bullettino d'arch. crist.* 1903. 343. o.)

leány halálában nyilvánuló nagy értékeket. Valahányszor ebbe a templomba leszállottam, a Vesta szűzek fórumi házának csipkerózsával szegélyezett mélységes vizei jutottak mindig az eszembe, amelyek az idegenből Rómába szakadt Dioscorusok, Castor és Pollux templomának fenséges korinthusi oszlopokból képzett, árván égnek meredő sarkát tükrözik le. Valami csodás mélységet, s ebben korunknak idegen, de sejtelmességében is fenséges és tisztelet-parancsoló gondolatot lehel sz. Ágnes szentélye is, mely köré lehellétszerű csipke finomságával a történelemnek emlékei, a kultusznak és művészetnek kincsei fonódnak. Meglep és borongós érzéseket kelt külső összevisszaságában, elhagyatottságában; elbájol és lebilincsel belső, befejezett harmóniájában, — akárcsak Michel-Angelo érdes felületű szobrai.

Sz. Ágnes eredeti sirja.

Régi és szakadatlan folytonosságú hagyomány bizonyítja, mondja az 1605-ben Sfondrati¹⁾ biboros által felvett jegyzőkönyv, hogy ez a szent test ide helyeztetett a *S. Agnese fuori le mura* főoltára alatti helyre . . . »Nincs semmi nyoma viszont a történelemben annak, hogy valaha más-hova átvitték volna. Ellenkezőleg több pápa nagy bőkezűséggel ékesítette *sirját*.« Már maga az a kegyelet is, mely Ágnes emlékét néhány évtized múlva sirtemplommal örökítette meg, az a kiváló devóció, mely Damazust, Prudentiust arra indította, hogy Ágnes iránti hódolatuknak emelkedett költészetben adjanak kifejezést és ezek a költői művek egyuttal lokalizálják Ágnes sirját,²⁾ a Martyrologiumok³⁾ egybehangzó adatai, s az újabb beható kutatások igazolják, hogy Ágnes monumentális művészetben és kultuszban kifejezett tiszteletének központjában eredeti sirja áll.

A *Gesta* leírása szerint a kis vértanút szülei saját telkükön, családi sirboltjukba temették el. *Parentes vero ejus nullam penitus tristitiam habentes cum omni gaudio abstulerunt corpus ejus et posuerunt illud in praediolo suo, non longe ab urbe in Via quae dicitur Nomentana.* (Az ő szülei pedig minden szomorúság nélkül, örvendezve elvitték az ő testét

¹⁾ Az oltár átépítése alkalmával nyitották fel a sirt. (V. ö. Bartolini i. m. 111. o.)

²⁾ Damazus feliratait a martyrsirok közvetlen közelében helyezte el. Prudentius hymnuszában pedig:

*Conspectu in ipso condita turrium
Servat salutem Virgo quirritium*

a falakon kívül, de a városhoz közel, tehát mai helyén említi Ágnes *sepulchrum*-át.

³⁾ Összegyűjtve Jubaru i. m. 340 és köv. o.

és eltemették sirkertjükbe, nem messze a várostól az uton, mely Nomentanai utnak hívatik.) Viszont Emerentianáról ugyanezen *Gesta* elbeszéli: *Abstulerunt corpus sanctae Virginis Emerentianae et sepelierunt illud in confinio agelli beatissimae Virginis Agnes*. (Elvitték a szent szűznek testét és eltemették azt boldog Ágnes szűz sirkertjének szomszédságában.) A *Gesta*-nak ezen adatai, amint az a két szövegrész együttes szemléletéből világosan kitűnik, helyi hagyományokra támaszkodnak.

A *praediolum*, vagy *agellus*¹⁾ a szepulkrális gondolkörben egészen különleges jelentéssel bír. A Rómából, s egyéb római városokból (pl. Pompei *strada dei sepulcri*-ja) kifutó forgalmi utak mentén ma is láthatók, sűrű közelségükben is bizonyos önállósággal, ama fenséges siremlékek romjai, melyeket az előkelő családok emeltek halottjaik hamvainak befogadására. A fehérítő csontokra emlékeztető márványtömbök ridegségét sötét ciprusok örök-zöldje vette körül, mint az élet őrsége a halál kapujánál, s szelid átmenetet képezett a lármás-zajos utakról,²⁾ melyeken a birodalom székvárosa és a gyarmatok között az élet folytonossága áramlott, a halálnak a túlvilági hittel enyhített csendes birodalmába. A késői császárság korában a temetkezés módja bensőségebb, családiasabb lett. A sirboltokat kissé beljebb helyezték a kertek mosolygós, virágos, a profán világ szeméitől, tolakodó zajától magas kőfallal elzárt szent csendjébe. *Pomariolus*-ba (gyümölcsösbe), *hortulus*-ba (kertecskékbe) temetkeztek,³⁾ vidám szüretet ígérő *vineá*-k (szőlők) közelségébe, hol rózsafák virítottak, érett gyümölccsel terhes fák lombjai közé temetkeztek: a természetben nyilvánuló nagy életlűketést így még jobban érezték szeretteik sirja körül.⁴⁾

A tumbák, a siremlékek körül, vagy felett más helyiségek is emelkedtek, a *triclinium* (ebédlő helyiség), ahova az emlékezés, a *memoria* napján összegyűlt a család kegyeletes áldozati lakomára, továbbá a kertész lakása, s a kamra, hol az áldozathoz szükséges italt tartották. (A Domitilla-katakombánál ez az épület-tömb a sirokkal szoros összefüggésben ma is legszebb példa gyanánt szolgál.)

¹⁾ P. Allard az üldözések történetéről nagy apparátussal készült művében (*Histoire des Persecutions*. 1900. II. köt. 465 és köv. o.) számos, feliratokból vett példával illusztrálja ezen megnevezések jelentését. Pl. in sarcophago in hortulis nostris secessimus; in agellis meis secessi; in praedio suo; in monumento sive pomariolo stb.

²⁾ A római Campagna régi utjai, különösen a Via Latina, s a Via Appia mentén nagyon sok sir márvány és stukkó díszével együtt mai nap is látható, s tájékozást nyújt ezen emlékek nagyszerűségéről.

³⁾ V. ö. Allard i. h.

⁴⁾ Ezt a gondolkört a szepulkrális művészet festményekben, szoborművekben juttatta kifejezésre. A lombos fákkal beültetett szelid dombok, a rózsát gyűjtő puttók, a nádból font lugasok, színes madarak, s a campagnai élet kedvelt motívumok voltak. (V. ö. Wilpert: *Die Malereien in den Katakomben*. Freiburg, 1903. II. köt. számtalan idevágó illusztrációját.)

Ezek a siremlékek a városon kívüli családi birtokkal szerves összefüggésben állottak eleinte, később azonban az utak mentén sűrű egymásmellettségben sorakoztak a halotti telkek, *praediolum*-ok, az *agellus*-ok, melyeknek méretei különbözők voltak.¹⁾ A római jog szerint a sirhelyek *locus sacer*-t (szent helyet) képeztek, s a család elidegeníthetetlen tulajdonában maradtak.

Ilyen családi sirboltban volt tehát a *Gesta* szerint Ágnes sirja is. A telket egyik oldalról a *Via Nomentana*, másiktól a *Vicolo Filomarino* szegélyezhette.²⁾ Másik két határvonalát nehéz volna pontosan megjelölni. Némely támaszpontot nyújthat a késő középkorban is élő hagyomány, mely a megnevezéseket makacsul őrizte (pedig akkor Ágnes egyházának kiterjedt birtokai voltak), s Ágnes templomát *in agello* (a sirkertbe) helyezi, a szomszéd, Ágnes sirhelyétől alig 10—15 méternyire épült, s a bazilikával egy komplexumot képező kolostort ellenben *in confinio agelli* (a sirkert szomszédságában) kifejezéssel lokalizálja.³⁾ Látható továbbá az Ágnes templomhoz nagyon közel több, magáncsaládok tulajdonát képező sirbolt nyoma is, amelyek szintén igazolják, hogy Ágnes családjának *praediolum*ja meglehetősen csekély méretekre szorítkozott.

Hogy Ágnesnek sirja ma is eredeti helyén, eredeti mélységében van,⁴⁾ arra elég bizonyíték a IV. század szepulkralis bazilikáinak építésénél követett praxis, mely kegyetlenségnek tartotta a martyrsirok megbolygatását, s inkább lerombolta azok környezetét és fáradságos munkával teremtett magának a föld színe alatt a sir nivóján megfelelő térséget, melybe bazilikáit építette, semhogy a martyr szent maradványaihoz hozzányuljon.⁵⁾

A *Gesta* ilyen családi sirboltra vonatkozó adata, mely a szent előkelőségének hangsúlyozására szolgáló, az általános szokásra támaszkodó alkalmazás is lehet, (melyből később a bevett megjelölés származott,) valószínűségében erős támaszt nyert a legújabb kutatások nyomán, melyek az Ágnes katakombák időbeli és térbeli elhelyezkedésének kérdéseit nagyjából tisztázták.

¹⁾ Jubaru (i. m. 152. és 176. o.) több adatot gyűjt össze. A nagyság 100 x 200 és 70 x 80 láb között változik. Ágnes családjának *praediolum*-át is kb. 70 x 80 láb, tehát kb. 25 x 28 m. nagyságra becsüli a topografikus kutatások alapján.

²⁾ Mint alább látni fogjuk, a katakombahálózat elhelyezkedése maga is a mellett tanuskodik, hogy a Via Salaria és Nomentana között ez az összeköttetés a IV. században már megvolt; tehát, minthogy az utak alatt nem volt szabad a sirhelyeket tovább terjeszteni, az *agellus* az utban természetes határát bírta.

³⁾ Ismeretes a Domitilla-katakomba lejárataánál elhelyezett pogány eredetű kő: *Sacer locus sacrilege cave malum*.

⁴⁾ Cfr. Bartolini i. m. 111. o.

⁵⁾ Ezt a kegyeletes szokást Nagy Sz. Gergely idejéig pontosan őrizte a római egyház, s ennek emlékét őrzik mai napig a *coemeterialis* templomok. (V. ö. Cabrol: *Dictionnaire*. Paris, 1904. IV. 924. o.)

A sz. Ágnes coemeterium.

A terület alatt, melyen sz. Ágnes épületcsoportja áll, földalatti temető folyosóinak hálózata ágazik szét. Ezt a katakombát, melynek folyosói, lejáratai a középkor óta be voltak omolva, sok időn keresztül a *Coemeterium Majus* (tévesen Ostrianum) régiójának tartották, viszont a Coemeterium Majus-nak Coem. S. Agnetis nevet adták, s az onnan felszínre került emlékek sok műben, (pl. Marchi, Bosio, Arringhi¹⁾ műveiben,) mint az Ágnes-katakombák emlékei szerepelnek.²⁾ Pedig a katakomba-hálózatok között arenariumok terülnek el, melyek egymással nem állanak összeköttetésben. A katakomba úgy látszik, sohasem volt nyilvános jellegű, s nem tartozott a római egyház adminisztratív hatáskörébe. Legalább is erre enged következtetni kis kiterjedése,³⁾ s az a körülmény, hogy folyosói, lejáratai szűkek és szabálytalanok és nem tartalmazzak az első századokból graffitókat (falba karcolt sírfeliratokat és invokációkat.) A Honorius-féle építkezésnél (625—640 között) a katakomba lejáratait beépítették a templom falaiba, s a folyton átszivárgó nedvesség is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a folyosók járhatatlanokká lettek. Bosio⁴⁾ megemlékezik egy lejáratról, melyen át a szerzetesek leszállanak a katakombába, s maga is behatolt a folyosókba, de nem tudott messzire jutni, mert földomlások állták útját. Ennek a körülménynek tulajdonítható, hogy az újabb időben végzett kutatások alkalmával a *loculus*-ok legnagyobb részét érintetlenül találták.

Az *Itinerarium*-ok, melyek a martyrok sirjait gondosan feltüntetik, sz. Ágnes egyházáról szép dicséretekkel emlékeznek meg, de a katakombát nem említik. Igaz, hogy arról sincs tudomásunk, hogy Ágnes katakombájába más martyrt is temettek volna. Talán magyarázza ezt a körülményt az az észlelet, hogy a katakomba legnagyobb része a keresz-

¹⁾ Marchi: Monumenta delle arti primitive. Roma, 1894. 9. és köv. Táblák; Bosio: Roma Sotterranea. Roma, 1632. 410. és köv. o.; Arringhi: Roma subterranea noviss. Arnheim, 1671. 444. és köv. o. De Rossi (Bull. 1871. 30—34. o.) is egybeveszi a két katakombát.

²⁾ V. ö. M. Armellini: Il cimitero di S. Agnese. Roma, 1880. 28. és köv. o. A katakomba tulajdonképeni szisztematikus feltárását 1869 óta folytatják a laterani kanonokok, kikre a templom és katakomba gondozása bízva van. Az első teljes leírást Armellini adja nagy lelkiismeretességgel megírt művében, mely azonban nem ment, mint a leírás folyamán kiténtetjük, az első ítéletek által szuggerált tévedésektől. 1901 óta több éven át szintén a kanonokok Kopp breslaui bíboros-püspök nagylelkűségéből és áldozatkészségéből újabb ásatásokat végeztek, melyek különösen a szent sirjának környékét tették behatóbb vizsgálat tárgyává. Az itt talált értékes leleteket némi fenntartással a Nuovo Bullettino d'arch. crist. 1901. és 1903. évfolyamaiban tették közzé.

³⁾ Armellini számításai szerint Léclerque (Cabrol: Dictionnaire, IV. 943.) Ágnes katakombájának nagyságát 16,475 □ méterre becsüli.

⁴⁾ Bosio i. m. 412. o.

ténység szabadságának korából való, mint ezt M. Armellini ellenében Jubaru¹⁾ kimutatja, amely vélemény most általános az archeologusok körében. A katakomba érdekessége Ágnes nagyarányu kultusza mellett különben is háttérbe szorult volna akkor is, ha más martyrok lettek volna odatemetve. A salzburgi *itinerarium*,²⁾ mely egyéb sirtemplomoknál gondosan megjelöli a katakombában nyugvó martyrokat is,³⁾ sz. Ágnes egyházáról szólva, épen azt emeli ki, hogy itt csakis Ágnes nyugszik: *Deinde Via Nomentana ad ecclesiam sanctae Agne, quae formosa est, in qua sola pausat...* (Azután a Via Nomentanán szent Ágnes egyházához, mely formás, amelyben egyedül nyugszik.)

Armellini egyébként értékes művében a katakomba korát illetőleg tévedésekbe esett. Nagy befolyással volt reá az a feltevés, hogy Ágnes Valerianus uralkodása alatt 257-ben halt vértanui halált,⁴⁾ amely dátum tarthatatlanságát fentebb kimutattuk. Továbbá a jeles archeologus túlságosan ráhagyatkozott arra a körülményre, hogy a templom bejárata előtti térségen, s a padlózat alatt helyel-közzel régi, az építkezés által lerombolt galleriák nyomai láthatók, s a baloldali szentélyben is, az apszisban is lépcsőlejáratok elfalazott részei foglaltatnak.⁵⁾ Armellini azon véleményben, hogy a ma is álló templom teljes építménye Konstantin korából való, méltán hihette, hogy az építkezés közben történt rombolások a III., esetleg a II. századból eredő galleriákat semmisítették meg, amelyekben a primitiv area, a Clodiusok nemzetségének temetkező helye volt, tehát Ágnes családjának pogány és keresztény tagjai ide voltak eltemetve. Ennek az areának egyik cubiculumában volt Armellini szerint sz. Ágnes sirja. Armellini érvelése a modern kritika világításában is sokat veszít erejéből, de főként az által dől meg, hogy 1901-ben⁶⁾ a Constantinaei templom apszisát megtalálták, s abból ma már világos, hogy az eredeti templom jóval kisebb volt a mainál, ha tehát ott lerombolt folyosók nyomai látszanak, úgy azok a VII. század elején végzett bővítési munkálatoknál semmisültek meg; úgyszintén a lépcsőket is akkor építették be az apszisba, illetve a bazilika oldalfalába.

¹⁾ F. Jubaru: Sainte Agnès. Paris, 1907. (155. és köv. o.) Az illusztris szerző művét Pio Franchi (S. Agnese. R. Quartalschrift. X. Suppl. 1899.) kritikus művének hatása alatt írta, s az előző kutatásokkal szemben helyesebb megvilágításba állítja Ágnes vértanúságának és halálának körülményeit. Fejtegetése során behatóbb vizsgálat alá veszi a katakomba eredetét és fejlődését is; mely eljárásban főleg az újabb kutatások eredményei irányították.

²⁾ Ms. Viennense No. 795. F. 190. De locis sanctis martyrum quae sunt foris civitatis Romae.

³⁾ Ms. Viennense No. 795. F. 184^a Emerentia templomáról írja: postea vadis ad orientem, quousque pervenies ad scm Emerentianam martyrem, quae pausat in ecclesia sursum et duo martyres in spelunca deorsum Victor et Alexander.

⁴⁾ Armellini i. m. 41. o.

⁵⁾ Armellini i. m. 27. o.

⁶⁾ Nuovo Bullett. d'arch. crist. 1901. 297. o.

Ez által Armellini véleményének fő támasztékai elvesztették hite-
lüket, s Mgr. Duchesne¹⁾ nyíltan kijelenti, hogy nem tud találni leg-
kevesebb biztosítékot sem arra, hogy az A régiót leszámítva, a katakomba
bármelyik része az Egyház békéjét megelőző időből volna.

Minden, a katakombák korára vonatkozó meghatározást, ha nem
egyes sirokról van szó, melyek egyéb történelmi adatokkal is igazolhatók,
a tapogatózás és bizonytalanság jellemez. A római, pápai Commissione
d'Arch. Crist. is legújabb időkben nagyarányú tevékenységgel iparkodik
halmozni az adatokat, melyek ebben a bonyolult kérdésben támpontokul
szolgálhatnak. A kormeghatározásoknál számításba vett jegyek között
talán csupán a Krisztus-jegy, a P nyújthat eléggé biztos terminust a
quo-t vagy ad quem-et. Egyéb megbízhatónak vélt jelek, mint pl. a
martyr sirok, a közelükben talált konzulárisi évjelzések, a folyosók ki-
vívási módja, irányítása, a lokulusok sűrűsége, az epitaphiumok és egy-
szerű zárókövek palaeographiája, (különösen épen a sz. Ágnes-katakom-
bában,) a háztartási és fényüzési eszközök mind-mind csak esetleges és
relatív bizonyító erővel bírnak.²⁾ A doliaris (tégla) jegyek is csak azt
mutatják, hogy a megfelelő katakomba-részt akkor falazták alá, de egész
régiók korának meghatározását ritka esetben teszik feltétlenül találóvá.
Sok példát találunk a katakombákban arra, hogy egyrészt a hivek devó-
ciója valamely szent iránt, másrészt a fossorok nyereségvágya új folyo-
sókat nyitott régebbi régiókba, s egészen különleges kommunikációkat
teremtett egyéb sirok és képek lerombolása árán is, össze nem tartozó
régiók és önálló katakomba-csoportok között.

Mindezen szempontokat figyelembe vesszük, amikor sz. Ágnes kata-
kombáját a következőkben kritikai alapon revideáljuk. Meg kell azonban
jegyezni, hogy a katakombának részletes ismertetésébe nem fogok
bocsátkozni,³⁾ amennyiben az távol esik jelen művem céljától. Az Ágnes-
katakomba jelen esetben csak annyiban érdekel bennünket, amennyiben
a szent vértanu eredeti temetkezési helyének és módjának megállapítása
céljából annak fejlődését és elhelyezkedését nem mellőzhetjük.

A mellékelt tervrajzon⁴⁾ A betűvel jelölt rész a katakombacsoport

¹⁾ Bulletin critique I. 223. o.

²⁾ Az Ágnes-katakomba folyosói sok helyütt nincsenek kellőképpen kihasználva. Erre enged
következtetni az a körülmény, hogy később egyes sirokat a régiek közé besoroztak a fossorok,
akiknek tulajdonát képezték az egyes régiók. Egyes családok halottjai is különböző régiókban
elszórta találhatók. Sokszor látunk máshonnan vett márványtáblákat alkalmazva. A palaeographia
az egyes feliratokon, s a találási hely legtöbb esetben nincsenek egymással összhangban. Üvegek
és egyéb tárgyak későbbi időkben is bekerülhettek a folyosókba.

³⁾ Bő leírást és statisztikát nyújt az egyes folyosókban található feliratos kövekről, hasz-
nálati tárgyokról, aranyüvegekről, szymbolikus jegyekről Armellini idézett műve.

⁴⁾ A tervrajzot Jubaru i. m. 79. ábrája (156. o.) alapján adom, aki Armellini tervrajzát gon-
dosan átrevideálta, s az újabb ásatások adataival kibővítette.

legrégibb része. Ez a rész a legmélyebb nivón fekszik, s eléggé szabályos folyosókból áll, addig míg a Vicolo Filomarino¹⁾ bal oldalán marad. Az uttest alatt vágott görbe vonalakban futó folyosók jóval későbbi korra mutatnak, s elárulják a törekvést, hogy ezt a csoportot a basilicával összeköttetésbe hozzák. Ezt az összeköttetést az 5—6. folyosó végén alkalmazott lépcső közvetíti, melyet a VII. században a Honorius által végzett átépítés alkalmával az alapépítménybe foglaltak. A régió régebbi része is csupán relative régi. A 23—27. sz. folyosóban ugyanis kétszer fordul elő a P és több késői korra emlékeztető fragmentum is található a cubiculumokban. Armellini²⁾ maga is beismeri, hogy az első század galleria-typusa ezen részben sem található fel, de a feliratok tömörségéből s a kettős nevek³⁾ alkalmazásából levonja a II. századra vonatkozólag következtetéseit. Ezen feliratokból igyekezett megfejteni azután Ágnes családjának eredetét, s végső konklúzióban a Claudiusok⁴⁾ családjánál állapodott meg. Eltekintve attól, hogy a katakomba-rész, melyben a Clodiusok emlékét megtalálták, (ha ugyan a két tábla, melyekre Armellini hivatkozik, nem a Coem. Majusból⁵⁾ származik), sokkal mélyebben fekszik, mint Ágnes sirja, tehát avval egy összefüggő egészet nem alkothatott, Jubaru⁶⁾ elfogadható érveléssel kimutatja, hogy az a kő, mely Armellini állítása szerint Clodius Crescentianus sirkövét képezte, tévesen olvastatott és tévesen reprodukáltatott. A felirat eredetileg

**HORIVS ϕ CRE
SCENTIANVS**

¹⁾ Az ut létezése mellett bizonyít egyrészt az A régió kiásási módja, másrészt az a körülmény, hogy Duchesne (Lib. Pont. I. 187. o. 82. jegyz.) szerint a Civitas Figlina, a cserepesek és téglavetők nagy telepe pontosan ott helyezkedett el már a IV. században, ahol a szóbanforgó *diverticulum* (összekötő ut) a Via Salariából kiindul. Az Itinerariumok iránya is ez az ut volt a VII. században a Via Salariáról a Via Nomentanára. (V. ö. Schneider—Graziosi: Sistema delle vie e dei diverticoli. Nuovo Bullett. 1910. 17. o.)

²⁾ I. m. 78. és köv. o. írja le az A régiót.

³⁾ A *nomen* és *cognomen* (néha még az *agnomen*) alkalmazása magában véve nem bizonyít. Marucchi (Basiliques et églises de Rome. Paris—Rome, 1909.) művében (488. o.) konzularis évekkel datált sírfeliratokat hoz a IV. és V. sz.-ból, melyek **FL. EVRALIVS** és **AVR. EXSVPERANTIVS** kettős neveket tartalmaznak, melyek egyuttal előkelő családok nemzetségi nevét is mutatják. Nem kell tehát az Aureliusok, Ulpusok, Aeliusok neveiből egyenesen a II. századra visszakövetkeztetnünk.

⁴⁾ A Claudiusokra vonatkozó feliratos kövek a Laterani Múzeum felirattárában XX. oszlop 1—30. sz. alatt vannak összegyűjtve. Tény az, hogy a kövek legnagyobbbrészt a keresztény epigraphica előtti időkből származnak és a feliratok legszebb típusai közé tartoznak. (De Rossi: Roma sotterr. I. 192. o.) Sz. Ágnes katakombájából Armellini (11. és 53. o.) három feliratot származtat, amelyek egymás között összefüggésben állanak és a család négy tagjára emlékeztetnek. **CLODIA ϕ ISPES ϕ LIB ϕ L ϕ CLODI ϕ CRESCENTIS. ϕ L ϕ CLODIVS ϕ CRESCENS ϕ CLODIAE ϕ VICTORIAE ϕ CONIVGI ϕ INCOMPÁRABILI. ϕ . CLODIVS ϕ CRES ϕ CENTIANVS.** feliratban mind a négy név feltalálható.

⁵⁾ De Rossi (Roma Sott. Roma, 1863. I. 192. o.) ellen Armellini nem bizonyít elég erővel (i. m. 11. o.).

⁶⁾ I. m. 160. o. és 82. ábra.

nevet mutatta, s valami későbbi kéz átalakította a **H** betűt **C**-vé, az **R** betűt pedig törölte, úgy hogy bár az így átalakított felirat némileg közelít a **COI:IVS** formában **CLODIVS** névhez, de semmi biztosítékot nem nyújt arra, hogy tényleg ez lett volna az átalakító szándéka. A **HORIVS** név pedig nem ismeretlen a keresztény epigraphicában.¹⁾ Az Aeliusok, Ulpusok, Aureliusok nemzetségei későbbi időkben is szerepeltek, tehát nem kell feltétlenül a II. századig visszamenni sirköveikkel; sem a kettős nevek nem bizonyítják az epitaphium korát feltétlen bizonyossággal.²⁾ A szép betűkből, s a vésési módból szintén nem következtethetünk vissza a korra, hiszen a IV. században virágzott Rómában a philocalusi írás is, mely klasszikus formákat utánzott, s hozzá a szép feliratok mellett nagyon kezdetleges és hanyatló feliratok is találhatók.³⁾ Mindezeket összevetve, megállapíthatjuk, hogy az **A** régió, ha esetleg a IV. század előtti időből származott volna is részben, önálló coemeteriumot alkot, melyet Ágnes praediolumától egy ut választott el.

A **B** régió kortörténeti szempontból három csoportra oszlik, melyeket **B**¹, **B**², **B**³ jelekkel különböztetünk meg. Ez a régió az **A**-nál magasabb nivón fekszik, s egy arenariumban (homokbányában) veszi kezdetét, melyen át lépcső vezet a felszínre (23. sz.).

A **B**¹ rész⁴⁾ tulajdonképpen két hosszú folyosóból állott, melyeket keresztfolyosók kötöttek össze. A 11—19—33. sz. folyosó két ággal talált összeköttetést az **A** régióval, mely egyesítés késői jellege mellett bizonyít a körülmény, hogy a beágazások loculusok átvágása által történtek. A folyosókon több ízben előfordul a **⌘**, sőt a crux monogrammatica: **⌘** és a puszta keresztjegy **†** is (V. század).⁵⁾ A folyosóknak a Via Nomentana felé eső részén, mely a szent sirjához legközelebb esik, nagyobb cubiculumok találhatók, melyek eredetét eléggé jelzik az ott

¹⁾ Jubaru i. h.

²⁾ L. 48. o. 2. jegyz.

³⁾ V. ö. P. Bonavenia cikkét (N. Bull. d'arch. 1908. 224. o.), aki ezen ismertető jegyekre részletesen kitér, s az **A** régió korát a IV. századra teszi.

⁴⁾ Armellini i. m. 189, 270. és köv. o. A legbecsesebb felírt kő: **M. AVR. VICTOR VLPPIAE · SIRICAE · COIVGI · CARISSIMAE · FECIT · IN PACE**. Jobboldalon a crux gammata, balról színes elefántcsont intarziával a halott nő arcképe. A kő a **B**¹ régió bejáratánál található. Armellini (i. m. 315. o. és XI. tábla 2. sz.) a II. századra teszi a felírtot. A portrait zománc és intarzia technikájával egyedül áll a keresztény archeológiában. A sir közvetlen közelében két **⌘** jegy kétséssé teszi Armellini meghatározását.

⁵⁾ Itt találták a 10. sz. cubiculumban a vatikáni Museo Christiano egyik féltett kincsét, egy fehér márvány chrismont **α** és **ω**-tól körve, s az egészet körben márványszalag veszi körül **IN HOC SIGNO SIRICI** acclamatio-val, amelynek kiegészítését valószínűleg **VINCES** képezte. Armellini szerint is bizonyos, hogy ez a ritka szép darab — az egyetlen, ahol a labarum jelvéje személynévvel kapcsolatban fordul elő — valamely nyilvános emlékről, a s. Costanzáról került a katakombába, melyet Siricius pápa alakított át baptisteriummá. Siricius (384—394.) nevéhez fűződik a kereszténység végleges győzelme a pogányság felett. (V. ö. Armellini i. m. 214. és köv. o.) — A lelet képét lásd e mű címlapján.

talált Constantinus és Gratianus-pénzek. Nyíltan látható itt egyrészt a hivek tisztelete, másrészt a fossorok praxisa által feltételezett közeledés az eredeti Ágnes-sirhoz, ami által egy *retro sanctos*-féle keletkezett. Érdekes megfigyelni továbbá azt, amint a fossorok benyomulnak ugyan a folyosókkal az utak alá (ami a béke ideje előtt nem volt még elgondolható sem), de az ut másik szélén megállanak. Látjuk ebből, hogy ott idegen terület, magánbirtok kezdődött, melynek sérelme nélkül tovább nem terjeszkedhettek.

A B^{21} rész a B^1 -el későbbi (14—4. sz.) folyosó révén került összeköttetésbe és szintén önálló coemeteriumot alkot. Ez a rész csaknem teljesen a Via Nomentana jobboldalán fekszik, s csupán a 2—60. sz. széles folyosó hozza az Ágnes-templom apszisához közel. Ez a folyosó a legszabályosabb az egész katakombában és sokkal alkalmasabb volt *retro sanctos* alakítására, mint a B^1 elágazásai. A nivó, eltérőleg egyéb katakombák *retro sanctos*-aitól, nem ugyanaz, mint Ágnes sirjáé, hanem kb. 2 méterrel mélyebben fekszik. A cubiculumokban és a folyosón található jelek mind az előrehaladott IV. századra mutatnak.²⁾ A széles folyosókból nyílnak bal felé a 46—48, 49—51, 52—53. sz. folyosók, melyek nem tartalmaznak semmi olyan jelet, amelyből az V. századra lehetne következtetni, viszont a további folytatásokban a VI. századig felmenő nyomok találhatók. A B^2 rész lejárata a Symmachus által restaurált Constantinei apszison kívül nyílt, de a Honoriusi építkezés apszisába belefalazták. Könnyen meglehet, hogy ez a lejárati magából a Constantinei bazilikából vezetett le a *retro sanctos*-ba,³⁾ s kommunikációt képezett a templom, illetve az Ágnes-sir nivója, s a katakomba-rész nivója között. A 4—2. sz. folyosóból, nem messze a lépcsőtől vezetett az út a 83—84. folyosóhoz, amely a jelenleg feltárt folyosók között legközelebb jut a sz. sirjához. Ezt a folyosót az 1901. évben végzett ásatás nyitotta meg.⁴⁾ A folyosót is a Honorius-féle átépítés alapépít-

¹⁾ V. ö. Armellini 189—239 és 255—314. o. Különlegességénél fogva felemlítem a 39—41. számú folyosón jelként befalazott egykori *loculus* zárólapdarabot, mely egy sonkát ábrázol *PERNA* felirással.

²⁾ A feliratoknak egyenesen Anti-arianus jelleget tulajdonít Armellini (i. m. 259.). Egyik feliraton egy kis gyermek az Athanasia nevet viseli. Esetleg Athanasius római útja idejéből való. (Armellini i. m. 282. o.) *HERACLIVS QVI VIXIT IN PACE* ✠ *ANNIS LV* az Egyházzal való egységet jelenti. (Armellini i. m. 296.)

³⁾ A coemeterialis templomok, mint a S. Symphorosa, S. Silvestro, főleg a S. Petronilla a templomból kiindulól, az apszis közelében több átjárattal bírtak a körülöttük, vagy alacsonyabb nivón fekvő katakombákba.

⁴⁾ Az ásatásokról lásd bővebben: *Nuovo Bullettino* 1901, p. 229, 257, 299; 1902, 127, 223; 1906, 303; 1908, 225. *Röm. Quartalschrift*. 1902, 51—58; 78 és köv. o. Az ásatásokat Kopp biboros 1901. októberben kezdte meg Wilpert és De Montel prelátusok tanácsára. Kimerítő részleteket és értékes magyarázatokat közölnek D. Bacci és Mgr Wilpert, az ásatások vezetői Kopp biborosnak küldött írásbeli jelentéseikben, melyek egyrésze azonban még nem használható fel a nyilvánosság előtt.

ményei zárták el, s így abban több érintetlen epitaphiumra találtak. Két arcosolium feliratos kövei hiányoznak (— a Honorius-féle építkezés, mint látni fogjuk, sok márvány anyagot beépített, —) de a még ép feliratok közül egyik datálva van:

**MARCELLINE BENEMERENTI
IN PACE DEP. PRI. NONA
S MAJAS LIMENIO CATVLINO**

A konzuli év Kr. u. 349-nek felel meg. Nem messze ettől a felirattól találtak egy zárólapot **HAGNE** névvel:

III. NONAS N IN PACE ABIIT HAGNE

Egy másik kövön Emerentiana¹⁾ nevét gondolták kiegészíthetni. Behatóbb tanulmány után azonban kitűnt, hogy **BENE MERENTI** a helyes olvasási mód. Figyelemre méltó jelenség, hogy a folyosó nincs úgy kihasználva, ahogyan azt ilyen neves szent közelségében várni lehetne. Sajnos, az ásatásokat itt nem folytatták tovább, s a közlemények is, melyeket D. Baccitól a *Nuovo Bullettino*-ban olvashatunk, csak hézagosan tájékoztatnak az ásatások eredményéről.

D. Bacci Kopp biborosnak 1901 nov. 8.-án küldötte első jelentését. Nagy óvatossággal és körültekintéssel írja le a leleteket, amit meg is okol az a körülmény, hogy Mgr Wilpert a jelentést jegyzetekkel magyarázta. A feltárt folyosót csak az evangelium-oldalon lehetett hozzáférhetővé tenni, (— első alkalommal az apszis padlózatába szélesített nyíláson ereszkedtek alá a kutatók, —) mert jobbról az apszis pillérje, s az első oszlop alapépítménye teljesen elzárják. A leletek között semmi sincs, amire támaszkodva a folyosó nyitását a IV. századnál korábbi időre tehetnénk. Az a néhány töredék, melyekről Mgr Wilpert kétségkívül megállapítja, hogy a II—III. századból valók, mint törmelék-anyag, pótlásra került a folyosóba. Így a *Statius Procul(us)* tábla, melynek betűi a II. századra mutatnak, csak felerészben fedi a loculust, melyen látható. Világos tehát, hogy csak utólag, más sirról került ide. Több loculuson a név nem a táblába vésve, hanem a szegélyző cementkeretbe karcolva olvasható. A sirhelyek mellett sok apró ismertető jegy található. Kis elefántcsont korongok, zománc-lapocskák, fémes-fényű üvegcsék, kecses formájú mécsesek, továbbá az arcosoliumok és loculusok elég szabályos elhelyezkedése bizonyos megkülönböztetett, kényes izléssel rendezett szentély benyomását teszik az emberre. Mindezekből, de különösen a folyosó elhelyezkedéséből arra következtetünk, hogy ennek a folyosónak nyitása már a Constantinaei templom építése után történt. A IV. és V.

¹⁾ Nuovo Bull. 1901. p. 224. Marucchi véleményét Jubaru (i. m. 163. o. 4. j.) helyesbítette.

századból való továbbá a szétszórta talált pénzmennyiség (40 darab) minden darabja. Feltűnően szép egy Honorius császár uralkodása idejéről való aranypénz. 1901 december 3.-án az ásatások tulajdonképeni célját a kutatók elérték. Megtalálták kb. 2 méter mélyen az oltár alatt az ezüst sirládát, melyben Ágnes és Emerentiana hamvai nyugosznak. 1903 május 2.-án Msgr. Wilpert jelentette, hogy az ásatásokat újra megkezdették, s ezen alkalommal ismét találtak néhány értékes sírfeliratot; többek között egy eddig ismeretlen martyr, **ALFENIA NARCISSA** sírfeliratát. 1903 jul. 16.-án az ásatásokat beszüntették.

Mindenesetre érdekes volna a folyosó további feltárása jobbra, a templom alapépítményein kívül, de az eddigi leletekből is megállapítható az, hogy ez a szent sirjához viszonylagosan legközelebb eső rész késői eredetű, s teljesen különböző szinten készült, tehát az Armellini által itt feltételezett korábbi, a II. századig visszavezethető katakomba részbe nem tartozik. Sőt ha a szent sirja, s a szóban levő folyosó nivó-különbségeit szemügyre vesszük, kétségbe kell vonnunk annak a lehetőségét is, hogy itt a kevésbé tömör kőzetben a folyosó-nyitás idején felette egy más, a szent sirját is magába foglaló régió ágazott volna el.

A **B**³¹⁾ rész folyosóit, melyek szintén külön csoportot látszanak képezni, a **B**² főfolyosójával szabálytalan nyílások kötik össze. Az itt talált jelekből ítélve ez a rész is a IV—V. században keletkezett,²⁾ s a Via Nomentana alatt áthatolva a sz. Ágnes csoporttal összefüggő építmények alatt található régi falmaradványoknál végződik.

A **C**³⁾ régió az Ágnes templom és a S. Costanza mauzóleum közötti részen terül el. A folyosók a Honorius-féle nagy lépcső alatt még áthatolnak, de a kolostor alá, mely *in confinio Agelli* terül el, nem ágaznak be. Nyilvánvaló, hogy itt a katakomba kiásása idején idegen terület volt, melyet a fossorok úgy a **B**³, mint a **C** régió terjeszkedésénél pontosan figyelembe vettek. A **C** régió területe több apró családi agellusból állhatott, mert bizonyos távolságra elszórta hat (a—f sz.) családi hypogeumnak maradványai ma is láthatók.⁴⁾ Ezek a családi sírboltok, úgy, mint a Via Appia sírjai, két egymás fölé helyezett falazott kamrából állottak; az alsóba temetkeztek, a felső áldozati lakomák bemutatására, a memóriák ünneplésére szolgált. Az emlékek stylusuk, s a fragmentumok után ítélve a II., (egyik-másik talán az I. századra) vezethetők

¹⁾ Armellini i. m. 243—255. o.

²⁾ Minden folyosóban található a és az egyszerű kereszt is.

³⁾ Armellini i. m. 319—362. o.

⁴⁾ A b síremlék két kamrájában ma is láthatók a jó stylusu freskók, melyek girlandokat, és veres és zöld szalagdiszeket ábrázolnak. Ezenkívül a falmezőkön szárnyas génuszok lebegnek kezükben a bőségsszaruval, a boltozatokat delfin motívumok díszítik. (V. ö. Armellini 339. és köv. o.)

vissza. A katakomba kiásásánál a fossorok gondosan kerültek ezeket a sirokat, annak dacára, hogy a katakomba nivója jóval alább feküdt, mint a siroké, s csupán egyik siremléken át törtek egy lépcsőzetet, mely a régióba levezetett. (A **C** régió összeköttetése a **D** régióval át a **B** és **A** régióval modern eredetű.) A lépcsőben befalazott, illetve fok gyanánt alkalmazott márványtöredékek azonban a konzuláris dátumok szerint a IV. és V. századból származnak,¹⁾ ami által világossá lesz, hogy azt a lépcsőt a VII. század táján építhették, amikor a basilikát is átépítette, s a basilika lépcsőjébe és padlózatába is beépítette a régi feliratokat Honorius pápa.²⁾ Az egész régió egyébként a chrismon, a monogrammatikus kereszt és egyszerű keresztjelek után ítélve a IV—V. században épült, esetleg Constantius korától kezdődőleg, akinek pénze egyik sir vakolatába foglalva látható.

A **D** régió³⁾ jóval magasabb nivón fekszik, mint a többi részek, sőt több esetben a **C** régió folyosói felett is áthaladtak a galleriák ásásában. A réteg, melyben ezt a katakombát ásták, nagyon laza és omlós, úgy, hogy nagyon sok helyen beszakadtak a folyosók, s a két régió (**C** és **D**) közti kevés válaszfal következtében a **C** régió mennyezete legtöbb helyen beomlott. A régió legnagyobb része merészen a kolostor alatt van kiásva, veszélyeztetve az építmény szilárdságát. A folyosók, melyek a basilica körül huzódnak, a beomlások következtében nagyrészt még nincsenek feltárva. Armellinivel szemben, aki ezt a régiót a III. századra datálja, meg kell állapítanunk, hogy a kiásásnak a módja már magában is későbbi korra mutat. Ha a **B**³ és **C** kiásása idején a fossorok evvel a kolostor alatti területtel szabadon rendelkeztek volna, bizonyára nem álltak volna meg folyosóikkal a fentebb jelzett határokon.

Úgy látszik, hogy abban az időben, amikor az Ágnes-sir körül fekvő magántulajdonok császári adományozás következtében átszállottak az Ágnes templom birtokába, a fossorok kihasználták ezt a területet, anélkül, hogy tekintettel lettek volna a normális mélységben a szomszéd területeken máris kiépített katakomba-részekre. Késői eredetre mutat az a körülmény is, hogy a régió minden hozzáférhető részében nagy számban találhatók elszórtan a monogrammatikus kereszték és görög kereszték.⁴⁾

A 2. sz. cubiculum közelében egy fragmentumon említés látható a

¹⁾ Armellini (i. m. 325. o.) megemlíti a lépcsőbe falazott két feliratot. Egyik 376-ból, másik 472-ből datált.

²⁾ Damazus felirata is ekkor került a padlóba a Liberius oltár-töredékeivel együtt.

³⁾ Armellini 154—189. o.

⁴⁾ A 3. sz. folyosóban. Armellini sok példát hoz fel (179, 179, 181, 182, 237, 285. o.).

tribunal Christi-ről; oly formula ez, mely a IV. század előtt nem volt használatban.¹⁾

Armellini²⁾ szerint Ágnes sirja az **A** régió végső nyulványában volt, mely körül azután már a III. században megkezdték a **D** régió kiásását, s későbbi időben folytatták a ma feltárt részek irányában. Az bizonyos, hogy a **D** régió a szent sirjával csaknem egy nivón van (az **A** rész kb. 5 méterrel fekszik mélyebben), de a galleria részek, melyeket Armellini a szent sirja körül vélt látni, behatóbb vizsgálat után nem állják ki a próbát. 1728-ban ugyanis a templom padlózatát felszedték, s a padlózat alatti részt, hogy a templomot az ártalmas nedvességtől megszabadítsák, kb. 2 méter mélységben leásták s a padlózatot boltozatra fektették. Az így nyert részt azután temetkezési kriptá gyanánt használják, melybe a lejárát nagyon fáradságos és nehéz. Armellini³⁾ itt a szent testét záró tuffa-rétegtől 5 tenyérnyire, amit azonban Jubaru⁴⁾ 5 lépés távolságra becsül, látott maradványokat, melyeket ő a szent sirját körülölelő galleria nyomainak ítelt. Jubaru⁵⁾ P. Bonavenia társaságában felülvizsgálta ezeket a leleteket, s megállapította, hogy van ugyan egy folyosónak és falmaradványoknak is nyoma Ágnes sirjának közelségében, de ennek a folyosónak nivója sokkal mélyebb, mint Ágnes sirjának nivója, amely érintetlen tuffa-rétegen nyugszik, úgy, hogy a folyosó és Ágnes sirja között semmi összeköttetés nincs. A metszet, melynek rétegeiben Armellini *loculus*-okat látott, a márvány koporsók nyomait mutatja csupán, melyek rétegesen voltak elhelyezve Ágnes templomának régi padozata alatt; amint hogy ilyen három rétegben elhelyezett márvány koporsók találhatók ma is az apszis padozata alatt,⁶⁾ hol mélyítési munkálatokat nem végeztek.

¹⁾ A fragmentum szövege:

VIVAS
ET IN DIE
... a DEAM
... tribu NAL CRISTI

²⁾ I. m. 155. o.

³⁾ I. m. 27. o. Ezen leletből gondolja Armellini, hogy Ágnes nem arcosoliumba, hanem egy cubiculum egyszerű loculusába volt temetve.

⁴⁾ Jubaru m. 167. o.

⁵⁾ U. o. 1. jegyz.

⁶⁾ Az új ásatások feltárták ezeket a *Formá*-kat is, s ezen alkalommal találták a sirkövet (most a lépcsőlejárathoz több oldalon befalazva), mely Serena abbatissá-ról emlékezik. (Leclercque: Note sur les abbesses dans l'épigraphie et la liturgie. Rassegna Gregoriana 1903. II. k. 8. o.)

✠ HIC REQUIESCIT IN PACE ✠
SERENA ABBATISSA · SV ·
QVAE VIXIT ANNVS · PM LXXXV
DEP · VII · ID · MAI · SENATORE
✠ VC · CONS · ✠

A konzuláris év 514-nek felel meg. A Consul pedig, akit Senator néven ismerünk az epigraphicában: *Cassiodorus*. (De Rossi: Inscript. crist. urbis Romae. Roma, 1857—1861. I. 4300.)

Sz. Ágnes sirja alatt csupán egy folyosó látható az 1901-iki leletek szerint, s az is a IV. század közepéről való.

A **D** régió egyik nyulványa (1. sz.) beletorkollott a **B**² régiónak a Symmachus féle apszis mögött feltalált lépcsőjébe, anélkül, hogy azt szabályosan, márvány konstrukcióval vezették volna bele. Hasonló magosságban található egy folyosó-rész a templom baloldali falával párhuzamosan (87—88. sz.), mely, mint az **A** 1—5. sz. lépcső is, követi a basilica tengelyének irányát, s Maxentiusi fallal volt megerősítve. Ezt a folyosót boltozattá alakították át, s az oldalkápolnák alapépítményét képezi. Itt találták az égetett agyag sirládát, melynek kormeghatározó jelentőségét nagyon kétséssé teszi a körülmény, hogy vas tartókkal foglalták össze egyes részeit, hogy újra használhatóvá tegyék (a temetkezési anyagokat sokszor használták fel későbbi korban újra). A **FAVOR FAVOR** ← **LECTOR** feliratu kő, melyet de Rossi¹⁾ és Armellini²⁾ a II. századra datáltak, semmiben sem különbözik egyéb lector-sirok felirataitól, melyek pedig a IV. századnál korábbról nem találtattak. A 88. sz.-nál látható néhány lépcsőfok, egy szűk csigalépcső maradványa, melyet a Honorius féle építkezés rombolt le.³⁾

A katakombák eme futólagos ismertetéséből is világos, hogy Ágnes sirja egyik régió közvetlen hálózatába sem tartozik. A **D** régió is, mely a nivót tekintve a legközelebb áll a szent sirjához, a IV. században keletkezett, s a legrégebbi **A** régióval, mely régebbi lehet, de teljesen független az Agnes agellustól, későbbi időkben került csak bizonytalan tapogatózásra valló összeköttetésbe. Lehet, hogy ennek a **D** régiónak folyosói a Constantina templom alá is benyullottak, a szent iránti devóció elég magyarázatot nyujtana ehhez, de a szent sirja érintetlen tuffa rétegben fekszik, melyet nem vág át, s amellyel okozati, illetve fejlődési összefüggésben nincsen a **D** régió hálózata.⁴⁾

¹⁾ Bull. d'arch. cr. 1871. 32. o.

²⁾ Armellini i. m. 146. o.

³⁾ Az ujonnan feltárt folyosó epitaphiumaiból néhányat közöl d. Bacci (Nuovo Bull. 1902. p. 127. és köv. o.) Egyik töredék:

.. VIXIT · ANN · XLV · M · V · D · VII
VO · FECIT · ANN · XXVIII · DEPOSITA
PROVIDENTIVS · VIRGINIV · FECIT.

⁴⁾ Az Ágnes katakombából kikerült epigraphicus feliratok között, melyek eredeti helyét ma már nem tudjuk, egyik-másik különösebb értékkel bír, vagy acclamatióinál, vagy alapító okirati jellege, vagy poetikus szépségei miatt. Említésre méltó darabok:

(virginitate) **M HABENS ANIMO ET CORPORE** (V. ö. De Rossi: Inscr. I. 385.)

(par) **ENTIS ET (a)MICI VALETE** (V. ö. De Rossi: Inscr. I. 122. o.)

.... **HOC (prae)SCIENS SIBI PROV(idit sepulcrum)** (V. ö. De Rossi i. m. 521. o.).

Egyrészben a töredékekben, egészében a kéziratokban (idézve de Rossi Inscr. I. 141) fennmaradt verses sírfelirat (381—382. évből), melyben klasszikus mithológiai reminiszccenciák csendülnek meg;

Feltűnő, hogy az Ágnes-katakombában figurális disz, (eltekintve egy-két szarkofág-töredékből) de különösen festés nem található. A falak általában vakolat nélküliek, csupasz tuffa-felületek. Ez az észlelet magyarázatát a katakomba nagyfoku lecsapódásaiban lelheti. A falakból állandóan szivárog a víz, az epitaphiumok mindig harmattal vannak borítva. Erre vezethető vissza az is, hogy a katakomba hálózata oly kevésbé ágazott el, s kiépített részeiben is a szokásosnál kisebb mértékben telett be, különösen Ágnes sirja körül. A sirnak és a D hálózatnak nivóját a porhanyóbb tuffa rétegben valószínűleg szintén ilyen számítással választották meg.

Egyébként a katakombának a ki nem fosztogatott sirok, helyükön olvasható rövid, de tartalmas feliratok, az ott talált esszenciás üvegek, a sirokat jelző lámpácskák, arany üveglapok nagyon kedves, intim jelleget kölcsönöznek. Tökéletes harmóniában van ez az érintetlen, fiatalosan fejletlen, de bájos temető avval az egyházzal, melyet a kegyelet a 12 éves vértanu leány sirja fölé oly, minden részletében megkapó finom érzékkel emelt.

Theodora quae vixit annos XXI M VII
D XXIII in pace est BISOMV

Amplificam sequitur VR VITAM DVM casta Afrodite fecit ad astrum
a viam Christi modo DO GAUDET IN AVLA raestitit haec mundo
semper coelestia quae ERENS OPTIMA servatrix legis fidei qua
magistra dedit egre GIAM SANCTIS PER SECVLA mentem inde ¶ eximios paradisi
regnat odores tempore CONTINVO VERNANT ubi gramina rivis
expectatque Deum sUPERAS QVO SURGAT AD AVRAS hoc posuit corpus tumulo
mortalia linquens FVNDAVITQVE LOCVM CONIVUX Evacrius instans

DEP DIE

ANTONIO ET SIAGRIO CONSS

Egy másik még inkább a mythologia túlvilági hitének kifejezéseivel 442-ből, két gall eredetű testvér sírfelirata. (V. ö. De Rossi Inscr. I. 310. o.)

Másik fragmentum datálva Arcadius korából (385—406):

... XIT ANN · P · M · XXX
CONSS · ARCH

Érdekes töredékek még:

AVRELIA · AP

és egy másik, melyre analogia van a Symmachus-féle apszisban talált és az egyező szövegű, most a lépcsőlejáróban olvasható feliratokban:

MANETE

esetleg cum Agnete.

Ugyancsak találtak itt régi, máshonnan áthozott táblákat szép írással (esetleg II. századból) pl.:

G · GEMINIO
ANTISTIANO
IRENE

A föld szintjén létesített temető.

A földalatti temetőkhöz már a pogány rómaiaknál rendszerint földfeletti konstrukciók is tartoztak, melyekben a temetési szertartásokat és az évi emlékezések halotti lakomáit tartották. A földfeletti temetkezés is, mely Constantinus kora óta mindig általánosabbá vált, ismeretes volt a kereszténység kezdete óta, s a *cellá*-k, melyekben a lakomákra összegyültek, földfeletti építmények voltak a békét megelőző időkben is.¹⁾ A sz. Ágnes katakomba területe mögött is terült el egy ilyen, földszinén létesített nyílt temetkezési hely, melyet hatalmas, felül balustrad-szerűen átlyuggatott fal vett körül. A térség mélyén félkör alaku záró-fal látható ma is, melyet hatalmas alépítmények tartanak a völgy felől, s erős támaszpillérekkel van ellátva. Ezen falkerítés mellett egyuttal porticus huzódott végig, mely alatt állottak a fenséges szarkofágok. A telep színe alatt földbe mélyítve többszörös rétegben márványlapokból képzett koporsók fogadták be a holtakat, melyeket 1807-ben vizsgált át Fea archeologus.²⁾ A falépítmények itt is Maxentius-féle rendszerben épültek, tuffa-kockákból és égetett téglából. A temető térségének délnyugati részén emelkedik a S. Costanza mauzóleum. A kör alakú építmény előcsarnokában, melynek két záró oldala félkörben végződik, az archeologusok korábbi *cellae trichorae* (három félkörből alakított helyiség) alapépítményeit fedezték

¹⁾ V. ö. De Rossi: Roma Sotterranea I. 109, 177. o. és III. 454. o.

²⁾ F. Fea: Varietà di notizie. Roma, 169. o. és De Rossi: Roma sott. III. 394. o.

Itt találták a töredéket, melynek szövege szerint itt a szarkofágok tetőépítmény alatt voltak:

LOCVS . . .

OPP . . .

(sub) TEGLA(ta)

Továbbá egy anathemát tartalmazó feliratot (Mabillon: Iter italicum. Parisiis, 1687, 1490.):

MALE PEREAT INSEPVLTVS
IACEAT NON RESURGAT
CVM JVDA PARTEM HABEAT
SI QVIS SEPVLCRVM
HVNC VIOLAVERIT.

Továbbá több szarkofág-relief töredék között magára vonja a figyelmet a tetőzet, melyen a következő felirat olvasható:

AVR · AGAPETILLA
ANCILLA DEI QVE
DORMIT IN PACE
VIXIT ANNIS XXI
MENSES III DIES IIII
PATER FECIT

Armellini (Gli antichi cimiteri cristiani di Roma. Roma, 1893. 227. o.) III. századra becsüli; de rögtön következtet, hogy a IV. század óta az Ancillae Dei-k Ágnes körül letelepedtek, s valószínűleg kolostor volt a templom mellett.

fel.¹⁾ Hasonló cellákat láthatunk a Callixtus-katakomba felett,²⁾ a földszinti temetőhelyeken, melyekben az anniversariumokon szokásos halotti lakomákat rendezték a halottak hozzátartozói. (Jubaru³⁾ megkockáztatja a véleményt, hogy a S. Costanza rotunda is, mely a cellák helyén épült, a nagyarányu temető mellett hasonló célokat szolgált eredetileg. Ez a vélemény bármennyire eredeti is, nem gyengíti meg azt az általánosabb felfogást, hogy a S. Costanza, ha mindjárt ilyen célt szolgáló helyiségek lerontása árán készült is, a császári család egyik temetkezési helyéül szolgált, s mint ilyen épült kezdettől fogva.) A rotundától nem messze, balról a falkerítésre derékszögben másik fal épült, mely a terepviszonyoknál fogva is (a Via Nomentana felé ugyanis innen kezdve erősen emelkedik a terrenum) természetes befogója a kb. 120 láb hosszú, 60 láb széles földfeletti temetőnek. A felsőbb nivón emelkedtek a fentebb említett családi sirboltok, s a Via Nomentana szegélyén, a XI. században épített kolostor alatt a régi faltöredékek több helyen hozzáférhetők. Ezek a faltöredékek (A¹ B¹ C¹ D¹ F¹ G¹) több helyen jó stylusban készült freskók nyomait mutatják, s valószínűleg különböző célokat szolgáló építmények maradványai. Az őskeresztény egyházak mellett állott a Domus Ecclesiae (mai fogalmak szerint Canonica, vagy plebánia épület). A coemeteriális templomok mellett feltétlenül szükség volt ilyen építményekre. A pogány sirok mellett praetoriumok találhatók, ezek a keresztény korban hamarosan kolostorokká alakultak át. Sz. Lőrinc templománál, tudjuk, volt már az V. században ilyen kolostor és két könyvtár.⁴⁾ A templomok mellett voltak ezenkívül fürdők is.⁵⁾

Hogy ilyen építmények a sz. Ágnes templom mellett már a IV. században tényleg léteztek, következik a Liber. Pontificalis adataiból is, melyek szerint a számkivetéséből visszatérő Liberius pápa 358-ban itt lakott.⁶⁾ De tudjuk azt is, hogy a templom és környéke Damazus pápa uralkodása kezdetén is véres jelenetek színhelye volt,⁷⁾ amit szintén nem lehet elképzelni, ha itt egy megerősített hely, egy épülettömb nem emelkedett volna. Hogy pedig ez a Via Nomentana és S. Costanza közötti kb. 240 láb széles terület már a IV. század elején be volt építve, látjuk

¹⁾ Jubaru (i. m. 173. o.) közöl egy alaprajzot Valadiertől, melyen a konstrukciók tisztán láthatók.

²⁾ De Rossi: Roma Sott. III. 454. o.

³⁾ I. m. 171. o.

⁴⁾ Duchesne: Lib. Pont. I. 245. és 250. o. 3. jegyz.

⁵⁾ Duchesne: Origines du culte chrét. 385. o. és P. Allard: Histoire de pers. II. 172. és köv. o. bővebben kitér eredeti feliratok alapján ezen melléképítményekre.

⁶⁾ Duchesne: Lib. Pontif. I. 107. o.

⁷⁾ Faustini et Marcellini libellus prec. (P. L. 13; 83.) leírása szerint Ursinus ellenpápa hívei ide fészkeltek be magukat, s Damazus párhívei itt ütöttek rajtuk.

a fossorok ásási irányából és különösen a fentebb említett óvatosságból, mellyel a **C** és **B**³ régiók fossorai a terület határainál folyosóikkal megállottak. Viszont, hogy kb. Constantius (337—361.) korában ez a terület már az Ágnes komplexumhoz tartozott, bizonyítja a **D** régió galleriáinak elhelyezkedése.

Hogy ezek a különböző területek, melyeket az elidegenítéstől a római jog¹⁾ hatalmasan védett, már a IV. század folyamán sz. Ágnes egyházához csatoltattak, azt csakis a császár hatalmas közbenjárásával magyarázhatjuk. Tudjuk azt, hogy a szétszórt családi temetkező helyek szomszédságában volt a császár városon-kivüli családi villája, melyen a mauzóleum is épült. Valószínű, hogy a magánbirtokok és temetkező helyek a basilica építése alkalmával önkényes adományozás folytán kerültek — mint az Ágnes egyház mostani egységes területe — a templom birtokába, melynek magvát a *praediolum*, a családi *agellus funerarius* alkotja.

A családi sirbölt.

Az eddigi leírások, melyek az egyes katakombarészek elkülönítettségét eléggé igazolják, körülírják egyuttal a helyet is, melyet az *agellus funerarius*, hova Ágnest temették, elfoglalhatott. Ha felvesszük azt, hogy a *diverticulum*, a *Vicolo Filomarino*, s a kolostor területe, mely in *confinio agelli* épült, természetes határait képezik Ágnes családi sirhelyének, úgy Jubaru²⁾ értékelése szerint megkapjuk a normális 70×80 láb területet, ami szélességében a Septimius Severinus³⁾ sirkövén megadott

¹⁾ Orelli: *Inscriptionum latinarum select. amplissima coll.* Turici, 1828. II. 5405. sz.) idéz egy nagyon jellegzetes szöveget: *Loci vero, sive agri . . . quum habeat plurima et dispersa loci sepulcra, jus per venditionem transferre ad emptorem non potuisset.* P. Allard (*Histoire des Persecutions*. II. Appendix A) és B) összegyűjtötte az idevágó római törvényeket.

²⁾ I. m. 176. oldal. A tudós szerző levezetését csaknem teljes egészében magamévá teszem, s azt hiszem, addig, míg további kutatások ezeket a feltevéseket esetleg meg nem gyengítik, ebben a pontban Jubaru véleménye biztosabb, mint Armellini előítéletektől nem mentes megállapításai.

³⁾ Az érdekes sírfelirat (Orelli i. m. II. 4561. sz.) szövege:

L. SEPTIMIUS SEVERINVS AVG LIR
FECIT MVNIMENTVM A SOLO CVM
AGELLO CONCLUSO SIBI ET SVIS
LIBERTIS LIBERTABVSQVE POSTERIS
QVE EORVM HABET AVTEM AGELLVS
CONCLVSVS LATITIAE P LXXV
LONGITIRE P CXXXVII

tájékoztat az agellus pontos méreteiről, továbbá arról, hogy az ilyen terület kerítéssel volt elzárva. Mich. de Rossi (*Roma Sott.* I. 2 rész 58 o.) számítása szerint egy ilyen agellus területén 250—300 méternyi katakomba folyosó-hálózatot lehet kívágni, ha csak egy emeletről van szó.

méretnek tökéletesen megfelel. Feltételezhető, hogy a szóbanforgó agellus az egész területet elfoglalta, mert Ágnes sirja egy ilyen nagy terület központjában van. Megállapíthatjuk teljes bizonyossággal azt, hogy ezen terület alatt, a normális (a tuffa-réteg elhelyezkedése által adott) rétegbe egyik katakombarész folyosói sem ágostak el Constantinus kora előtti időben. Ágnes sirja nivójával egy magasságban még a D régió folyosói sem helyezkednek el; még ez a későn kiépített régió is mélyebb, alkalmasabb réteget keresett (bár itt is falépítmények váltak szükségessé a galleriák megerősítésére, melyek nyomai az Ágnes templom padlózata alatt láthatók). A réteg, melybe a szent sirját vágták, puha, porlékony tuffa-kőzetből áll, melybe loculusokat vágni nagyon bajos. A retro sanctos és a katakomba-hálózat csaknem teljességében kb. 4—5 méterrel mélyebben fekszik, mint a templom nivója (amely pedig a Via Nomentana mai magasságától számítva, szintén 5 m. mélységben helyezkedik el). Már most abból, hogy a szent sirja alatt halála idején, vagy közvetlen utána nem fejlődött ki a normális mélységben egy katakomba-hálózat, az következik, hogy a fossorok nem rendelkeztek szabadon a területtel. Ami viszont csak úgy magyarázható, hogy Ágnest szülei családi sirboltba temették el.¹⁾

A szent sirjának nivója egyébként is kb. egyezik az említett határos agellusokon emelt családi hypogaeumok nivójával. Valószínű, hogy ebben is nem tuffába vájt, hanem kőépítményből formált sirokba temetkeztek. A szomszédos sirok sem kizárólag *columbarium* jellegűek; azokban is találhatók arcosolium-szerű építmények, amiből gyanítható, hogy egyik-másik esetleg keresztény család tulajdonát képezte.

Mint fentebb kimutattuk, Ágnes sirja körül közvetlenül és egyenlő mélységben a tuffa-réteg érintetlen, tehát arról, hogy a vértanút katakomba folyosóba, vagy cubiculumba temették volna, szó sem lehet.

Nem akarunk ebből a tényből magából Ágnes vértanaságának korára vonatkozólag következtetéseket vonni. A 304—312-ig terjedő időben ugyanis az egyház tulajdonát képező katakombákat temetkezési célra használni ugyan tilos volt, de a családi sirba való temetkezés a katakombák használatával párhuzamban szokásban volt előbb is. Abból azonban, hogy az Ágnes sir közelében sem folyosó, sem felirat Constantinus előtti időkből nem található, nyugodtan következtethetünk arra, hogy Ágnes vértanasága az utolsó üldözés korára esett.

Feltűnő és meglepő körülmény ugyanis, hogy a konzuláris évekkel

¹⁾ Hogy a későbbi korban nem használták ki nagyobb mértékben a nyitott folyosókat, s hogy előkelőbb sirok nem foglaltatnak nagyobb számmal éppen ezekben a közel eső részekben, azt eléggé megmagyarázza a gazdagon és fényesen berendezkedő földfeletti temető egyidejű keletkezése.

datált feliratok,¹⁾ melyeket a coemeterium különböző helyeiről vettek (s Honorius idején a templom padlózatába foglaltak),²⁾ mind egytől-egyig a 340.-ik év utáni időből valók, amely időtől kezdődőleg csaknem rendszeresen, évtizedek szerint követhető a számítás.³⁾ Az bizonyos, hogy minden felvehető akadály ellenére⁴⁾ legalább is a III. század végén keletkezett volna a sir alatt, vagy a sir körül a normális mélységben valamely katakomba hálózat, ha Ágnes Decius vagy Valerius korában szenvedett volna vértanui halált. Épen a III. század végén virágzott legjobban a szokás, hogy a nagy tiszteletben álló helyek köré mélyítsék be a sírokat.

A negyedik században pedig a rendszeres temetkezés a katakombákba mindinkább hanyatlott, s helyére lépett a földfeletti temetők használata. Különösen épen Ágnes temploma körül, a császári mauzoleum közelségében az előkelőségek az árka-dos temetőbe helyeztették kősírládáikat, míg lenn a katakombákban, a távolabb eső folyosókat az V. században már csak az egyszerűbb néposztályok temetkezési helyül használták.

A családi hypogaeumot, melybe Ágnest lehelyezték, néhány év múlva (*post aliquantos annos*, a *Gesta* szerint) szétrombolták, hogy a coemeterialis egyháznak helyet készítsenek. Így annak méreteit, elhelyezkedését, díszítését csak megközelítőleg sem tudjuk megállapítani. Az építmény valószínűleg teljesen alkalmazkodott a hasonló emlékekben követett typushoz, azaz két egymás fölé helyezett terem-ből állott. Az alsó, melybe a koporsókat lehelyezték, vagy hol a tuffába építették be a téglasírokat, a felső, áldozati lakomák, emlékezés tartására szolgáló építménnyel lépcső segítségével volt összeköttetésben. Nem lehetetlen, hogy az a lépcső, amelyet az apszisba falazva látunk, s mely Léclerque⁵⁾ szerint a coemeterium főlépcsője volt, eredetileg a családi hypogaeumba vezető lépcső volt.

¹⁾ Armellini (i. m. 379. o.) közli az egész sorozatot. Armellini is csupán két feliratról említi, hogy azok a III. század végéről, illetve a IV. elejéről valók. Jubaru (i. m. 178. o.) azonban kimutatja, legalább is hasonló valószínűséggel, hogy egyik idegen felirat; a másik töredék . . . O ET A . . . betűiből pedig Tusco et Anullino (302) helyett Basso et Antiocho (431), vagy Basso et Ablavio (381) is olvashatók.

²⁾ Ma a nagy lépcső oldalfalába vannak beillesztve.

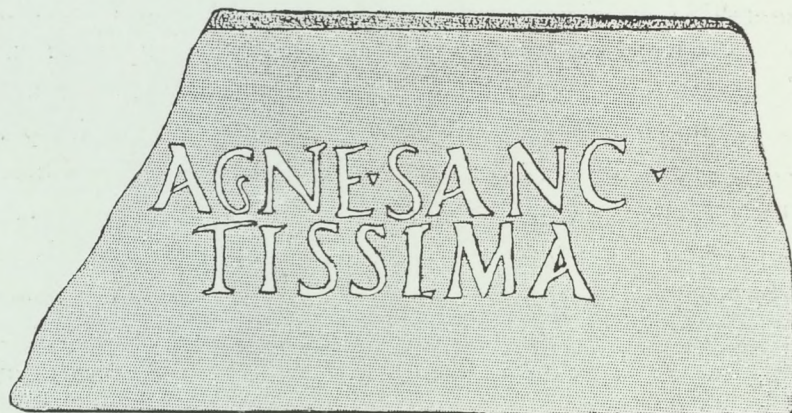
³⁾ *Nicomedes* martyrt szintén családi sírboltba temették a III. század derekán és már 287-ből datált sírfeliratot találtak a katakombáiban, mely az agellus alatt kifejlődött. (V. ö. De Rossi Bullett. 1865. 53. és köv. o.) Ennek a sírnek a szomszédsága is csupa családi síremlékekből állott.

⁴⁾ Ágnes agellusa az utak között terült el; esetleg a Constantinai vagy Honoriusi építkezés több mellette levő családi sírboltot ronthatott le, melyek elidegeníthetetlen területet képeztek; lehet, hogy a Via Nomentanán itt is, az utszegélyen gazdag sírboltok voltak, melyek árnyékában, beljebb meghúzódott Ágnes családjának hypogaeuma. Mindezen akadályokat, látjuk Constantinus korában, legyőzték.

⁵⁾ Cabrol: Dictionnaire d'arch, 922. o.

Az Ágnes-sir epitaphiuma.

A katakombákban kivájt és a magányosan álló családi sirboltokban is a temetkezés vagy loculusokba, vagy arcosoliumokba történt. Mint-hogy az Ágnes-sir környékét a templom építése alkalmából teljesen kivájták, nagyon nehéz volna arra csak bizonytalan feltevést is felállítani, hogy melyik mód szerint temették el a kis vértanút. Jubaru¹⁾ arra a véleményre jut, hogy Ágnes sirja arcosolium jellegű volt, s mint ilyen a föléje emelt basilicában megmaradhatott a maga eredetiségében, hogy így a hivek közvetlenebbül érintkezhessenek a kedvelt szent ereklyéivel. Bármily formájú lett legyen a sir, magyarázatot kell találnunk a táblácska rendeltetésére vonatkozólag, melyet ma általában Ágnes sirfeliratának ismerünk:

A tábla fehér márványból készült s betűi szép capitalis írás jellegével bírnak, amely írásmód a codexekben a VI. században még használatos volt, de az epigraphicában már a IV—V. században is elég ritka. Épen sz. Ágnes katakombájából került ki egy töredék,²⁾ melyen a **G** betű alsó behajtása feltűnően egyezik az epitaphium **G** betűjének jellegzetes kanyarulatával.

Armellini³⁾ hosszasan foglalkozik a kővel, nagy lelkiismeretességgel állítja össze az argumentumokat, melyek meggyőznek arról, hogy ezen, most a nápolyi Museo Nazionale (440. sz. a.) epigraphicus gyűjteményé-

¹⁾ I. m. 323. o. Véleményét a Lib. Pont. (I. 108. o.) adataira építi, melyek szerint Liberius Ágnes sirját márványlapokkal ékesítette. Az bizonyos, hogy ilyen munkálat elrendelése alig 20—30 évvel a templom építése után feltűnő. Szerintem Liberius a befejezetlen művet a basilicánál való tartózkodása emlékére bevégeztette, vagy az egyszerű márványlapokkal borított sirt oltárrá építette át.

²⁾ Armellini i. m. 69. o.

³⁾ I. m. 68. és köv. o.

ben látható darab tényleg Ágnes eredeti sirfeliratát képezte. A kő vándorlása is tisztázva van. Borgia István prelátus gyűjteményével Rómából kerülhetett Nápolyba, ki viszont Marangoni archeologus kortársa volt, s abban az időben szerezte meg a feliratot, amikor az Ágnes templom padlózatát átrakva a Damazus-féle feliratot, s Constantina dedikáló feliratát a templom padlózatában megtalálták (1728-ban). A padlózatba pedig Honorius építkezése idején helyezhették, amikor az előbbi basilica márványait szétvagdalva erre a célra használták fel.

Ami a kő korára vonatkozólag magából a feliratról meríthető, az is csak megerősíti a feltevést, hogy a felirat nem *invocatio*, vagy későbbi *dedicatio*, hanem tulajdonképeni sirfelirat. De Rossi¹⁾ véleménye szerint melyet újabban a tudós P. Grisar²⁾ is magáévá tett, a *sanctus, sanctissimus* címzés az első öt században mindenkor magában, egyéb megnevezés, vagy hozzáadás nélkül áll a név mellett, s csak a tulajdonképeni szentek, a martyrok sirján szerepel. A IV. század közepe előtt ezt a címet a név után, innen kezdve a név elé tették. A későbbi időkben keletkezett feliratok, melyeket a pápák, vagy egyes hívők különös tiszteletük jeléül helyeztek a sirok fölé, rendszerint a nevet megelőzőleg jelzőket és dativust alkalmaznak.³⁾ A kő tehát ezek szerint Liberius kora előtti időkből származik, viszont azonban nem keletkezett a IV. század előtt, mert a **SANCTISSIMA** superlativus előbbi időkben nem olvasható a martyrok sirján, de annál gyakoribb a IV. század folyamán.

Nem okozhat nehézséget az, hogy a családi név nem olvasható a táblán. Egészen specifikus analog esetet nyújt az **AMPLIATUS** felirat a Domitilla-katakomba egyik családi sirboltjában, melyben azután egy másik táblán **AVRELIVS** nemzetség névvel kapcsolatban szerepel az elhunyt neve. (Újabb adat ez is amellet, hogy Ágnest családi sirboltba temették.)

A *martyr* epitheton hiányzása sem lephet meg bennünket, hiszen a IV. század előtt ez a jelző nagyon ritka és sok esetben (pl. a pápa sirboltban Fabianos episcopus neve mellett is), későbbi kéz hozzáadása a hivatalos *vindicatio* nyomán.⁴⁾ Ágnes martyriumának vindicatioja az ilyen hozzáadást feleslegessé tette, hisz ez a vindicatio a nép tisztelete és a császárléány építkezése által hamarosan közismert tény volt.

¹⁾ Bull. d'arch. cr. 1883. 152. o.

²⁾ Analecta Romana. Roma, 1899. 264. o.

³⁾ Grisar (Analecta 264. o.) vizsgálva a sz. Pál hamvait fedő márványlap feliratát kifejti, hogy a kormeghatározásnál a dativus mellett az epithetonok elhelyezését is figyelembe kell venni. Pl. **BEATISSIMO MARTIRI IANVARIO** kétségen kívül dedikáló felirat, és pedig a IV. század végéről.

⁴⁾ De Rossi: Roma Sott. I. 59. o.

Hátra van még, hogy a kő nagyságával foglalkozzunk, amiből a tábla alkalmazására is következtetéseket vonhatunk. A tábla magassága 33 cm., jelenlegi legnagyobb szélessége 61 cm. Felső szegélyen kiemelkedő keskeny, csiszolatlan perem látható, ami egyéb feliratos tábláknál is előfordul, s arra szolgált, hogy a táblát könnyebben elhelyezhessék és megerősíthessék cementtel. Az alsó részen pedig nem látszik törésnek nyoma, tehát feltehető, hogy a magasság ma is az eredeti méretekben áll előttünk. A tábla szélességét Jubaru¹⁾ a törések irányának tüzetes megvizsgálása után 65 cm.-re egészíti ki. A jobb oldal alsó sarkánál ugyanis a befogó vonala derékszögben fut az alsó szegély vonalára, csak felső részen mutat fel törést. Már most a felírás beosztása tagadhatatlanul központi elhelyezés jeleit mutatja, tehát a másik befogó távolságát könnyen ki lehet egészíteni. Így kapjuk a 65 × 33 cm. nagyságot. Armellini végső konkluzióját, mely szerint a tábla egy *loculus* zárólapja volt, s melyből viszont Ágnes kis korát, s az okoskodást megfordítva a tábla *provenienciáját* bizonyította, P. Allard²⁾ joggal ad *absurdum* vezet, mert ilyen méretű tábla lehet zárólapja egy csecsemő sirjának, de nem illik rá egy 12—13 éves gyermek nyugvó helyére. Mindazonáltal nem dönti meg ez a nehézség a tábla eredeti rendeltetéséről kialakult véleményét, mert vannak rá példák,³⁾ hogy a nevet tartalmazó rövidebb táblát jobbról és balról hozzáadott részek, szymbolumokkal díszítve, vagy simán is megfelelő nagyságra egészítették ki.

Jubaru⁴⁾ elfogadható megfejtése a tábla alkalmazására vonatkozólag még inkább eloszlatja a kis méretek által támasztott nehézséget. A neves szerző hivatkozik az *arcosoliumos* temetkezésnél divó szokásra, mely szerint a bemélyített sirt egyszerű márványtábla fődte, s az ivezetben a sir felett kisebb táblán olvashatták a hívők elhunyt nevét. Így látjuk azt *Ampliatius* sirjánál is.

A Constantinaei dedikáló felirat említi a *nomen*-t, Ágnes nevét (*Prudentius titulus* értelmében használja a *nomen*-t) a reliquiákkal kapcsolatban:

*Nomen aduc referens et corpus et omnia membra.*⁵⁾

Nem akarok messzemenő következtetésekre bocsátkozni, mint Jubaru, ki ebből a sorból olvassa ki azt, hogy a Constantinaei templomban Ágnes sirja a felirattal együtt eredeti állapotában látható volt, de nem is tudnék a feltevés valószínűsége ellen *argumentumokat* felhozni; ha csak azt

¹⁾ I. m. 255. o. 2. jegyz.

²⁾ Hist. des persec. IV. 387. o.

³⁾ V. ö. De Rossi: Roma sott. I. XVIII. o.

⁴⁾ I. m. 256. o.

⁵⁾ Magyarul: Hol még megvan neve (sír felirata) és teste és minden tagja.

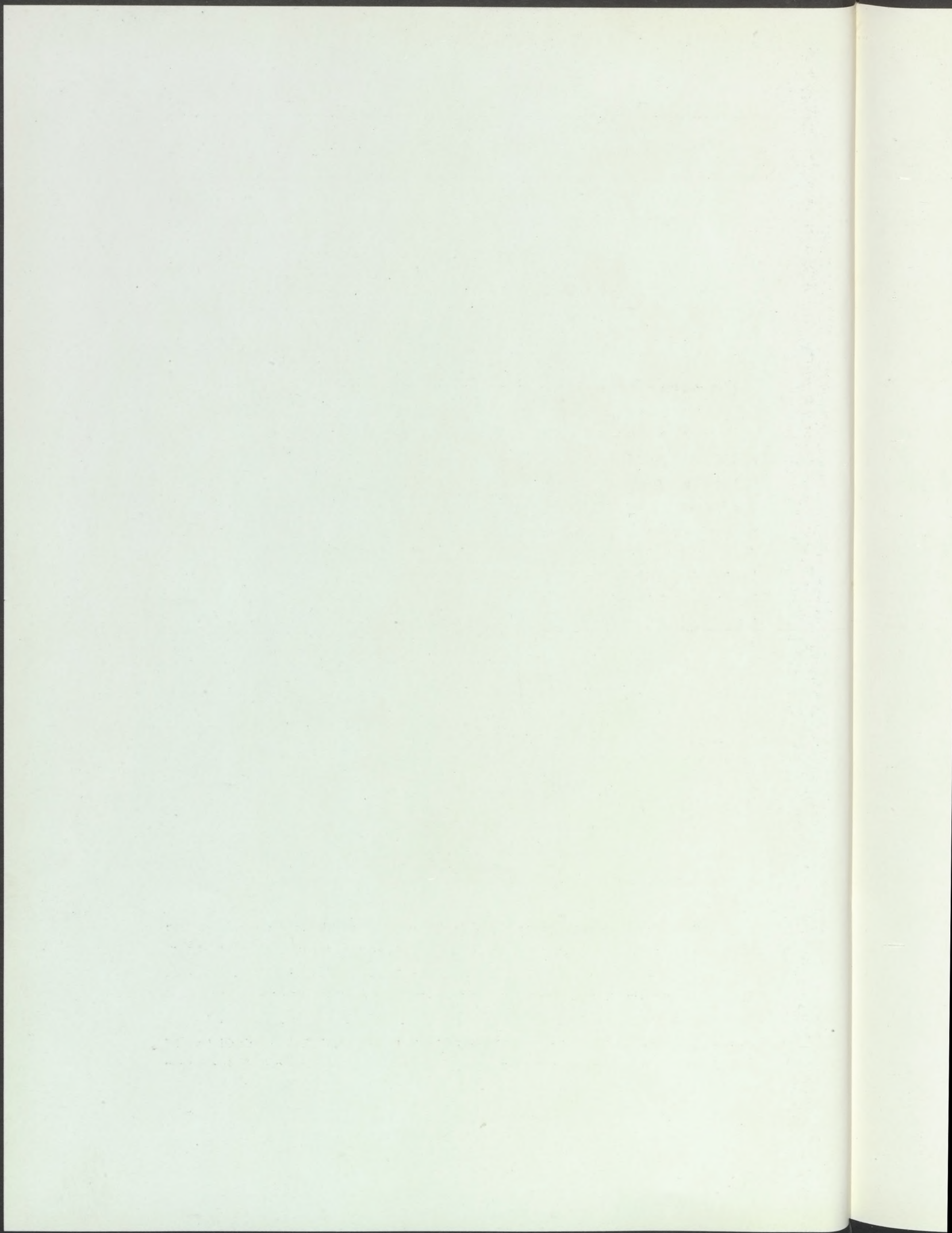
nem, hogy a IV. század közepén a basilicákban már rendszeres sirtypus fejlődött ki,¹⁾ amely sehogy sem felel meg az arcosoliumnak, vagy egyéb eredeti temetkezési módnak.

Ágnes eredeti siremlékét, akár *loculus* volt az, akár *arcosolium*, — lehet, hogy festménnyel, vagy mozaikkal volt diszítve, lehet, hogy egyetlen ékessége a *nomen* vagy *titulus* volt, hamarosan *monumentalis* építmény váltotta fel. Ez az építmény volt hivatva arra, hogy Ágnes kultuszát a halál sötéttségéből és vak éjjeléből kiemelje, s hosszú századokra biztosítsa.

¹⁾ Bőven foglalkozik a kérdéssel P. Grisar. (*Analecta Romana*, 259. és köv. o.) Alább részletesebben fogjuk elemezni a confessiók kiképzési módját. Nem lehetetlen, hogy a Constantinai basilica sirjába valami módon be volt illesztve az eredeti sírfelirat.

A CONSTANTINA-ÉPÍTETTE
ÁGNES EGYHÁZ

Constantina, sz. Ágnes egyházának alapítója.

A *Gesta* leírása szerint Ágnes egyházának alapítása Constantina csodás gyógyulásának eseményéhez fűződik. A mű, melyben nyilván látható a törekvés, hogy a monumentalis kultusz eredeteit sz. Ágnes emlékével szoros összeköttetésbe hozza, a való tényeket legendás elemekkel egészíti ki. A szülők vízióját *post aliquantulos annos*, néhány év múlva elbeszéli azok, akik látták, Constantinának, mint a következőkből kiviláglik, azon hitben, hogy a császárléány betegségét Ágnes hatalmas közbenjárása meggyógyíthatja. Ez meg is történik, Constantina teljesen megtisztulva ébred fel a víziós álomból. *Reversa igitur ad palatium sanissima facit gaudium et patri suo Augusto et fratribus suis imperatoribus. Coronatur civitas tota, fit laetitia militantibus et privatis; atque, universis audientibus haec, infidelitas gentium confundebatur, et fides dominica laetabatur. Interea patrem et fratres Augustos rogat, ut basilica beatae Agnes constitueretur, et sibi illic mausoleum collocari praecipit.* (Visszatérve tehát a palotába mint teljesen gyógyult, nagy örömet szerzett felséges atyjának és császári bátyjainak. Az egész város virágdiszbe öltözött, a katonaság és magánosok is örvendeztek. És minthogy mindnyájan hallották ezeket, a pogányság hitetlensége megszégyenült és az igaz hit fellendült. Közben kérte atyját és felséges testvéreit, hogy sz. Ágnesnek basilicát építsenek, s meghagyta, hogy neki mauzóleumot ugyanott emeljenek.)

Ezen leírás szerint tehát Constantina, a császár leánya az Ágnes egyház alapítója. Fontos elem a leírásban a mauzóleum alapítása, mely a templom alapítóját, s a mauzóleum építőjét azonosítja. Ezen a nyomon elindulva kivehetjük a legendás életrajzból a historikus értékeket. A templom és mauzóleum alapítójának azonosságát megerősítik a VIII. sz.-beli kéziratok, melyek a tradíció állandósága mellett bizonyítanak, amikor (alább bővebben fogjuk a dedikativ verset elemezni —) Constantinát, a templom

alapítóját *Augusta* (felséges) jelzővel illetik.¹⁾ Hogy pedig Constantina, a császár leánya a mauzóleum alapítója azt egykoru történetíró, Ammianus Marcellinus²⁾ bizonyítja: *Inter quae (Julianus) Helenae conjugis defunctae suprema misit Romam, in suburbano Viae Nomentanae condenda, ubi uxor quoque Galli quondam, soror ejus sepulta est Constantina.* (Eközben Helenának, elhunyt házastársának maradványait Rómába küldte, hogy a Via Nomentanai villában temessék el, hol egykor Gallus feleségét, Constantinát is eltemették.)

Constantina alakja eléggé ismeretes a római birodalom történetében. Szerepléséhez sok szomorú politikai esemény fűződik.³⁾ A császárleány 335-ben ment férjhez unokafivéréhez Hannibalianushoz, aki akkor Pontus és Cappadocia királya volt. Két évvel ezután férje politikai gyilkosság áldozata lett, s Constantina özvegyen maradt egészen 351-ig.

Ezen évben ment másodszor férjhez Gallushoz, kit Constantius Caesárrá kreált és Antiochiába küldött. A fiatal császárt nagyon sértette az, hogy vetélytársra akadt ott a kelet praefectusának, Domitianusnak személyében, aki magát, mintegy Constantius tekintélyére támaszkodva, emancipálta hatalma alól. Mi sem természetesebb, mint hogy ezen viszályok végtére is a praefectus és quaestorának meggyilkolására vezettek; ha nem is történt ez Gallus parancsára, mindenesetre az ő érdekében állott, hogy vetélytársától megszabaduljon. Constantius Milanóba rendelte Gallust is, Constantinát is, hogy tőlük kedves embereinek halálát számon kérje. Útközben halt meg 354-ben Constantina Bithiniában, s még ugyanazon év vége előtt Constantius Gallust is kivégeztette, bármennyire mentegette is ez magát, s bármennyire is igyekezett a felelősséget a császár nővérére, Constantinára hárítani. Ammianus Marcellinus pártszenvedélytől elvakítva (Gallusnak esküdt ellensége volt), Constantinát túlságosan kedvezőtlen megvilágításba állítja, mikor azt mondja róla, hogy »származásában elbizakodva vérengző volt mint egy megaera, vagy mint egy furia«. Pedig Constantina épen Constantius-nak nagyon hasznos szolgálatokat tett, mikor 349-ben, Constans megöletése után Sirmiumban arra birta Vetranionust, hogy Magnentiusszal, a császári hatalom bitorlójával szemben

¹⁾ A kéziratok, melyekről alább részletesebben szólunk, a Prudentius-féle hymnuszok után hozzák a dedicatiót bevezető didascaliákkal. A kéziratok forrása a VII. század előtti időre datálható, mert ettől fogva az epigraphicus gyűjtemények a verset nem említik.

²⁾ Lib. XXI. cap. 1. Idézve Pio Franchi: S. Agnese 62. o. Ammianus Marcellinus *Rerum Gestarum* c. művét kiadta Gardhausen, Lipsiae, 1874.

³⁾ Behatóan és éles kritikával elemzi Constantina szerepét sz. Ágnes egyháza alapítása körül Fedele Savio (*Constantina figlia dell' Imperatore Constantino Magno e la basilica di S. Agnese di Roma. Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino. Vol. XLII. 1907. 659. és köv. o.*) kinek idevágó fejtegetései hathatós bizonyítása folytán vezérfonálul szolgálhatnak a kérdés tárgyalásánál.

magát császárnak kiáltassa ki, s ez által Illiriát és Constantius uralmát is megmentette. Philostorgius (l. III. c. 22.) szerint irt is Constantiusnak ezen ügyben, s tőle is segítséget kért Magnentius letörésére.

Gallus és Constantina, ha követtek is el hibákat sértett önérzetüktől vezettetve, ha a kereszténység még nem is szelidítette meg teljesen erkölceiket, mégis mutatott fel jellemük olyan vonásokat, melyek őket egy sz. Chrisostomus, egy sz. Jeromos előtt szimpatikussá tették: különös kegyelettel voltak a martýrok iránt, s szerették és előmozdították az ifju kereszténység ügyét.¹⁾

Constantina eme kiváló kegyeletének egyik bizonyítéka az a tény is, hogy bár keleten élt és halt meg, nem atyjának konstantinápolyi mauzóleumába, sem Antiochiának a martýrok véréből áztatott földjén, hanem Rómában, a szüzesség martýrjának közelében akart megpihenni zaklatott élete után; ott, ahol a martýr iránti kegyeletről indítatva, annak tiszteletére templomot emelt.

A *Gesta*-nak ezt az adatát, mely a templom és basilica építését egyaránt Constantina Ágnes iránti különös (a sebektől való megtisztulás és keresztség legendája által motivált) tiszteletéből származtatja, a kérdés történelmi elemzése csak megerősíti. Nem hiányoztak azonban az ellentétes vélemények sem.

Hosszu időn keresztül ugyanis zavarba hozta az archeologusokat az a körülmény, hogy a *Gesta* a császár leányát Constantiá-nak és nem Constantiná-nak nevezi. Továbbá ugyancsak a *Gesta* másik adata, hogy Constantina Ágnes egyházánál szüzességet fogadott, s azt csak erősíti Anastasius könyvtáros leírása Liberius pápáról, ki Constantina közbenjárásával igyekezett volna 358-ban a császár kegyeibe és székhelyére visszajutni. A zavart csak fokozta a dedikáló felirat által Constantiná-nak adott jelző: *Christo devota*, melyet egyesek szerint a feliratok kizárólag a fogadott szüzeknek tartanak fenn.

Ezen nehézségek láttára egyes tudósok megfejtést keresvén, vagy, mint Mazzochi²⁾ egy, a császári családdal rokon személyt gyanítanak a legendás források által említett Constantia szűzben, akit a népies tradíció azonosított csupán a császár leányával, vagy mások, mint Bartolini,³⁾ jól megkülönböztetik Constantiát, Constantinus leányát Constantinától, Gallus feleségétől. Utóbbi vélemény szerint Constantinusnak első feleségétől,

¹⁾ Tillemont (Hist. des Empirs IV. k. 396. és köv. o.) nagy buzgalommal gyűjtötte össze az adatokat, melyek Gallus jellemét, testvérének, Julianus Apostátának egyéniségétől eltérőleg igen szép világításban mutatják be.

²⁾ Comment. in marm. neapolit. Kalend. 3, 739.

³⁾ Bartolini: Gli atti del martirio della nobilissima vergine Romana S. Agnese Roma 1858. 89. és köv. o.

Minervinától két gyermeke volt: Crispus és Constantia, kiről talán épen azért hallgatnak a történetírók, mert visszavonultan élt Ágnes kolostorában. De Rossi szerint pedig Constantia Constantinának, Gallus feleségének leányai közül (kiket a történetírók említenek, de nevüket nem adják) valamelyik.

Kimutattuk már fentebb, hogy a *Gesta* adatai Constantia csodás gyógyulására vonatkozólag épen úgy, mint a szüzességi fogadalomra és a kolostor alapítására vonatkozólag a meglevő monumentális kultusz magyarázatára szánt kitalálások, vagy hasonló legendák egyszerű átírásai. Fentebb említett kísérletek pedig nemcsak megnyugtató magyarázatot nem adnak, hanem újabb elemek bevonásával a dolgokat csak még jobban összezavarják.

Ami már most a név variációját illeti, kimutatható, hogy a *Gesta Constantia* megnevezése nem állandó a codexekben, s nagyon valószínű, hogy az eredeti forrás *Constantina* nevet említett. Egy vatikáni latin codexben, (Ms. Vat. No. 6444. fol. 64.; 1, 4, 11 sor és fol. 65., 9 sor alulról számítva), mely a legrégibb (XII. sz.) ráánkmaradt szöveget tartalmazza, tisztán látható, hogy eredetileg Constantina volt írva, s csak későbbi kéz vakarta ki következetesen az *n* betűket. Abban a codexben is, melyet sz. Aldelmus salisbury-i érsek használt verses műveihez forrásul, *Constantina* volt olvasható, mert a versekben csupán ezen a néven nevezi a császárléányt.¹⁾ Viszont olyan művekben, melyek kétséget kizárólag Constantináról szólnak, mint Ammianus Marcellinus egyik codexében az látható, a császárléány Constantia néven szerepel.²⁾ Sőt Pio Franchi említi, hogy egyik Ammianus-féle codexben *Constantiana* olvasható, ami egyedül elfogadható magyarázat szerint csupán *Constantia*-nak sorfeletti jegyzéssel történt kijavításából származhatott. Hasonlóképpen Sozymusnál és Zonarasnál³⁾ is, mikor Hannibalianus és Gallus feleségéről beszélnek, többször olvasható *Constantia*. A név kérdését egyébként philologia útján bajos tisztázni teljesen, mert nem alaptól az a nézet sem, hogy a császárléánynak neve a nagyapa, Constantius Chlorus neve után Constantia is lehetett, amennyiben az első szülöttek rendszerint a nagyapa nevét viselték.⁴⁾

¹⁾ P. L. (Ed. Migne.) 79; 272. D. és 274. A. Aldelmus de lande Virginitatis c. művében sz. Ágnesről írva, közli a Constantina gyógyulásáról szóló legendát is: »Cujus tomba in Coemeterio posita gravissimam *Constantinae* virginis valetudinem... incolumitati pristinae restituit. A De laude Virginum c. versben pedig írja: »Nam *Constantinam* sanavit tumba sepulcri.« Az Acta SS. (Ed. Bollandistae) II. k. Január. 354. o. megjegyzést közöl: Sanctus Aldelmus et quidam alii *Constantinam* appellant.

²⁾ Pio Franchi: S. Agnese 61. o. olvashatók az idevágó adatok.

³⁾ Fedele Savio. i. h.

⁴⁾ Paul's Realencyclopédie der Alterthumswissenschaft. Ad vocem *Constantina*.

Utóbbi hipotézist azonban jelen esetben kizárja a kőbevésett emlék, mely, bár fenn nem maradt napjainkig, de *acrostichon* jellege elegendő biztosítékot nyújt amellett, hogy a *Constantina* név nem hibás átírás következtében keletkezett.

Már most, hogy a felirat Constantiná-ja, s a templom alapítója azonos személy, arra figyelmeztetnek a *didascaliá*-k, melyek a Prudentius-féle kéziratokban közölt *acrostichon*t bevezetik. Így a párisi (előbb Sangermananse) Ms. No 13358. a VIII—IX. századból következő sorokkal ismerteti az *acrostichon*t: »Constantina itaque augusta, cum esset prudentissima¹⁾ et vehementer litteris mundialibus erudita, hos versiculos in dedicatione basilicae dictavit et super archum, qui basilicam contenet, iussit scribi, ut capita versuum nomen ejus scribant singulis litteris primis intentis, quibus legitur Constantina Do.« A milánói Ms. D. 36. Sup. Ambros. a IX—X. századból következő figyelmeztetést tartalmazza: »Versus Constantinae, Constantini filiae scripti in absida basilicae, quam condidit in honorem Sanctae Agnes.« Kevés változtatással ugyanez olvasható a S. Galleni Ms. No 135. codexben, míg a Ms. No 136. teljesen hűen adja vissza a C. Ambrosianus bevezető sorait.

Ezek a *didascaliá*k valamely közös, a VII. század előtti másolat bevezető soraiból merítették adataikat; esetleg a vers előtt prózában néhány sorban össze volt a templomépítés historikuma foglalva. A VII. század eleje óta, Honorius építkezése után ezek a táblák többé nem voltak láthatók; legalábbis nem azon a helyen, ahol eredetileg állottak. Így tehát régebbi tradíciók tanui a feljegyzések, s ezzel nagyobb hitelt is érdemelnek.

Ami a *Gesta*-hoz való viszonyukat illeti, nagyon valószínű, hogy közös forrás alapján készültek, de egyuttal feltűnő, hogy a *Gesta* legendás hozzátételeit Constantina szüzességéről a *didascaliá*k nem említik fel.

A *Gesta* ilyen hozzátoldásai eléggé magyarázhatók a mű parenetikus természetéből; a szüzekhez szólt, főként azokhoz, kik Ágnes egyháza mellett éltek. Ezekre pedig nem volt közömbös az, hogy alapítójuk a császárléány legyen, s mivel szüzek zárdájáról van szó, természetes, hogy ilyen, sz. Gallicanus legendájára²⁾ támaszkodó megvilágításba állították be alapítójukat. Hiábavaló a hivatkozás³⁾ az *acrostichon Constantina Deum venerans Christoque dicata* (Constantina az Istenfélő és Krisztus

¹⁾ Egyezik a *Gesta* kitételével: »Erat enim ipsa Constantina regina prudentissima...«

²⁾ Gallicanus a syriai seregek vezére nőül akarta venni a Passio SS. Gallicani Joannis etc szerint Constantinát, Constantinus leányát. Az apa unszolására a szűz beleegyezett a házasságba, de csak úgy, hogy János és Pál kamarai előljárók révén jegyesét előbb szüzességi fogadalomra birta. — Nagyon könnyen lehet, hogy itt az Ágnes legenda elemei valamely Gallicanus legenda elemeivel kapcsolódtak, bizonyos, a Hagiographicában nem ismeretlen analógiák révén. V. ö. Jubaru i. m. 213. o.

³⁾ Bartolini i. m. 90. o.

hive) kifejezésére, amennyiben az archeologusok ma már csaknem teljesen egy véleményen vannak a kifejezés értelmezésében. A *Christo dicata* magában véve csupán Krisztus hívét jelenti, de nem korlátozható a szüzességre az epithon jelentése. Jelen esetben talán azt hangsúlyozza, hogy a templom alapítója nem catechumen, hanem a keresztség által már Krisztus kiválasztott hive.¹⁾ Ugyanebben a versben a synonym kifejezés: *martyr, devotaque Christo* csak az által nyer Ágnesre vonatkozólag is specifikus értelmet, hogy előbb is kimondottan szó van a győzelmes *szüzzől*, s két sorral alább az invocatióban: *o felix Virgo, memorandi nominis Agnes* (boldogságos szűz, emlékezetes nevű Ágnes) kitéttel egészíti ki a jelzők értelmét.

A Liber Pontificalis²⁾ is, mely Liberius pápának Ágnes egyházánál töltött napjairól beszél, említi Constantinát, *quae fidelis erat Domino Jesu Christo* (ki hű volt a mi Urunk Jézus Krisztushoz), de egy szóval sem mondja, hogy szűz lett volna.³⁾

Elfogadhatjuk tehát azt a magyarázatot, hogy a *Gesta* szerzője Ambrus püspök lelkes buzdításait tovább szöve, a historiai kritika mellőzésével egyszerűen legendás személlyé változtatta át Constantinát, Gallus feleségét. Nem szabad elfelednünk, hogy az ilyen késői eredetű legendák helyi szokások utólagos kodifikálásai voltak. A római nép, mely Ágnes iránt oly nagy devócióval viseltetett, gyakran kizarándokolt a martyr sirjához, s ilyen alkalommal, mint az itinerariumok⁴⁾ is bizonyítják, kegyelettel látogatta meg Constantina mauzóleumát is, ahol az emlékezésből hamarosan kifejlődött a császárléány hamvai felett is a népies kultusz. A *sanctus, sancta* a nép nyelvén, s az epigraphicában is sokszor csupán a tiszteletet jelentette. Így érthető meg, hogy Constantina mauzóleumát is következetesen S. Constanza néven ismerjük, bár a római egyház hivatalos martyrologiumaiban ilyen nevű szentet nem találunk.⁵⁾

Ezek után *Gregorovius*⁶⁾ gúnyolódása felett, hogy az egyház tévedés folytán szentté avatta a »féktelen szabadosságu« Constantinát, egyszerűen

¹⁾ Mazzocchi i. m. 3, 741. o. 526. jegyz. ellenében helyesen érvel Tillemont és Duchesne támaszkodva Jubaru i. m. 236. o.

²⁾ Lib. Pont. (E. Duchesne) I. 207. o.

³⁾ A hagyomány nem volt általános Constantina szüzességére vonatkozólag. A Ms. Paris. (S. Germanense) No. 13358. bár a *Gesta* előtte állhatott, elhagyja a *virgo* kitéttel a *Gesta* adatából. *Gesta*: »C. regina *virgo* prudentissima. Párisi kézirat: Const. augusta cum esset prudentissima.«

⁴⁾ It. Malmesburiense: »Ibi quoque singulari ecclesia Constantia Constantini filia requiescit.« (V. ö. De Rossi; Roma Sotterr. I. 178. és köv. o.)

⁵⁾ A későbbi középkor szent gyanánt tisztelte Constantinát, IV. Sándor pápa oltárt emelt tiszteletére, Nicola Signorili reliquia-jegyzékében S. Constantiae, filiae Constantini imperatoris fej és kar ereklyéit sorolja fel az Ágnes-egyház ereklyéi között. (V. ö. Bartolini i. m. 135. o.)

⁶⁾ Geschichte der Stadt Rom I. 100. o. 2. jegyz.

napirendre térhetünk. Csak Gregorovius felületességének újabb bizonyítékát láthatjuk a cinikus megjegyzésben. Különben is erkölcsi fogatkozásokról Ammianus Marcellinus sem vádolja a császárléányt. Ha pedig politikai céljai elérésében könyörtelen volt, az magyarázható a korból, melyben a nagy tisztulásnak, a világnézet átalakulásának folyamata még a kezdet kezdetén állott.

Constantina Deum venerans, Christoque dicata az ő zaklatott, politikai szenvedélyektől hányatott élete után, mint a IV. század hívői általában,¹⁾ győzedelmes szent közelségében akart pihenni, kinek hathatós közbenjárásától várt Krisztus ítélőszéke előtt irgalmat.²⁾

A sz. Ágnes egyház alapítása.

Az Ágnes egyház alapítására vonatkozólag a *Gesta*-n kívül még két hitelt érdemlő forrásunk van. Egyik az acrostichon, a másik a Lib. Pontificalis elbeszélése. Utóbbi a templom építésében Constantinusnak is szerepet juttat (mint a *Gesta*, mely a császárt és a császárléány fivéreit is bevonja).

Constantina — *Jubaru*³⁾ szerint, aki a *Gesta* adatainak historikus értékét legalább is alapjukban menteni igyekszik, — akkor alapította Ágnes egyházát, amikor még szűz volt, tehát Hannibalianusszal kötött házassága előtt. Constantinának ez az első házasságkötése 335-ben történt. Ilyenformán az alapítás dátuma a 326 és 335 évek közötti időre esne. Jubaru feltevését támogatja látszólag az a körülmény is, hogy Constantinus 326-ban tényleg egész családjával együtt Rómában időzött. (Hosszas távolléte után, 315 óta először.) Constantina tehát ekkor nyerte volna meg családjának hozzájárulását az építés tervéhez, amely a szűzesség ajándéka lett volna a szűzesség vértanujának emlékére, s egyuttal a család engesztelő áldozata a szent haláláért. Constantina ugyanis anyai ágon unokája volt Maximilianus Herculesnek, aki a Diocletianus-féle üldözésnek értelmi szerzője volt. Jubarunak ez a gyönyörű gondolatkörbe

¹⁾ Kaufmann: Hdb. der chr. Archaeologie. Paderborn, 1905. 238. o.

²⁾ A Passio SS. Gallicani etc. Constantina sirhelyét localis ismeretei alapján jellemzi: »Porro beata Constantina in sancta virginitate permanens, transacto tempore hiemis et inchoante tempore veris hoc est XII. Cal. Martias parata intravit ad nuptias. Corpus vero ejus in praetioso labio porphyretico sepultum est, et ibidem ipsa a patre et fratribus ecclesia columnis et musivo et lapidibus decorata in ejus honorem fabricata est.« V. ö. Acta SS. (Bolland.) VII. k. Jun. 33. o. Ezen helyből peremptoriusan beigazolódik, hogy a hagyomány Constantia szűze és az Ammianus Marcellinus által említett Constantina, ki a suburbanumban volt eltemetve, egy és ugyanazon személy.

³⁾ I. m. 242. o.

kapcsolt érvelése azonban nehézségekbe ütközik, ha Ágnes egyházának alapítását Constantina életének chronológiája szerint vizsgáljuk.¹⁾

Constantina tehát 335-ben ment először férjhez. Nővérét, Helenát 355-ben vette el Julianus Apostata. Helena 30 évnél aligha volt idősebb, mert a római szokások szerint ezen év volt körülbelül a korhatár, így tehát születése 325-re, Fausta császárné utolsó évére tehető. Constantina idősebb volt²⁾ Helenánál; de hogy sokkal idősebb nem lehetett, az következik abból, hogy 351-ben másodszor is férjhez ment Gallushoz. A fentebb említett gyakorlat szerint ez alkalommal a 30. évet aligha haladta túl, tehát születése 321-re tehető. Már most eszerint a dátum szerint első házassága idején 14—15 éves lehetett (a rómaiaknál egyáltalán nem volt tulságosan korai az ilyen korban kötött házasság), ami legjobban megfelel férje korának, ki szintén nem volt 17—18 évesnél idősebb. Ebből a chronológiából látható, hogy Constantina 326-ban, tehát atyjának Rómában való tartózkodása idején még nagyon is kiskoru volt ahhoz, hogy templomépítésre gondoljon. De nem valószínű az sem, hogy 337 előtt építette volna a templomot. Alig hihető ugyanis, hogy Constantinus, mikor Rómából távozott, kiskoru gyermekét ott hagyta volna. Sokkal hihetőbb az, hogy Constantina, miután 337-ben atyját is, férjét is elvesztette, minthogy fivéreinek kegyét hatalmi törekvései miatt aligha birta nagymértékben, Rómába vonult vissza a *suburbanumba*,³⁾ mely a templom építése előtti korban a császári család nyári villája lehetett. Itt tartózkodhatott Constantina a 349. év végéig, mert 350-ben már Syrmiumban találjuk, ahol *Augusta* jellegére hivatkozva, Vetronianust császárrá proklamáltatja, s kijátsza Magnentius ellen. Valószínűnek tartom tehát Jubaru véleménye ellenében Fedele Savio⁴⁾ feltevését, mely a templom építését a 337—349 közti korra becsüli, azaz oly időszakra, amikor Constantina már hatalmának tudatában volt, s a templom alapításához elegendő idővel és pénzzel is rendelkezett. A pontos időmeghatározást csak a monumentum körüli leletek adhatnák; nagyon megnehezíti azonban a kutatást a körülmény, hogy a Honorius féle építkezés után fenmaradt kevés építménytöredék is a Symmachus féle restauráció nyomait mutatja.⁵⁾

¹⁾ Fedele Savio (i. cikke. 664. o.) nagy körültekintéssel állítja össze a császári család nőtagjainak chronológiáját.

²⁾ Következik abból, hogy őt adták férjhez először a pontusi királyhoz.

³⁾ Ammianus Marcellinus tesz említést erről a villáról; Jubaru azonban egyszerűen temetkezési helyre érti. Ellene Grossi Gondi az *Ausoniá*-ban (II. (1908.) 240. o.) kimutatja, hogy a császári család tényleges villájáról van szó. A környéken talált reliefek és szobrok eredete csak így magyarázható. Egyuttal ez vet világot arra is, miért tisztelte Constantina olyan kiváló módon Ágnest, illetve, hogyan került a szent kultuszával olyan bensőséges vonatkozásba.

⁴⁾ I. h.

⁵⁾ *Nuovo Bullët. d'arch. cr.* 1902. 127. o. Pl. 490. évből való a kontraktus tábla, melynek mása a lépcsőházban volt látható előbb is.

Ilyen késői datálás szerint Constantinus császár maga a templom építésében részt nem vett. Ellenkezik ez az állításom a Lib. Pontificalis¹⁾ fentebb említett adataival, melyek a császárnak tulajdonítják az elsőséget az építkezésben, de ez az ellenmondás sem okoz különös nehézséget. Az idevágó szöveg így hangzik: »Eodem tempore fecit (Constantinus) basilicam sanctae martyris Agnen ex rogatu filiae suae Constantiae²⁾ et baptisterium eodem loco, ubi baptizata est soror ejus Constantia cum filia Augusti a Silvestro episcopo.« Világos, hogy a compiler itt a baptisterium építését és Ágnes templomának alapítását (az elbeszélés háttérében a tisztulási csoda lappang) szoros, szinte okszerű összefüggésben adja. A baptisterium alatt a Lib. Pontif. valószínűleg a mauzóleumot érti, mely pedig ilyen célokra csak a IV. század végétől kezdődőleg szolgált.³⁾ A nép fantáziája, ahogyan a lateráni keresztikutat Konstantin tisztulásával és keresztelésével hozta összefüggésbe, épúgy az Ágnes egyház melletti succursalis baptisterium keletkezéséhez is ilyen megokolást keresett, s így származtatta le a császári család hálájából Ágnes egyházának alapítását. Már pedig a mauzóleum építését Jubaru 354 körüli időre teszi, tehát Constantinus abban részt semmiképen sem vehetett. Épen így a templom építésére vonatkozólag is a legendák által feltételezett, s csupán az előkelőség emelésére szánt törekvésnek kell tulajdonítanunk a Lib. Pontificalis adatát.

Valószínűnek tartom egyébként, hogy a mauzóleum valamivel korábban, Constantina életében épülhetett már, hiszen Gallus nagyon rövid idővel élte túl felesége halálát,⁴⁾ Constantius pedig, ki nővérében lázadót látott, alig épített volna ilyen fényes emléket annak emlékeztetére.⁵⁾

A Constantinusi adományok lényegére vonatkozólag a Lib. Pontif. feltétlenül bir hitelességgel,⁶⁾ hiszen a kor, melyből forrásai származtak, nem esett a compilatio idejétől messze, de az adományozások történéseinek reprodukálásában nem mindig mentes a tradíciók tévedéseitől.

¹⁾ I. 189. o.

²⁾ Duchesne kiadásában, melyet idézek, a név ki van hagyva. Mommsen Lib. Pont. kiadása ellenben hozza. (620. 22. pont.) A hely magyarul: Ugyanezen időben épített Constantinus leányának, Constantiának kértére a szent martyrnak, Ágnesnek templomot és keresztlő kápolnát azon a helyen, hol nővére, Constantia a császár leányával együtt Silvester pápa kezéből a keresztséget vette.

³⁾ A kérdés tisztázásához v. ö. Jubaru i. m. 234. o. és Röm. Quschr. 1902. 330. o.

⁴⁾ Ugyanazon évben végeztette ki a hatalmára féltékeny császár. V. ö. Fedele Savio. i. h.

⁵⁾ Hogy a mauzóleum belső gyűrűjének boltozatán a mozaik-képek közé igtatott portaitszerű fejek Hannibalinusnak és Constantiná-nak képei, azt nagyon bajos megállapítani és nem is fontos. Jubaru (i. m. 221—222. o.) egykoru érmek és az Ammianus Marcellinusi jellemzés alapján Gallust és Constantinát véli bennük felismerni. Az illusztris szerző t. i. abból a feltevésből indul ki, hogy Constantina nem tűrte volna, hogy ha életében épült volna a mauzóleum, hogy az fényben és költségben az általa emelt Ágnes egyházat háttérbe szorítsa.

⁶⁾ Az első compilatio II. Bonifác († 532.) idején történt. Grisar: Geschichte Roms und der Päpste im Mittelalter. Freiburg im Breisgau, 1901. 728. o.

Hihető, hogy a Constantinusi adományozások között gyakran a császár utódjainak adományait is felsorolja. Így történhetett sz. Ágnes egyháza építésének antdatálása is Constantinus korára.

A Lib. Pontificalis adatával szemben egyébként ott van az egykor márványba vésett alapítási dokumentum, az acrostichon, mely egyedül Constantina bőkezűségét dicsőíti, s csupán a császárléány fáradozásaira hivatkozik. Ha Constantinus maga is részt vett volna az építésben, ilyen, a család dicsőségét hirdető feliratban valami utalásnak nem szabadna hiányoznia. Az ismert didascaliák is csupán Constantináról szólnak, mint aki a dedikációt írta, s elhelyezte az általa épített templomban.

Constantina acrostichonja.

CONSTANTINA DEUM VENERANS CHRISTOQUE DICATA
 OMNIBUS IMPENSIS DEVOTA MENTE PARATIS
 NUMINE DIVINO MULTUM CHRISTOQUE JUVANTE
 SACRAVI TEMPLUM VICTRICIS VIRGINIS AGNES
 TEMPLORUM QUOD VINCIT OPUS TERRENAQUE CUNCTA
 AUREA QUAE RUTILANT SUMMI FASTIGIA TECTI
 NOMEN ENIM CHRISTI CELEBRATUR SEDIBUS ISTIS
 TARTAREAM SOLUS POTUIT QUI VINCERE MORTEM
 INVECTUS COELO SOLUSQUE INFERRE TRIUMPHUM
 NOMEN ADUC REFERENS ET CORPUS ET OMNIA MEMBRA
 A MORTIS TENEBRIS ET COECA NOCTE LEVATA
 DIGNUM IGITUR MUNUS MARTYR DEVOTAQUE CHRISTO
 EX OPIBUS NOSTRIS PER SAECULA LONGA TENEBIS
 O FELIX VIRGO MEMORANDI NOMINIS AGNES¹⁾

¹⁾ Magyarul:

Constantina az istenfélő és Krisztusnak hive
 Odaadó lélekkel miután minden szükséges dolgot előkészítettem
 Nagy jóvoltából az Urnak, s Krisztus hatalmas pártfogásával
 Szenteltem ezt az egyházat a győzedelmes Szűz Ágnesnek.
 Templomoknak fényét és minden földi éket, mely meggyőz;
 A magas tetőkön ragyogó rőt arany csillogását is:
 Neve az Ur Krisztusnak dicsőítetik e házban.
 Tompa halál hatalmát, ki csak egyedül törhette meg,
 Ismét csak egyedül Ő térhetett diadallal vissza az égbe.
 Neved még él, tested s minden tagja is itt van
 A halál sötétjéből és vak éjjeléből kimentve.
 Dicsőítsen téged méltó ajándék, martyr, Krisztusnak Arája,
 Ezt, mit kincseinkből emeltünk, századokon át őrizd meg!
 O boldogságos Szűz, emlékezetes nevű Ágnes.

A márványba vésett¹⁾ felirat, sajnos, nem maradt reánk még csak töredékben sem. Severano egy XVII. századbeli vatikáni kéziratában (Cod. Vat. G. 36, előbb Vallicellanus 16. sz. fol. 45.) a dedikációról szólva megemlíti, hogy a tábla egykor a tribunába volt beillesztve, most pedig csupán egy töredéke látható²⁾ a templom padlózatában a kisebb kapuhoz közel. 1728-ban a templom márványpadlózatának restaurálása alkalmával sok feliratos követ találtak, s ezek jórészt, köztük a Damazus-féle feliratot, s a Liberius által épített confessió lapjait szerencsés véletlen folytán megmentették, s a nagy lépcső-lejárat falaiba illesztették be. A feliratos tábla fragmentuma ekkor már elkallódott.

A felirat azonban maga a már említett Prudentius kéziratokban maradt fenn. Prudentius ugyanis, a IV. század lelkes költője, bejárta Róma mátyrúvérével áztatott emlékeit és sok értékes hagyományt megörökített Peristephanonjában. Valószínű, hogy az ott látott feliratokat is lemásolta, s így kerültek azok codexeibe a későbbi átírások alkalmával is. A Cod. Ambr. D. 36. Sup. a Damazus-féle epigrammot, a didascalíát és az acrostichont szoros egymásutánban közli.

Nincs okunk arra, hogy a didascalíák adatában, mely szerint a feliratos tábla a tribunában, az arcus triumphalison volt elhelyezve, kételkedjünk. Junius Bassus civil basilicából átalakított oratoriumában is hasonlóképen volt a dedikáció beillesztve.³⁾

A codexek átírásaiban ez a vers is, mint minden írott emlék átessett a romlásnak és szinte következetes hibáknak minden fázisán, amit egyrészt az összefolyó írásmód nehézkes olvasása, másrészt a másolóknak a tiszta latin nyelvet többé nem ismerő tudatlansága magyaráz. Különösen a 10. sor értelme volna érthetetlenül homályos, ha *Adae* szó helyett nem *aduc* (adhuc) névszót olvasnánk. Ilyen Ádámra vonatkozó betoldás a vers pompás kettős szerkezetével is ellenkeznék.⁴⁾

Cipolla⁵⁾ nehézséget talál a vers végén olvasható kettős invocációban is. Példákat hoz fel, hogy egykoru epigrammok, miután a dedikációt nyomatékosan jelezték, a verset újabb invocatio mellőzésével egy-

¹⁾ Leclercque (Cabrol: Dictionn. d'arch. chr. IV. 958. o.) valószínűleg, hogy a tábla pusztulását megmagyarázza, minden alap nélkül azt állítja, hogy a felirat a falra volt festve, s így a Symmachus-féle restaurálás alkalmával már nyoma vesztetett.

²⁾ Baronius (Jubaru 245. o. szerint) ad annum 324. 107. pont alatt a következő megjegyzést adja: »Cujus modo marmoreae tabulae vix fragmentum superest, stratum in ingressu atrii recens restituti a S. R. E. Card. Mediceo archiepiscopo Florentino, nuper in Rom. Pontificem electo, vocatoque Leone XI. qui eandem basilicam collabentem restituit et exornavit.« Meg kell jegyezni, hogy ezt az értékes megjegyzést ellenőrizni nem tudom, mert a kezemben levő Baronius kiadás (Antwerpen, 1598. 260. o.) megfelelő helyén nem olvasható.

³⁾ Cfr. Bull. d'arch. cr. 1881. 5. o. és Nuovo Bull. 1897. 171. o.

⁴⁾ Meggyőzően bizonyítja ezt Jubaru i. m. 247. o.

⁵⁾ Il Carme di Constantina. Studi e Testi 19. Hagiographica. Roma, 1908. 167. o.

szerűen lezárják. A legszebb analóg-eset Damazus pápa Irene nővérének sirja feletti epigrammban olvasható:

*Nunc veniente Deo nostri reminiscere virgo
Ut tua per Dominum praestes mihi facula lumen.¹⁾*

Cipolla ebből azt a következtetést vonja le, hogy a vers kettős volt, s a ma létező utolsó sor átmenetet képezhetett a második részhez.

Magam részéről nem tartom szükségesnek ilyen megoldás hajszo-lását. A dedikáció ugyanis befejezett egész képez; megemlíti az építőt, az építés célját és a felajánlást. Verselési szempontból az 1., 2. sorok:

*Constantina Deum venerans, Christoque dicata
Omnibus impensis devota mente paratis*

s a 12., 13. sorok:

*Dignum igitur munus martyr devotaque Christo
Ex opibus nostris par saecula longa tenebis*

a legtökéletesebb s befejezettebb harmoniában vannak egymással. Az utolsó sor szerkezetileg tényleg lazán függ össze az előbbiekkal, értelmileg azonban nem hiányos és különben is az acrostichon szükségszerű kiegészítése szempontjából érthető a vers ilyen erőltetett és talán szokatlan záródása. Nagyon szép a versben az ellentét a materiális befejezettség és a szellemi, a lelki kultusz szépsége között: *Nomen enim Christi celebratur sedibus istis*. A feliratok ezt a gondolatot többször hangsúlyozzák. Így sz. András templomában olvasható:

*Templa micant plus compta fide quam luce metalli
Constructumque nitet lege Tonantis opus.²⁾*

Találó az acrostichon utalása a sz. Ágnes-egyház földalatti konstrukciójára is; Krisztus meggyőzte a sötét halált, Ágnes nevét és sirját is kiemeli a halál sötétségéből és homályos éjjeléből ez az építmény.

A Constantina-i egyház.

Az 1901-ben végzett ásatásokig az archeologusok és műtörténészek nagyobb része makacsul kitartott azon vélemény mellett, hogy az Ágnes-egyház törzsepítménye lényegtelen hozzátoldásokkal ma is ugyanaz, amelyet a császárléány a szent sirja fölé épített. Nem hiányoztak azon-

¹⁾ Ihm Damasi Epigrammata. Lipsiae, 1895. 15. o. 10. sz. Magyarul: Most Istenhez megtérvén, emlékezzél meg rólunk óh Szűz, hogy az Ur által a te nyomdokaidon eszközöld ki számomra az (örök) világosságot.

²⁾ Magyarul: A templomok inkább a hit fényében ragyognak, mint az érc csillogásában, az Isten törvénye szerint épített műnek ez adja ékességét.

ban már előbb sem olyanok, akik az építmény strukturájából és a Lib. Pontificalis feljegyzéseiből nemcsak a századok folyamán végzett mellékes toldásokat és átalakításokat olvasták ki, hanem egy gyökeres átépítést is sejtettek, mely a VII. században, Honorius pápa idején történt.¹⁾ A vélemény teljesen bizonyos alapra nem helyezkedhetett, minthogy pozitív bizonyítékok egy korábbi építmény létezésére vonatkozólag nem voltak. A Lib. Pontificalis²⁾ Honorius előtti időkből csak a nagyobb szabásu javítási munkálatról tesz említést, amelyet Symmachus pápa végeztetett: *Hic absidam b. Agnae quae in ruinam imminebat, et omnem basilicam renovavit.* (Ő sz. Ágnes (egyháza) apszisát, mely összeomlással fenyegetett, és az egész basilicát átjavította.) Kétségen felül áll, hogy itt egy létező basilica átépítéséről, renoválásáról van szó, amely azonban az építmény lényegét (a Lib. Pontificalis megjelöléseit figyelembe véve) és méreteit nem változtatta meg. Hogy azonban ez a renoválási munka meglehetősen alapos volt, világosan igazolják a szentélybe beépített, konzuláris dátumokkal (490. Kr. u.) ellátott kövek, melyek a szentély alapépítményébe csakis a renoválás korában kerülhettek. Ez a munka tehát feltételezi egy korábbi, romlásnak indult basilica létezését, mely valódi templom, *templum victricis virginis* (a győzelmes szűz egyháza) volt. Viszont azonban ugyancsak az 1901.-iki ásatások alkalmával kitűnt, hogy a templom méretei a mai templom méreteinél jóval kisebbek lehettek. Az apszis ugyanis, melynek maradványa a mai szentély padlózata alatt csekély mélységben horizontálisan levágva, megszakítás nélküli félkörben láthatóvá vált. Baloldali szárnyával kb. 1 m. 20 cm. távolságra van a mai apszis baloldali kezdetétől, de jobboldali végződése kívül nyulik a mai apszis falain.³⁾

Ami most már a méreteket illeti, ma, minthogy a VII. századbéli átépítés a régebbi templom alapépítményeit lerombolta, csak hozzávetőleg számíthatjuk, hogy az építészeti arányok figyelembevételével a hajók is az apszissal harmóniában kisebb méretekben épülhettek. Meg kell azonban mindjárt jegyeznem azt, hogy a földalatti sirtemplomoknál a terepviszonyok, s nehezen elmozdítható esetleges előbbeni építmények által képezett akadályok a méreteket befolyásolták. Így teljesen megbízhatatlannak kell tartanom minden számítást, amely az eredeti templom rekonstrukciójára vállalkozna. Az oszlopok, melyekről alább lesz szó,

¹⁾ Bartolini i. m. 129. o. egyszerűen abszurdnak és cáfolásra sem érdemesnek tartja Nibby-nek állítását, ki már a IX. Pius-féle restaurálás előtt éles kritikával a VII. századba utalta a sz. Ágnes egyház mai konstrukcióját.

²⁾ I. 263. o.

³⁾ V. ö. Bacci és Kirsch adatait Röm. Quschr. 1902. 51. és 78. o. Az apszis pontos méreteit a kutatók egyelőre még nem közölték.

szintén sem számukkal, sem magasságukkal nem adhatnak biztos támpontot ilyen meghatározásokhoz. Idegen építményekből kölcsönözve legfőbb ékességét képezték ugyan az őskeresztény basilicának, de aligha voltak döntő befolyással az építési arányok meghatározásánál. Alapépítményeiket pedig, ha a későbbi átépítésnél a föld színe alatt (mint az apszis maradványait) meg is tartották volna,¹⁾ a XVIII. században végzett mélyítési munka ugyanis eltüntette. Így tehát arra a kijelentésre kell véleményünket korlátoznunk, hogy a szentéllyel arányban az épület teljes egészében szűkebb terjedelemmel birt, ahogy a sz. Lőrinc-templom is, mely szintén félig földalatti építmény volt, a mai szentélyt képező régebbi alakjában is már jócskán kibővített átdolgozása a kis méreteken épített Constantinus korabeli templomnak.²⁾

Az ősi Ágnes-egyház eredeti formáját és elrendezését hasonló építmények alapján megközelítőleg leírhatjuk. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a római katakombák hálózataiba a hívők kegyelelte sok teljesen földalatti, vagy félig földalatti oratoriumot és basilicát épített bele, melyek a sirtemplomok elhelyezkedéséről tájékoztathatnak. Ezeknél az építkezéseknél, mint fentebb már kifejtettük, az alapelv az volt, hogy a nagy tiszteletnek örvendő martyr sirját eredeti helyén, lehetőleg érintetlenül meghagyják. Ezért mélyítették be az építményeket mélyen a földbe, lehetőleg a sir nivójára és költséges és nagy nehézségekkel összekötött munkával építettek a hívők befogadására és kultusz célokra templomokat.

Magát a sirt a templommal igyekeztek lehetőleg szerves összeköttetésbe hozni akkor is, ha az első ízben épített és később szűknek bizonyult oratoriumot templommá kibővíteni nem lehetett. Így a S. Symphorosá-nál³⁾ látjuk, hogy a sirt tartalmazó cella trichora-szerű kápolnácskához másík, az apszisével érintkező tágasabb basilikát építettek, melynek összeköttetését az eredeti sirral az apszis falába vágott transenna közvetíti. A római sirtemplomok sorában méreteivel és érdekes beosztásával, nemkülönben eredeti állapotának (archeológiai szempontból) szerencsés megőrzésével kiválik a S. Petronilla, másként a Nereus és Achilleus coemeterialis basilica a Domitilla-katakombában.⁴⁾

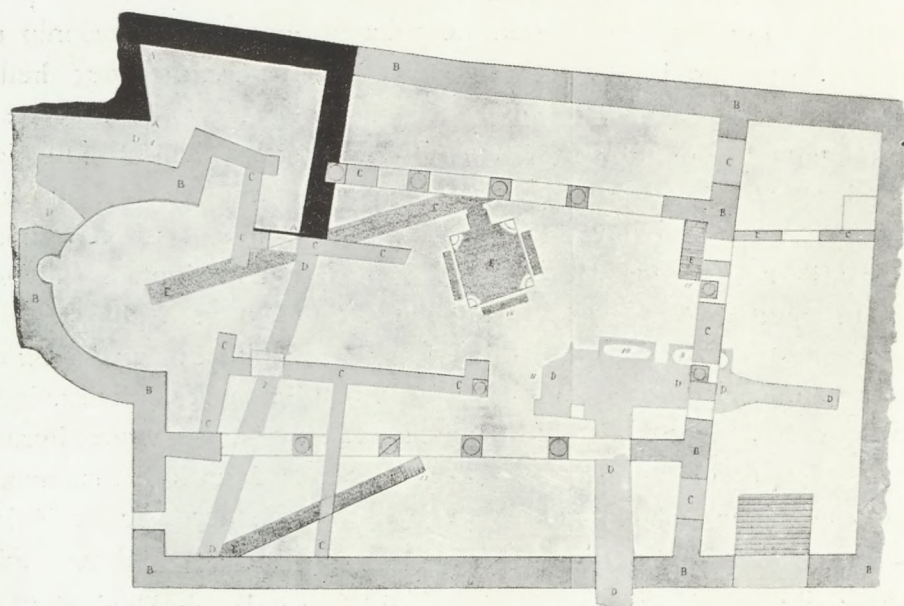
¹⁾ Ennek az apszisnak az alapépítménye egyrészt a mai szentély megalapozására szolgált, másrészt fennmaradását a *formae*-nek köszönheti, melyeket a Honorius-féle átépítés sem bolygatott meg.

²⁾ Mindamellet nem tartom megokoltnak Bacci (Röm. Quschrift. 1902. 57. o.) »ideáját«, mely szerint az Ágnes-egyház egy csupán díszesebbé tett sirkamra volt.

³⁾ Schultze: Archäologie der altchr. Kunst. München, 1895. 158. o.

⁴⁾ Ezt a sirbasilicát csupán a IX. századig használták liturgikus célokra. Lehet, hogy a 897-iki földrengés döntötte be. A feltárás részleteiről alapos tanulmányt közöl de Rossi a Bull. d'arch. crist. 1874. 5—35. 68—75; és 1875. 5—11. és 46—50. oldalakon. Méltatja a basilica eredetiségeit Kraus: Geschichte der chr. Kunst. Freiburg im Br. 1896. I. 313. o.

A basilica a IX. században földrengés következtében beomlott, s csak 1874-ben tárta fel újól de Rossi. A kiásás alkalmával az oszlopokat, márvány korlátokat, s a ciborium töredékeit is helyükön találták, s a restaurálás alkalmával gondosan ügyeltek arra, hogy az építmény nagyjelentőségű karakterét hiven megőrizték. A mellékelt alaprajzon **B**-vel jelzett falak a 390—395. között épült basilica konstrukciójához tartoznak, míg a **C**-vel jelzett részek későbbi eredetű toldalékok. Látjuk, hogy e szabálytalan, trapéz formájú építmény irányítása az **A**-val jelzett régebbi falmaradványok útján történt, melyek viszont a templommal csaknem egy nivón épült katakomba-folyosók (**D**) után igazodtak. A középhajó oszlopsorai nem párhuzamosak, követik az oldalhajók irányát.

4. A S. Petronilla egyház alaprajza.

A templomba a főbejárat balról nyílt a narthex-be, mely viszont csupán oszlopokkal és pillérekkel volt a hajóktól elkülönítve. A kereszthajó hiányzik, s a papság számára a középhajóba benyúló építmény biztosít helyet. A kereszthajó nélküli templomokban az V—VI. században is, (mint S. Clementénél, a S. Maria in Cosmedinnél, S. Sabinánál és S. Saba templomoknál is megállapítható), a liturgikus ténykedés által feltételezett *schola cantorum* ilyen alakban képződött ki. Az apszis csaknem patkó alakú, s jobb ágával mélyebben benyúlik a középhajóba. (A szabálytalanságot az **A** falak által határolt folyosó bejárata okolja meg.) Az apszis háttérében mélyedés látszik, melyben egykor a püspöki szék foglalhatott helyet. A kathedrától jobbra, az eredeti építményen egy

aditus ad sanctos (lejárat a szentekhez) nyílt, melyen át egy, a rövid katakomba folyosó közvetítésével az apszis mögött elhelyezkedő cubiculumba lehetett jutni.

Az Ágnes-templom apszisában 1901-ben folytatott kutatások minden kétséget kizárólag beigazolták, hogy az eredeti templom konstrukciója a mostanitól eltérő volt, amennyiben a feltárt apszis alapépítménye nemcsak kisebb a mostaninál, hanem tengelye is eltér némileg az aktuális basilica tengelyétől; az Ágnes-sír azonban ezen eltérés dacára is az építmény centrumát képezhette.

Maga az építmény valószínűleg szintén magán viselte a basilica-typus kiképződését megelőző tapogatózás nyomait: valami lehetett benne a klaszszikus építmények szigorú formaságából és a keresztény primitív építkezés bájos naivságaiból is. Biztos adatokat a templom alapépítményeire vonatkozólag, melyekből az Ágnes basilica ősi formáját megállapíthatnók, csak a további szorgos kutatások nyújthatnának. A templom építésénél bizonyára nem voltak itt sem a szabályos formákra különösebb figyelemmel, s ez annyival is inkább felvehető, mert a Honoriusi építmény jobboldali fala is némi eltérést mutat a fölépcső felé, s csupán a középhajó párhuzamos oszlopsorai feledtetik a szabálytalanságot.

Az ősi Ágnes-templom félig földalatti templom volt, s a földréteg köröskörül ránehezedett az építmény falaira. Ennek, a martyr-sírok által feltételezett építési módnak hátrányait élénken szemléltetik a sz. Lőrinc basilica feliratai. Ennek a templomnak keletkezése az Ágnes-basilica építésével egy időre esik, s a további sorsa is nagyjában hasonlít amannak sorsához. A földfeletti, szűkes templomba kényelmetlen lépcsők vezettek le:¹⁾ *Angustos aditus venerabile corpus habebat.* (A tiszteletreméltó hamvakhoz szűk lejárati vezetett le.) A Lib. Pontif.²⁾ is említést tesz erről a körülményről: »*Et usque ad corpus s. Laurentii fecit gradus ascensionis et descensionis.*« (És egészen le sz. Lőrinc testéig lejárati és feljárati lépcsőket épített.) A nehéz földtömeget, mely a falakat romlással fenyegette, II. Pelágus (556—560.) hordatta el a templom apszisa mellől, s ugyancsak ő bővítette ki két oszlopköz hosszúsággal az eredeti építményt.

¹⁾ A Lőrinc-templom történetéhez néhány adatot szolgáltat maga a mozaik-dedikáció, melyet a restauráló II. Pelágus helyezett el a szentélyben:

Demovit Dominus tenebras ut luce creata
His quondam latebris sic modo fulgor inest
Angustos aditus venerabile corpus habebat
Hic ubi nunc populum largior aula capit
Eruta planities patuit sub monte reciso
Estque remota gravi mole ruina minax...

²⁾ I. 309. o.

Ez által tért és világosságot vitt a földalatti templomba, melyet az arcus triumphalis ívezetét szegélyező felirat hangoztat:¹⁾

✠ MARTYRIVM FLAMMIS ☒ OLIM LEVITA SVBISTI ☒
IVRE TVIS TEMPLIS ☒ LVX BENERANDA REDIT ☒²⁾

Az Ágnes-templom méretei is ilyen szűkösek lehettek, annak dacára, hogy Constantina felirata mégis nagy költségekre és nehézségekre hivatkozik: *Omnibus impensis devota mente paratis* (miután minden szükségst hódolatos lélekkel előkészített) és *Numine Divino multumque Christo juvante* (Isten jószágától támogatva és Krisztus hathatós segítségével). Ezek a kitételek főként a nehéz terepviszonyok által okozott költségekre vonatkozhatnak, s a *Gesta* compilerának a gondolatot sugalmazták, hogy a templom építésénél a császárnak és fiainak hozzájárulását feltételezze. Az eredeti Ágnes-egyház nagyon fényes nem lehetett, hiszen egy földalatti basilica sem volt hasonlítható a városban épült basilicákhoz. Talán az az ellentét is, melyet a dedikáló irat az aranytól ragyogó, magasra emelt pogánytemplomok, s a keresztény sir-basilica belső értéke között von: *Templorum quod vincit opus terrenaque cuncta; Aurea quae rutilant summi fastigia templi; Nomen enim Christi celebratur sedibus istis* (mely felülmúlja a templomok építményeit és minden földi dolgot, az arany rőt fényével messzeragyogó magas templomtetőket is; hisz Krisztusnak neve dicsőíttetik ezen a helyen): inkább a templom anyagbeli aránylagos szegénységét takarja, mintsem, mint azt Bartolini³⁾ feltételezi, hogy a menyezet nyílt gerendázatának dús aranyozására hivatkoznék.⁴⁾

A Constantinus korabeli építkezést két, kevésbbé örvendetes tulajdonság jellemzi: az építés gyorsasága és a felhasznált anyag gyarlósága. Utóbbi körülményt jórészt az elhamarkodott építkezés okozta, melynek következtében az óriási méretekben és lendülettel folyó építkezéshez a téglavetők nem tudtak megfelelő anyagot előállítani. A földalatti építményeknél a falak rohamos pusztulását nagyban siettette a nedvesség is, melyet a hanyatló építési technika nem igen vett figyelembe.

Maradandó és értékes eleme ezen kornak csupán a klasszikus építményekből, a templomokból és magánházakból vett és beépített márványanyag volt. A keresztény basilica főekességét az oszlopok és archi-

¹⁾ Marucchi: *Basiliques et églises de Rome*, Rome 1909. 480. és köv. o.

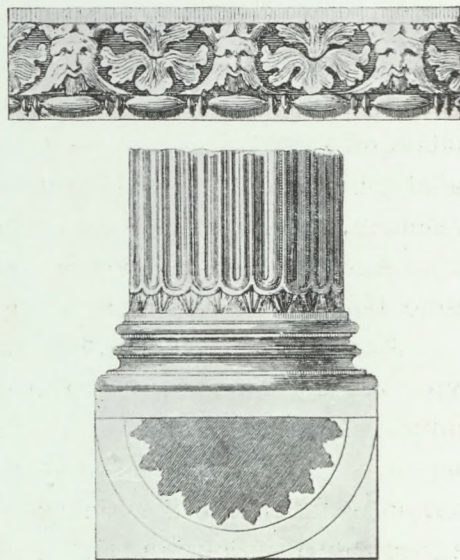
²⁾ Magyarul: Lángokban szenvedted el egykor, szerep, a vértanui halált; méltán tér vissza most szentélyedbe a dicső fény.

³⁾ I. m. 105. o.

⁴⁾ Bartolini úgy látszik figyelmen kívül hagyta azt a körülményt, hogy a császári Róma magas helyeken épült templomai rendszerint gazdagon aranyozott ércfedőanyaggal voltak fedve, melyekkel szemben igen megokolt a föld mélyén meghúzódó sirtemplom belső értékének hangsúlyozása.

trávok képezik, melyekből sz. Lőrinc templomában, vagy a régi Péter-templom maradványai között értékes gyűjtemény látható. Eredetükre természetesen nagyon bajos világot deríteni, hiszen ezen márványokat nagyon gyakran a legkülönbözőbb helyeken és alkalmazásban találjuk.¹⁾ Nehéz volna tehát arra vonatkozólag is megfelelni, vajjon az Ágnes basilica oszlopai és a Honoriusi építkezés alkalmából a padlózatba és a nagy lépcsőbe beillesztett fenséges domborművek egy épületből vagy azonos mestertől valók-e? Nem tudjuk azt sem, hogy ezek az emlékek alkalmazást nyertek-e már az eredeti Ágnes basilicában is, vagy csak Honorius korában kerültek-e oda, a Via Nomentánát szegélyező, akkoriban már bomlásnak indult büszke emlékművekből, s a közeli, gazdátlan villákból?

A Honoriusi basilica ma is helyükön álló oszlopsorai 7—7 oszlopot számlálnak. Ezek közül 4—4 egyenlő anyagból, szürkés márványból (lucullusi márványnak is nevezik) készült, 2—2, mely a szentélynél mintegy az oltár diszorségét képezi, pompás vörös-fekete afrikai márványból való, a rákövetkező 1—1 oszlop anyaga paonazzetto, lilásan erezett fehér (phrygiai) márvány, melyek végtelenül finom csatornázását egy-egy oszlopon 140 él képezi. (5. sz. ábra.) A narthexet a középhajótól elválasztó két oszlop kemény szürke gránitból van faragva. Az emporiumok kisebb méretű oszlopai különféle anyagokból készültek, s többféle, csavaros és egyszerű csatornázással tagozott, vagy sima felülettel bírnak. Ezeket a felső oszlopokat itt egyelőre nem vesszük figyelembe. Az alsó, egyforma nagyságu oszlopok közül 4—4 oszlop egyenlő, egyenletesen van megmunkálva, s oszlopfőik is ugyanazon, aránylag jó korinthusi mintát mutatják. A két finoman csatornázott phrygiai márványoszlop szintén ugyanazon fejdisszel ékes, míg a 2—2 afrikai márvány, s a két gránitoszlop fejezete elnagyolt, sima levélornamentikával bír. Ezen megfigyelések nyomán csaknem biztossággal állíthatjuk, hogy az eredeti Ágnes-templomban a középhajó oszlopainak száma 4—4 volt, a narthexet pedig e hajótól 2 oszlop választotta el. Ezen nézetünk támogatására felhozhatjuk, hogy a sz. Lőrinc-templomban (a toldásokat leszámítva) szin-

5. Oszlop és párkánydísz a sz. Ágnes egyházban.

¹⁾ Marucchi: *Éléments d'Archéologie I. Notions générales*. Roma, 1900. 85. o.

tén ennyi volt az oszlopok száma, s a S. Petronilla (Nereus és Achilles) basilica romjai között eredeti helyükön hasonlóképen 4—4 és két oszlopot találtak. A két finoman tagozott oszlop esetleg az arcus triumphalis előtt volt elhelyezve, de nem lehetetlen az sem, hogy a középhajóba a bejáratot képezték. Az így nyert arányok körülbelül megfelelnek egy olyan méretű templomnak, amelyet a régi apszis nagysága feltételez.

A templomba a lejárát, mint a sz. Lőrinc és sz. Petronilla basilicába is oldalt nyílt, s valószínűleg a narthexbe torkollott. Nem tartom elfogadhatónak, hogy az eredeti lejárát a mai, Honorius által épített, nagy tömegeknek kényelmes mozgást biztosító lépcsőzet helyén volt, mert ez az építmény mai formáját feltételezi. A kolostor is, mellyel ez a lépcső összeköttetésben áll, in confinio Agelli volt, s a templom építését megelőző időben erről az oldalról nagyon nehezen képzelhetünk el szabad bejáratot az idegen telekre és a családi sirboltba. Sz. Lőrinc egyháza is szűk lejárattal birt eredetileg, s a Petronilla basilica lejárata is katakombaszerű szűk méretű lépcső volt, mely az apszis felől a baloldali fallal párhuzamosan futott le a narthexhez, s abba baloldalt torkollott be. Véleményem szerint, melyet egyelőre csak mint hypotézist mondok ki, a sz. Ágnes egyház lejárata is ilyen irányítású lehetett, s az A régió lépcsője táján torkolhatott be a narthexbe.

Az eredeti templom legnagyobb valószínűség szerint egyszerű basilica-typusban épült, s nem volt emporiumokkal ellátva. A sz. Lőrinc-templom emporiumait is Il. Pelagius építtette, hogy világosság és levegő hatolhasson az építménybe. Általában a kettős oldalhajók rendszerét a Constantinus korabeli építkezésben nem találjuk, s így a sz. Lőrinc és sz. Ágnes egyházak emporiumai későbbi átépítések alkalmával egymás kópiái lehettek.¹⁾

A templom némi világosságot a középhajó magasra emelt falaiba, továbbá a homlokzatba és az *arcus triumphalis*-ba tört ablakokon át nyerhetett. Utóbbi helyen, ha felvesszük, hogy az acrostichon egyfolytában volt olvasható, amint azt az ilyen vers természete meg is kívánja, — akkor valószínűleg két ablak volt csupán. Sz. Lőrinc-egyháznál az arcus triumphálisra helyezett mozaikképet két ablak flankirozza, s a kép és ablakok felett két részre osztva olvasható a dedikáció. Sz. Ágnes egyházánál is mindjárt kezdetben is meglehetett a mozaikdisz, hisz Róma egyidejű emlékeinél épen nem volt ritka e technikának alkalmazása.²⁾

¹⁾ Raph. Cattaneo: Histoire de l'architecture en Italie. Venise 1891. 48. o.

²⁾ Grisar (Gesch. Roms. 390. és köv. o.) szépen jellemzi a mozaikművészet átkapcsolódását az antik világból a keresztény korb. »Itt (a mozaik terén) látjuk, hogy a keresztény művészet bátran és önállóan törekszik előre. E téren lett nyilvánvaló, mire képes az, ha arról van szó, hogy használható antik elemeket új életre támasszon, és keresztény ideákkal hasson át.«

A s. Constanza kupolájának mozaikdisze az Escuriál-ban őrizett rajzok szerint a IV. század hanyatló művészetében kimagasló helyet foglalnak el, akár a kompozíciót, akár a technikai kiviteltek tekintésük.¹⁾ Magában Ágnes katakombájában is látható egy arcosoliumban mozaikba rakott portrait. Mégis azt kell hinnünk, hogy magában a basilicában ezt a leg-tartósabb faldíszet csekély mértékben alkalmazták. A mozaiknak ugyanis szinte meggyőzőhetetlen ellensége a nedvesség, amely a vakolatot a falakról leoldja. A s. Petronillában sem leltek mozaikdisznek a nyomára. Ugyan-ezen okból a festmények alkalmazását sem tartom valószínűnek, bár az ellenkező véleményt sem szeretném megkockáztatni, miután sem a Lib. Pontificalis, sem monumentális emlékek nem szolgáltatnak adatokat ahhoz, hogy az eredeti basilica dekorációjáról megfelelő képet nyerhessünk.

A templom főekességét az oszlopok képezheték és a világító anyagok elhelyezésére szolgáló koronás és karos csillárok és kandeláberek, melyekből a Lib. Pontif. Ágnes templománál sokkal nagyobb mennyiséget sorol fel, mint bármely más egykoru egyháznál.²⁾

Constantinus császár a felsorolás szerint Ágnes egyházának ajándékozott: *Coronam farum cantharum cum delfinis XXX ex auro purissimo pensantem libras quindecim; fara canthara argentea triginta pensantia sing. libras octo; fara canthara aerea aurocalcha quadraginta; Cerostata aurocalcha argento clusasigillata quadraginta.* (Koronás csillárt harminc karral 15 libra súlyban; harminc ezüst függő csillárt, egyenkint 8 libra súlyban; negyven bronz csillárt; és negyven ezüsttel díszített bronz gyertyatartót.)

A koronás csillár valószínűleg a szent sirjánál volt felfüggesztve.³⁾ A többi világítási eszköz a sir körül, s főként az oszlopközökben volt elosztva.

Ezek a mozaikok részben historikus, részben szymbolikus, részben tipikus tárgyakat ábrázolnak. Legnagyobb részt a tribunában jut a mozaik érvényre. Legkarakterisztikusabb mozaikthéma a IV. században a *Dominus legem dat*, mely az antik felfogásba (ilyen mozaikok, melyeken a császár a provinciába induló helytartónak irattekercset adott át, nem voltak ritkák) új tartalmat adott.

¹⁾ A fenséges mozaikképek maradványait 1620-ban Fabrizio Veralli biboros verette le, s helyébe festette a ma ott látható értéktelen freskókat. A mozaikok óriási irodalmát összegyűjtötte s röviden kivonatolta Leclercque. L. Cabrol: Dictionnaire IV. 947. és köv. o.

²⁾ Ez a nagy fény a basilicákban általában nemcsak szükségteremtette szokásból magyarázható, hanem főként a császárok korában divatos nagy illuminációkból, melyek különösen a lakomáknál elmaradhatatlanok voltak. A világításhoz értékes olajakat: balzsam- és nardusolajat használtak, melyek illatát még hozzáadott fűszerekkel fokozták. (V. ö. Grisar: Gesch. Roms. 412. o.)

³⁾ A Constantinus által ajándékozott koronás csillár a Lib. Pont. (Duchesne k. I. 172. o.) szerint már a lateráni basilicában is a fastigiumról csüngött alá. A *pharum* függő világító eszköz volt, melyet láncokra akasztott körabroncs képezett. Az abroncsból különféle képen formált karok nyultak ki, melyek a mécseket tartották. A Cerostaták kandelaber jellegű álló gyertyatartók voltak. A függő mécsek nagyrészt a pergulán és az oszlopok között, vagy a tetőzetről csüngtek alá. V. ö. Kaufmann i. m. 577. o.

A őskeresztény basilicában az apszis mélyedésében volt elhelyezve a püspöki szék. A kathedra annyira hozzátartozott a liturgiához, hogy még a katakombák (különösen a Coemeterium Majus) ilyen célra használható kriptáiból sem hiányozott. Az a püspöki trón, mely ma szent Ágnes egyházában látható, némi átalakításoktól eltekintve, azonos lehet az első templom kathedrájával, melyhez Liberius és Damazus pápák uralkodásának emlékei fűződnek; melyről Nagy sz. Gergely Ágnes ünnepén homiliáit elmondotta. A trónus támlájának hajlása nem alkalmazkodik az apszis görbületéhez; amiből azonban vakmerőség volna további következtetéseket az első apszis hajlására vonatkozólag levonni, miután tudjuk, hogy pl. a S. Petronillában is a szék az apszisba vágott fülkébe volt állítva. A szék aljának borítása, s két oldaltámlája ugyanazon zöldesen erezett (*cipolino*) márványból van, mint a Honoriusi szentély márványborítása, törzse és támlája azonban szürkés, szemcsés márvány; ugyanazon anyag, melyből a sima faragású oszlopok készültek. A kathedra formája is megfelel a IV. és V. század stylusának. Ilyen székek láthatók a közeli Coemeterium Majusban, s a IV. századbéli katakomba festményeken.¹⁾ A szék nélkülöz minden dekoratív elemet; egyszerű, de nemes formájával tűnik fel. Különben is az egykoru irodalomban nyoma van annak, hogy az első századokban a széket értékes szőnyeggel terítették le,²⁾ mely a márvány hidegségét, de ridegségét is enyhítette, s a dekoratív díszet pótolta.

A püspöki trónus két oldalán az apszis hajlását követő márványpadok helyezkedtek el a presbyterek számára.

A Constantinaei egyház confessiója.

A Constantinuszi adományok jegyzékében, mely hűségesen felsorolja sz. Péter és sz. Pál apostolok sirjának átalakítását,³⁾ egy szó említés sincs az Ágnes-templom confessiójáról. Sz. Lőrinc basilicájánál megemlékezik a szent sirjának diszítéséről, s az ott elhelyezett domborműről, mely a szent vértanúságát ábrázolta.⁴⁾ Annyival is inkább feltűnő a Lib. Pontif. hallgatása sz. Ágnes egyházának confessiójára vonatkozólag, mert

¹⁾ Később a kathedrát is szorosabban belevonták a belső dekoráció összhangjába. Több-ször alkalmaztak régi, elefántcsontdiszes *sellá*-kat is. (Pl. Sz. Péter kathedrája, vagy a ravennai püspöki szék.) Az első időkben azonban inkább az egyszerű márványszékek voltak használatosak. V. ö. Grisar: *Gesch. Roms.* 347. o. A képeket lásd Wilpert: *Die Malereien der Katakomben Roms.* Freiburg i. B., 1903. II. 79. o. (egy fogadalmas szűz beöltöztetése); 81. és 239. o. (Madonna.)

²⁾ V. ö. Kraus: *Gesch. d. chr. Kunst.* I. 378. o., amely műben Hermas Pastor-ára, sz. Athanasiusra és sz. Ágostonra történik hivatkozás.

³⁾ Lib. Pont. Duchesne I. 176. o.

⁴⁾ Lib. Pont. Duchesne I. 181. o.

hiszen a sirtemplomok kincse épen a confessio volt, amely a martyr sirján épült, amely iránti kegyeletből a fáradságos földalatti építkezés történt. A Lib. Pontific. hallgatását Jubaru¹⁾ akként igyekszik megmagyarázni, hogy az eredeti Ágnes-templomban Ágnes sirját csupa kegyeletből a maga eredeti formájában meghagyták. (Arcosolium bemélyített sirral magában véve elképzelhető egy templomban is.) Csak mikor a hívők kegyeletere, s ereklyeszerzésre irányuló kiméletlensége túlságosan elkoptatta már a sirt, akkor építette Liberius a confessiót (melyről alább bővebben szólok). Én Jubaru véleményét nem osztom, amennyiben sem érvei ki nem elégítenek,²⁾ sem már a priori nem tartom hihetőnek, hogy a sirbasilicában, a hasonló esetektől eltérőleg, ne hangsúlyozták volna díszesebb alkotással a római nép kedvenc martyrjának nyugvóhelyét. Meg kell említenem, hogy ezen fejtegetéseknél a confessióba nem vonom bele az oltár fogalmát, amennyiben Ágnes egyháza is az első liturgikus építmények közé tartozott, amelyekben a siremlék és oltár, melyek természetüknél fogva csaknem egyenlő mértékben igényelhetők az építmény centrumát, valószínűleg csak alkalom szerint kombinálódtak. A confessio lényege még nem az oltár, hanem a martyr-sir, amelyhez liturgikus tisztelet fűződik. A szentek sirjait helyükön hagyták, de nem ellenkezett a kegyelettel az, hogy azokat alkalmas módon átalakítsák. Ezen munkálatok megállapodott typus szerint történtek, amint azt világosan bizonyítja a P. Grisar által a Péter és Pál templomok confessióinál végzett vizsgálat,³⁾ s különösen az újabban feltárt Sándor templom confessiója,⁴⁾ mely eredeti formájában a IV. század hasonló építményeinek rekonstruálásához értékes adatokkal szolgál. Nézetem szerint tehát Ágnes eredeti templomában meg kellett már lennie a liturgikus célokra átalakított sirnak, talán egyszerű formában, külső dísz nélkül, melyet Liberius márványlapokkal borított, s melyhez Potitus pap készíthette a felső, oszlopokon nyugvó építményt. (Ha ugyan ez utóbbi adat alapjául szolgáló feliratos traverz-töredék nem más célt szolgált. Esetleg ajtóbetét, esetleg a *pergula*-nak⁵⁾ felső gerendája is lehetett.)

¹⁾ I. m. 265. és 323. o.

²⁾ Jubaru a pápai sirboltra hivatkozik, melyben Damazus, mikor azt liturgikus célokra átalakította, a pápák loculusait érintetlenül hagyta. Nem szabad felednünk, hogy ott először is egész sorozat sirról van szó, melyet alkalmas módon átalakítani ugyancsak bajos lett volna, továbbá Damazus csupán felhasználta a helyiséget és nem egy új templomot épített, mely templomnak centruma, illetve legfőbb konstruktív eleme a martyr sirja.

³⁾ *Analecta Romana*. Roma 1899. 259. és köv. o.

⁴⁾ Leírását és méreteit I. *Atti di martirio di S. Alessandro*. Roma, 1858.

⁵⁾ A *pergula* kisebb oszlopokból képzett ikonostázszerű válaszfal a szentély és hajó között. Rómában nagyon gyakori volt használata. Az oszlopok között alul márványkerítés töltötte ki, melynek tranzenna jellege volt. Sz. Lőrinc egyházában ma is látható egy ilyen balusztrád. V. ö. Grisar: *Gesch. Roms*. 347. o.

Az Ágnes egyház oltárának alapépítménye a IV. századig visszamenőleg kevés változtatással ma is ugyanaz. 1605-ben Sfondrati bíboros a templom restaurálása alkalmából felbontotta az oltárépítményt, hogy a reliquiákra rátaláljon és azokról láttelepet vegyen fel.¹⁾ Ezen alkalommal a processus verbalis szerint megállapították, hogy a két vértanu (Ágnes és Emerentiana) teste 1 m. 54 c. hosszú és 22 cm. magas márványcoporsóban nyugodott, mely az oltár erőteljes bolthajtással képzett üregében a padlózattal kb. egy szinten helyezkedett el. A koporsó alatt azonban egy másik hasonló üreg nyílt, mely felett a koporsót vas-traverzek tartották. Az üreg márvány-lapokkal volt kibélelve. Az üreg rendeltetéséhez analog példákat ad és kielégítő magyarázatot a sz. Péter és Pál templomok confessiójának feltárása. Mindkét confessio két részből állott. Az alsó, a templom padlózatának szintje alá mélyített üreg volt a tulajdonképeni sirüreg, melybe a hamvakat tartalmazó ércszekrények kerültek. Az üreg fedőlapja a templom padlózatának szintjén volt és e felett épült a boltozatos felső építmény (mint a családi siremlékek felső, áldozati lakomára szánt kamrája), mely egyúttal az oltár törzsét is képezte később. Ezt a felső aediculumot átluggatott márványfalak képezték, vagy ha masszív építmény volt, legalább is a nép felé fordított oldalon *transenná*-t alkalmaztak rája, melyen át a hívők a martyr-sirral érintkezhettek.²⁾ A felső és alsó üreg között ugyanis az *umbilicus* vagy *cataracta* (az alsó üreg fedőlapjába vágott nyílás) létesített kommunikációt. A confessio rácsán, vagy a templom padlózatába vágott, s a reliquiákkal függőleges és vízszintes csatornák révén összeköttetésben álló nyílásokon át a hívek vászondarabokat, értéktárgyakat bocsátottak a szent sir közelségébe, melyeket azután valódi ereklyék gyanánt tiszteltek. (Ahogy a palliumokat még ma is Péter sirjába helyezik, s *de corpore S. Petri* küldi a pápa azokat az új érsekeknek.)

Sz. Ágnes oltárépítményében is a templom padlózata alá mélyített üreg lehetett a tulajdonképeni sirüreg, mely a reliquiákat magába foglalta, s a márványlapokból készült koporsó, s elhelyezése esetleg abba a korba utalható, melyben (talán a VII. században) Emerentiana ereklyéit templomából elvitték, s bizonyos idő múlva ide szállították át, hogy (a legenda szerinti) tejtestvérével egy sirban nyugodjanak közös tisztelettel

¹⁾ A processus verbalis latin szövegét hozza Bartolini i. m. 111. o. 1. jegyz.

²⁾ Az Ágnes-oltárnak a hívők felé fordított része a Honoriusi és későbbi oltárépítmény-nél is üres volt a processus verbalis szerint. Ezt az oltárépítési módot megőrizték oly egyházakban is, melyek nem sir felett épültek. Így az *Apostolok* templomának VI. századbeli oltára tökéletesen megtartotta az ősrégi berendezést. Sirkamra, cataracta, felette az aediculum, mely oltár gyanánt szolgált, elül a fenestella confessionis. V. ö. Garucci: Storia della arte cr. 423. tábla 9—11. sz.

megszentelt hamvai. A vastraverzek alkalmazása egyébként visszatér a sz. Sándor-confessiójánál is és valószínűleg a nedvesség ellen akarták ezen intézkedéssel hathatósabban óvni a reliquiákat.

A Liberius által kiépített confessióhoz legtökéletesebb analogiát nyújt a Via Nomentánai sz. Sándor (földalatti) templom confessiója. Ezen confessio nyomán a Liberius-féle oltárt csaknem teljesen rekonstruálhatjuk. Sz. Sándor confessiójából ugyanis megtalálták a homlokzatrész három márványlapját, melyek transennát, márványrácsot alkotnak, s melyek közül a középső rész keskenyebb, mint a két szélső lap és a *fenestella confessionis* (négyyszögletes nyílás) is ebben a részben foglaltatik. Sz. Ágnes templománál a padlózatban találtak több márványtöredéket, melyek közül három csaknem teljesen ép és egy confessio borító lapjainak felel meg. A transenna nincs teljesen kikepézve, csupán a rajz, a pikkelyes és hullámos vonalvezetés sejteti azt. A középső, keskenyebb részen¹⁾ durván munkált dombormű ábrázolásban fiatal leány Orante-alakja látható, a kitárt karok kinyulnak a keretből. Ez a középső rész a két beszegő lappal együtt az Ágnes confessiónak a papság felé néző homlokzatát ékesíthette; a másik, a nép felé fordított homlokzaton bizonyára *fenestella confessionis* volt. A lapokat a confessio sarkain oszloptalapatot utánozó csatornázott márványlapok szegik be, melyeken a *tegurium* (tetőzet) négy oszlopa állott. (A ciboriumok oszlopai az első időkben, mint a siremlékeknél, magán a felső sirkamrán nyugodtak. Csak később, mikor a confessiók állandó oltár jellegét nyertek, képződött ki a szabadon álló, s így a liturgikus cselekménynek jobban megfelelő ciboriumtypus.)²⁾

Ha a fragmentumokat kiegészítjük, akkor 1 m. 64 cm. hosszúságot kapunk. Ebből a márványlapok erősségére jobbról és balról 5—5 cm.-t levonva 1 m. 54 cm. lesz a márványburkolat belső világossága, amely méret az oltárban foglalt üreg méreteinek teljesen megfelel, úgy, hogy csaknem teljes bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy a homlokzat lapok a Constantina-építette Ágnes egyház oltárának díszét képezték.³⁾ (Lásd 6. ábrát.)

¹⁾ Már Armellini, közvetlen a márványtöredékek feltalálása után a Liberiusi oltár előlapjának tartotta. V. ö. Röm. Quschr. 1899. I. 59. o.

²⁾ Bartolini (i. m. 100. o.) ama feltevést igyekszik bizonyítani, hogy Constantinus építményein a confessio csupán négy oszlop állott tetőzet nélkül, melyről velumok csüngtek alá. Ez a nézet a confessio természetével homlokegyenest ellenkezik. A confessio-építmény ugyanis az utak mentéről került a templom centrumába, ahol pedig soha csupasz négy oszloppal nem látjuk. Nem is volna értelme, hisz az oszlopok épen egy védőtető kedvéért állanak a siremléken. A Lib. Pont. már Sylvester korából említ cibóriumot: *fastidium argenteum battulilem*. (Duchesne I, 172, 191.)

³⁾ Sz. Sándor templomának confessiója felső részében 1 m. 60 cm. hosszú, 80 cm. széles és 1 m. 10 cm. magas. Ágnes egyházánál a szélesség 83 cm. a magasság, ha a hiányzó részeket pótoljuk kb. 1 m. 10 cm. lesz. (Az 1855-ben felfedezett lelet leírását lásd: Atti del martirio di S. Alessandro. Roma, 1858.)

A töredékeken semmi jel nem árulja el, hogy a a confessiót Liberius pápa ékesítette ezen márványokkal, mégis csaknem teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Lib. Pontificalis¹⁾ adata: *Hic Liberius ornavit de platonis marmoreis sepulcrum Sanctae Agnae martyris.* (Ez a Liberius²⁾ ékesítette márványlapokkal³⁾ sz. Ágnes vértanu sirját.) Hogy ezen feljegyzés

6. A Liberiusi oltár előlapja sz. Ágnes képével.

legalább is hitelt érdemel és tárgya a márványlelet lehet, elsősorban bizonyítja az a körülmény, hogy Liberius pápa Ágnes egyházánál hosszasan tartózkodott. Liberius (352–366.) uralkodása ama korszakra esik, amikor a császár, Constantius, megunva a hitvitákat, az arianusok és katolikusok között békét szeretett volna teremteni. A kiélesedett ellentétek kiegyenlítésére a syrmiumi zsinatok formulákat gondoltak ki, melyek gondosan kerülték az ütköző pontok említését, de épen azért (a *ομοούσιος* és *ομοιούσιος* kifejezéseket mellőzve) a niceai zsinat gondosan szövegezett tanítását a maga tisztaságában egyik sem foglalta magában. A császár azon fáradozott, hogy a katolikus püspökök, s elsősorban a pápa (Ammianus Marcellinus szerint) »azon tekintélyénél fogva, melyet élveznek az örök város püspökei«, szintén járuljanak hozzá a határozatokhoz. Az arianusok legyőzhetetlen ellenfelét, Athanasiust a császár 355-ben számkivetésbe küldötte; s minthogy Liberius a császár ezen önkényes tényét ellenzte, a császár őt, a pápához feltétlen

hűséggel ragaszkodó római népet felingerelni nem akarván, — éjnek

¹⁾ I. 208. o.

²⁾ Liberius korára vonatkozó nagy irodalomból kiemelem Stiglmaier: Papst Liberius, Wien, 1900; Gummerus: Die homoiusianische Partei bis zum Tode des Konstantius (356–361). Leipzig, 1900.; Duchesne: Lib. Pont. CXX. és köv. o.

³⁾ Anastasius könyvtárosnak a Migne gyűjteményben foglalt szövege (P. L. 128., 32. o.) — *platinis marmoreis petris sepulcrum*, kibővített. Az Altaserra varians a *petrus*-t *vetus*-nak olvassa. Platonia = confessio a platinae, márványlap után. Etymologice *πλατωνα* = extendo. Duchesne szerint a szó *πλατωμα* egyszerű elferdített átírása.

idején Milanóba hurcoltatta, s onnan Beroeába (Macedóniában) száműzte. Constantius 357 áprilisában jött Rómába, s az előkelő asszonyok kérésére megígérte, hogy Liberiusz visszabocsájtja székhelyére. 358-ban Liberiusz tényleg vissza is tért számkivetéséből. Hogy a pápa mutatott-e ez alkalommal gyengeséget, elfogadva valamely syrmiumi formulát, az jelen esetben nem képezheti behatóbb vizsgálat tárgyát. Azon egyházi írók is, (mint Athanasius, Hilarius, Hieronymus), kik a pápát *gyengeségről*, de nem hittagadásról vádolják, menteni tudják eljárását a számkivetés gyötrelmeivel.

Liberius visszatérése Rómába nem volt mentes minden nehézségtől. A császár ugyanis Liberius száműzetése alkalmából a római klérus nagy részét rávette, hogy Felix¹⁾ archidiaconus-t ismerje el törvényes pápának, s így Felix pártjának sikerült az, hogy annak dacára, hogy a nép az ellenpápáról tudni sem akart, s nagy örömmel készült Liberius fogadására, a székhelyére császári engedéllyel visszatérő pápa ünnepélyes bevonulását bizonyos időre megakadályozza. Liberius további számkivetés jellegű tartózkodása a városon kívül több hónapig tarthatott, mint az különösen az alább említendő ünnepies keresztelés szertartásából kiderül; ilyen szertartásra az előkészület hosszabb ideig tartott, de meg Liberius visszatérését a városba hosszas tárgyalások előzték meg. Ezen alkalommal lakott a pápa a Lib. Pontif. szerint sz. Ágnes egyházánál, ahol a fentebb leírt római szokás szerint több melléképület, esetleg praetorium is lehetett, mely a pápa ott tartózkodását lehetővé tette és biztosította. Ismerve a topographiát, nem okoz nehézséget a látszólagos ellenmondás, mely a *Gesta Liberii*²⁾ állításában foglaltatik: *Habitabat autem (Liberius) ab urbe Roma milliario III. quasi exul in cimiterio Novellae via Salaria.* A *Gesta Liberii* szerzője ugyanis az ünnepies keresztségről beszél, melyet a pápa, nem használhatván a pápai keresztelő kápolnát (a Lateran mellett), a *nympha* vagy *lympha b. Petri*-nél tartott, ahol a hagyomány szerint Péter apostol is keresztele. Ez a *lympha Marucchi*³⁾ szerint a *salaria*—nomentanai régióban keresendő (így az *ostrianum* elnevezés is nem a Coem. Majusra, hanem a Priscilla katakombára értendő), ami igen közel esik sz. Ágnes egyházához, s a VI. században, mikor a *Gesta Liberii* keletkezett, már a sz. Ágnes-egyház birtokához tartozott. Liberius kísérője volt ezen alkalommal Siricius, (Damazus utódja), a szent pápa, kinek emlékét őrzi a koszorúval ékes *acclamatio*-s Krisztus-monogramm, mely-

¹⁾ Felixet a Lib. Pont. compilator összekeveri Felix mártírral, aki a III. században halt vértanúi halált. Erről állítván, hogy Constantius kivégeztette, Liberiusz kedvezőtlen világításba helyezi. V. ö. Duchesne: Lib. Pont. I. 158. o.

²⁾ P. L. 8; 1388. o.

³⁾ Nuovo: Bull. d'arch. cr. 1903, 343. o.

ről már fentebb tettünk említést. Ez a megjegyzés tehát épen nem zárja ki, hogy Liberius *állandó* lakóhelye a sz. Ágnes egyháza melletti praetorium volt.

Liberius a Lib. Pontif.¹⁾ szerint, mely a pápa visszatérését az arianus formula aláírására vonatkozó gyanu, másrészt Felix személyére vonatkozó tévedés következtében nem látja szívesen, Constantinát kéri, hogy fivérénel Constantiusnál eszközölje ki a pápai székbe való visszahelyeztetését. A jámbor fejedelemnő azonban, ki hűséges volt Jézus Krisztushoz, nem akarta erre kérni a császárt. Eltekintve az ellenmondástól, mely e sorokban rejlik, ha vesszük, hogy Constantina a császár ellenében befogadja Liberiuszt, s ismét nem jár közbe érette a császárnál, mert elítéli a pápa tévedését, — tudjuk, hogy Constantina az esemény előtt már négy évvel meghalt, az ő *(esetleg)* ilyen nevű és *(esetleg)* ott lakó leánya pedig ez időben még nem lehetett több 8 évesnél. Világos, hogy a Lib. Pontif. compilatora aényt, hogy Liberiuszt a császár az előkelő hölgyek kérésére bocsátotta vissza székhelyére, s viszont, hogy a pápa a városba való bevonulása előtt S. Costanza mauzóleumnál lakott, fantasztikus módon kombinálta Constantina személyének bevonásával. Az az egy bizonyos ezen feljegyzések alapján, hogy Liberius tényleg időzött és pedig hosszabb ideig Ágnes egyházánál, s így a Lib. Pontif. adata, hogy Ágnes sírját márványlapokkal díszítette, a Via Nomentanai egyház confessiójára vonatkozik.

Maga a márványemlék Liberius korának elvitathatatlan jegyeit viseli magán.²⁾ A mély relief Ágnest rövid és nyitott ujakkal ellátott dalmatikában (a IV. század közepén használatos öltözetben) ábrázolja, mely alatt a tunika hosszú és zárt ujjai látszanak. Erősen látszik a márványon a készítő törekvése, hogy a kidolgozás minél egyszerűbb legyen. A haj a fej tetején csomóba van kötve, akárcsak az aranyüvegek Ágnes alakjainál. A karok és kezek aránytalanok, a fej nehézkes módon van vésve, de látszik, hogy a faragó művész fiatal leányarcot akart ábrázolni, a korai ifjúság telt vonásaival. A tunika és dalmatika a nyak táján vissza vannak gyűrve és szögletes ráncokat vetnek. Jubaru³⁾ a nyakon a jobboldali ütéren megfelelő helyen vertikális vágást fedezett fel (első ilyen észleletét a fotografián tette), melyet szakértővel megvizsgáltatott, aki úgy találta, hogy a vágás gonddal, tudatosan készült, s nem véletlen törés vagy sérülés eredménye sem nem későbbi kéz műve. A fej mellett az

¹⁾ I. 207. o. »Rediens autem Liberius de exilio, habitavit in cimiterio s. Agne apud germanam Constantii Augusti, ut quasi per ejus intercessionem aut rogatu rediret Liberius in civitatem. Tunc Constantia Augusta, quae fidelis erat Domino Jesu Christo noluit rogare Constantium Augustum (quia senserat consilium doli).«

²⁾ Leírását lásd Armellini. Röm. Quschr. 1889. 69. o. Szép jellemzést közöl róla A. Venturi is. (Storia dell'arte. Milano, 1901. I. 449, 536. és köv. o.)

³⁾ I. m. 33. o. 1. jegyz.

archeologusok graffitikat fedeztek fel, melyeket egyesek SS. Anneas-nak olvasnak, mások azonban ujabban e megfejtés helyességét kétségbevonják, s olvashatatlannak ítélik a karcolásokat.¹⁾ A graffitik jelentősége egyébként is csak abban rejlik, hogy a hívők, kik a szentek sirját kegyelettel látogatták, az ott talált kőlapokra invocatiokat karcoltak. Ágnes confessiójának márványánál a fentebbiek után ilyen bizonyítékra nincs szükség.

A szentek ábrázolása a coemeteriális basilicák confessióin nem elszigetelt jelenség. A Lib. Pontif. leírja sz. Lőrinc oltárát, melynek homlokfalán a vértanu diákonus martyrhalála volt ábrázolva. A S. Petronilla ciboriumának oszlopain Nereus és Achilleus kivégeztetésének domborművű ábrázolásai közismertek.

Az Ágnes-confessio reliefjeinek sorsáról Pompeo Ugonio²⁾ kézirata tájékoztat. Nevezett humanista a márványokat látta egyik ambóba befalazva. Az ambóba valószínűleg a padlózatból kerültek. A Honorius-féle átalakítások alkalmával ugyanis a márványreliefek egyéb vésett és feliratos kövekkel együtt a padlózatba kerülhettek. A XIII. században kozmata-díszes ambókat állítottak fel a templomban, s valószínű, hogy az ezen alkalommal felszedett padlórészben találták meg a reliefet, s az egyik ambóba falazták be. Mikor Bosio korában az ambókat szétbontották, hogy az oltárépítménynek helyet csináljanak (egy töredék mint oltár-előlap a jobboldali második kápolnában ma is látható), akkor a márványlap, melyet Bosio³⁾ látott és megemlíti, eltűnt. 1884-ben Armellini tanácsára a laterani kanonokok felkérték Lavigerie biborost, sz. Ágnes egyházának akkori tulajdonosát, hogy engedje meg a lépcső átvizsgálását és átrakását. Ezen alkalommal sok keresztény és pogány feliratos és domborművű márványtábla került ismét napvilágra, s ezek között a most ismertetett oltárelőlap is. A márványemlék ma a nagy lejárát baloldali falába, a templom bejáratához közel, van beillesztve.

Damazus pápa feliratos táblája.

Az Ágnes-confessio márványreliefjeivel szemben a lépcső jobboldali falába illesztve látható a márványtábla, mely a laikusnak is szemébe ötlő pompásan vésett betűivel. A IV. századbeli, kőbe vésett dokumentum eredetiségéhez kétség nem fér. A vers, mely a Prudentius kéziratokból (Ms. Par. 13348. és Cod. Ambros. D. 36. suppl.) is ismeretes, de főképp a philocalusi írásmód — első tekintetre elárulják, hogy Damazus

¹⁾ Jubaru i. m. 320. o. 2. jegyz.

²⁾ Cod. Ferrar. No. 161, 966. o.

³⁾ Roma Sotterranea. Roma, 1632. 429. o.

pápának egykoru feliratával állunk szemben. Damazus pápa a helyi hagyományokra támaszkodva, néhány adattal jellemzi Róma szűzi pártfogóját és alázatos hittel kéri a szent közbenjárását.

A felirat szövege az eredeti tábla tiszta palaeografiájából átírva a következő:

FAM | A REPERT SANCTOS DVDVM RETULISSE PARENTES
AG | NEN CVM LVGV BRES CANTVS TVBA CONCREPVISSET
N | VTRICIS GREMIVM SVBITO LIQVISSE PVELLAM
SPONTE TRVCIS CALCASSE MINAS RABIEMQ. TYRANNI
VRERE CVM FLAMMIS VOLVISSET NOBILE CORPVS
VIRIB. IMMENSVM PARVIS SVPERASSE TIMOREM.
NVDAQVE PROFVSVM CRINEM PER MEMBRÁ DEDISSE
NE DOMINI TEMPLVM FACIES PERITVRA VIDERET
O VENERANDA MIHI SANCTVM DECVS ALMA PVDORIS
VT DAMASI PRECIB. FAVEAS PRECOR INCLITA MARTYR¹⁾

Damazus különösen gonddal ékesítette a római katakombák mártýrjainak sirjait. Nagy számban láthatók ma is részben teljes épségükben fennmaradt, részben a fragmentumokból az itinerariumok vagy codexek alapján összeállított elogiumai, melyeket a philocalusi iskola mesteri kézzel vésett márványba. A versek tömör stylusban, egy-két markáns vonással jegyeznek fel a mártýrok életéből, szenvedéséből néhány mozzanatot; a IV. században közismert, ma már feledésbe ment helyi hagyományokra való célzások következtében sokszor érthetetlenek. Mégis nagyon fontosak ezek a feliratok úgy a hagiographia, mint az archeologia szempontjából, mert nagyon sok meghatározáshoz nyújtanak biztos támpontot. Damazus ugyanis 305-ben, Diocletianus üldözése idejében született; atyja a római egyházi levéltár tisztje volt, így már gyermekkorában bőségesen nyílt alkalma, hogy az üldözések történetébe érdeklődéssel és kritikus szellemmel betekintést nyerjen. Nem igyekszik tekintélyével a kétes értékű adatokat hitelesíteni, ellenkezőleg inkább általános és tág értelmű formákat használ. A sz. Ágnes dicsőítő felirat értékét hagiographiai szempontból már fentebb, Ágnes élettörténetének vizsgálatánál ismertettük. Itt csak magáról a tábláról s annak a basilicához való viszonyáról kell szólnunk.²⁾

¹⁾ Magyarul: A hír szárnyán száll, hogy a szent szülők (elődök) csak nemrég beszéltek el, hogy Ágnes, a gyermekleány, mikor a kürt gyászos szava felharsant, azonnal elhagyta dajkájának övét. A kegyetlen zsarnok fenyegetéseit és vad dühét önkényl lábbal tapodta, mikor az nemes testét lángokkal égetni akarta, s csekély erőivel a képzelhetetlen félelmet meggyőzte. Kibontott hajával földte be tagjait, hogy Isten templomát halandó szem ne lássa. Óh gyönyörűségecs lélek, a szeméremnek szent ékessége, kérlek fenséges mártýr, hallgasd meg Damazus esdeklését.

²⁾ V. ö. Ihm: Damasi Epigrammata, Lipsiae, 1895. 44. o.

Az epigrammos tábla anyaga szürke márvány. Szélessége 3 m. 6 cm., magassága 85 cm. Mai állapotában felső bal sarkát a kéziratok alapján egészítették ki. Az első sorból, mint az átírásban is megjelöltem, **FAM**(a), a másodikból **AG**(nen), a harmadikból **N**(utricis) betűket tartalmazó rész hiányzott. A tábla nagyságából, de meg a Damazus-féle feliratok normális elhelyezéséből is megállapíthatjuk, hogy a felirat eredetileg nem a confessiót díszítette,¹⁾ sem pedig a szentélyben, melynek apszisa félkör alakú, tehát ott nem volt alkalmazható, (az arcus triumphalison viszont Constantina verse volt olvasható), hanem, mint a s. Petronillában is, a narthexben, a szentéllyel szemben, a főbejáratnak megfelelő hely felett volt elhelyezve.²⁾

A Damazus-féle felirat sok viszontagságon ment keresztül. A Honorius-féle átépítés alkalmából valószínűleg ez is a padlózatba került a többi értékes feliratokkal együtt. Marangoni³⁾ beszéli el, hogy 1723-ban, mikor a templom padlózatát átrakták, véletlenül épen akkor érkezett oda a munkálatokhoz, amikor egyik munkás a feliratos kő szétfűrészeléséhez készült, hogy azt az új padlózatba alkalmas módon beillessze. Marangoni az általa azonnal felismert értékes emléket a keresztút fölött helyeztette el, honnan később, a Lavigerie-féle átalakításkor a lépcsőfeljáróban ma is elfoglalt helyére került.

Damazus figyelmét sz. Ágnes iránti devocióján kívül egy különös körülmény hathatósan Ágnes szentélyére irányította. Liberius halála nyomán ismét átkos szakadás keletkezett a római egyházban.⁴⁾ A szabályszerűen megválasztott pápával, Damazussal szemben ugyanis a nép és a papság (presbyterek és diaconusok) egy töredéke Ursinust ismerte el jogérvényesen választott pápa gyanánt, aki a tivoli-i püspök által fel is szenteltette magát püspökké. Damazus a világi hatóság segítségével igyekezett jogainak érvényt szerezni, amire azután mindkét párt hívei az akkor Rómában lábrakapott féktelen pártszenvedély következtében véres tusákba bocsátkoztak. Ezen összetűzések színhelyei gyakran a templomok voltak. Ursinus hívei papok nélkül statio-kat tartottak a coemeteriumokban, s egy alkalommal épen sz. Ágnes egyházában gyülekeztek össze (mely megerősített hely lehetett), amikor Damazus párt-hívei rájuk támadtak.⁵⁾ A nagy pápa Ágnes iránti kegyeletnek ilyenformán engesztelő jellege is van.

¹⁾ Helytelenül állítja Bartolini, (i. m. 102. old.) hogy a Damazusi felirat a Liberiusi oltár egyik frontját képezhette.

²⁾ Ezt a szokást igazolja a Sabina templom Coelestinus felirata is (V. sz.), mely szintén a főbejárat felett helyezkedik el. V. ö. Kaufmann i. m. 249. o.

³⁾ Appendice agli Atti di S. Vittorino. 137. o.

⁴⁾ P. L. 13; 83. A Marcellinus és Faustinus presbyterek által irt lib. precum szenvedélyes kitételekkel illeti Damazust.

⁵⁾ A P. L. 13; 118. és köv. o. bővebb ismertetések foglaltatnak.

Symmachus pápa építkezése.

A lib. Pontif.¹⁾ Symmachus pápáról (498—514) írva megemlíti: *Hic absidam b. Agnæ, quæ in ruinam imminebat et omnem basilicam renovavit.* Ebből a szüksézu feljegyzésből, melyhez adatot az ujonan épített apszisban esetleg elhelyezett feliratos tábla, vagy mozaikfelirat szolgáltatott, világosan látjuk, hogy az acrostichon kívánsága: *Dignum igitur munus . . . per saecula longa tenebis*, a Constantina által emelt épületen nem teljesedett be. Másfél száz év mulva máris alapos helyreállításra volt szükség. Ennek a gyors romlásnak oka a már fenntebb említett talajviz-átszivárgás, az építőanyag rossz minősége, s az idők mostohasága lehetett, melyek a pápák figyelmét a belviszályokra lekötötték, s a liturgikus építmények megfelelő gondozását és tatarozásának gondját háttérbe szorították. Az építményt gyengítette a reá minden oldalról nehezedő földtömeg nyomása is. Különösen erős és veszedelmes lehetett ez a nyomás a forgalmas Via Nomentána felé eső apszisra.

Az 1901. évi leletek²⁾ felszínre hozták a régebbi apszis alapfalait, s ezekben az alapfalakban is 490-ről datált feliratos követ találtak; ami, ha nem is bizonyítja a teljes újjáépítést, de alapos és nagyobb biztonságra, megszilárdításra törekvő átépítést jelent. Hogy magában a templomban milyen átalakításokat végeztetett Symmachus, azt sem a Lib. Pont. részletesebben nem emeli ki, sem leletekből nem állapíthatjuk meg, amennyiben a Honorius-féle átépítés a régi templom nyomait csaknem teljesen eltüntette. A Lib. Pont. szövegéből, mely az apszisnál a beomlás veszélyét kiemeli, mégis arra következtethetünk, hogy egyéb javítások kevésbé jelentősek voltak. Valószínű, hogy Symmachus pótlásai csupán a legszükségesebbre szorítkoztak, mert egyébként érthetetlen volna, hogy újabb másfél század mulva egy teljes újjáépítésnek szükségessége állott volna elő.

Symmachus idején 500-ban Kr. u. vonult be Rómába Teoderich, az ostgothok ifju királya, kinek hatalmas hadvezéri talentumai mellett a város nagy tradícióihoz is helyes érzéke volt.³⁾ A király hathónapi ott tartózkodása alatt, s azután is nagy áldozatok árán gondoskodott

¹⁾ I. 263. o. A jegyzet felvilágosít arról, hogy a Symmachus-féle apszisból a Honoriusi átalakítás következtében nem maradt fenn semmi. A szentély padlója alatt rejtőző apszismaradványról Duchesne még nem tudhatott. Ugyanezen helyen Duchesne az építészeti sajátosságok és különösen az oszlopíók és kettős oszlopsorok alapján elfogadhatónak tartja a nézetet, hogy a templom mai konstrukciója a VI. század elejéről datálódik, anélkül azonban, hogy pro vagy contra argumentumokat hozna fel.

²⁾ Nuovo Bull. d'arch. crist. 1901. 299. és Röm. Quaschr. 1902. 51—58.

³⁾ Reumont: Gesch. der Stadt Rom. Berlin, 1867. II. 35. o.

arról, hogy az örök városnak az utolsó évtizedek viharjaiban megrongálódott, s pusztulásnak indult emlékeit újra jó karba helyezték. A király jó példáját követték az egyházi hatóságok és magánemberek is, úgy, hogy Róma annyi megpróbáltatás után rövid idő alatt újra régi fényben tündöklött. Mintha a lenyugvó nap végső, fellobbanó erőmegfeszítéssel táncoltatta volna végig diadalmas sugarait egy fenséges világ alkonyatán. Fulgentius apát, ezen káprázatos feléledésnek tanuja felkiált: Ha a földi Róma ilyen nagyszerű, milyen ragyogás töltheti be az égi Jeruzsálemet?!

Sajnos, Symmachus uralkodása sem volt zavartalan. Lőrinc ellenpápa pártja, s a király által is törvényesnek elismert Symmachus hívei között napirenden voltak az összeütközések. A római zsinat is (499-ben), melynek feladata lett volna a pártviszály megszüntetése, véres utcai verekezésbe fult.

Symmachus mégis talált időt és alkalmat arra, hogy a legutóbbi, a vandál (455 Kr. u.) hordák pusztításai és fosztogatásai következtében megrongált egyházi építményeket helyreállítsa.¹⁾ A Lib. Pont. tanúsága szerint a fiatal királlyal versengve építkezett és restaurált. Legnagyobb műve a sz. Péter templom helyreállítása, melyhez tekintélyes melléképületeket csatolt. Nagyon valószínű, hogy a vatikáni palotának is ő vetette meg alapját, amennyiben életrajzában olvassuk, hogy a Péter-templom atriumához két episcopiumot épített. A szegények számára sz. Péter, sz. Pál és sz. Lőrinc templomoknál hospitiumot emelt. Portusban, Róma kikötőjében pedig az idegen zarándokok számára épített xenodochiumot. Sz. András tiszteletére (a Péter templom mellett) ugyszintén Szilveszter és Márton tiszteletére (a Traján fürdők mellett) továbbá a Via Aurelián Sz. Agathának szentelt egyházat. Az ő nevéhez fűződik Cosma és Damjanus, továbbá sz. Pongrác templomának építése, továbbá a tivoli uton a falakon kívül Péter tiszteletére emelt egyházat. Nagyon sokat tett egyes templomok ékesítésére is, mely munkálatoknál feltűnő a márványnak bőkezű alkalmazása, továbbá nehéz ezüst művek ajándékozása. Sz. András egyházába ezüst confessiót és teguriumot állított, sz. Tamás apostol oratoriumának ékesítéséhez kb. 3 métermázsa ezüstöt használt fel. Ugyancsak sz. Cassianusnak, Prothusnak és Hyacinthusnak confessióit ezüst lapokkal borította be. Szent Péter templomának belsejét viszont márványlapokkal borította be, továbbá a quadriporticust is márvánnyal köveztetette és több fedett lépcsőt épített, melyek a templom platójára, s az egyes oratoriumokhoz vezettek fel. Lépcsőzetet épített még Symmachus a sz. János és Pál vértanuk részben földalatti templomához az *apszis mögött*. Önkénytelenül is arra a lépcsőre kell gondol-

¹⁾ P. L. 128; 451. és köv. o.; L. Pont: I. 263.

nunk, mely az Ágnes basilica apszisába van befalazva. A vízvezeték kérdése is állandóan foglalkoztatta Róma urait.¹⁾ Teodorich római látogatása alkalmával különös gondot fordított ezen hatalmas, életerőt szolgáló műveknek helyreállítására és jókarbantartására. Symmachus pápa sok basilicához odavezettette a vízvezetéket, s a templomok atriumaiba kantharusokat (liturgikus mosakodásra szolgáló szökőkutakat) helyezettett.²⁾ Ugyancsak ő a sz. Pál basilicánál és sz. Pongrác templománál fürdőt rendezett be.

A templomok díszítésénél a figuralis díszre nagy gondot fordított. Sz. Péter atriumában mozaikban készített bárány, kereszt és pálma motívumokkal ékes ábrázolásokat, sz. Pál templomának apszisát is megjavíttatta és festményekkel díszítette.

A pápa e nagyarányu és sokoldalu építő és díszítő tevékenysége némi utmutatást ad arra nézve, hogy az Ágnes templomnál végzett munkákat megérthessük. Feltételezhetjük, hogy az általa újraépített apszisba mozaik vagy festett képet is helyezettett, melyen esetleg a mecénás pápa képe is látható volt, s így a pápa-alak a Honorius féle basilica apszis-mozaikján, sz. Ágnes balján emlékezés lehet Symmachusra, ki Ágnes egyházát oly kegyeletes módon igyekezett a romlástól megmenteni.

Az Ágnes egyház birtoka és felszerelése.

A hívők kegyelele, s a fejedelmi bőkezűség, mely Ágnes sirját körülvette a kultusz monumentális megnyilvánulásaival, gondoskodott az egyháznak és épületkomplexumának fenntartásáról is. Fentebb leírtuk már, hogy mindenekelőtt a körülfekvő területeket szerezték meg részben a fossorok, részben szabad adományozás folytán, s a császári család közbenjárására sok családi praedium csatoltatott Ágnes Agellusához. Már az V. vagy VI. században írt *Gesta* egy komplexumba számítja az Ágnes egyházat és a mauzóleumot, s a római szüzekről beszél, kik ott éltek, ami szintén területi térfoglalást is jelent. A VI. században összeállított Lib. Pontificalis³⁾ pedig, mely a Constantinus adományokat tágabb értelemben veszi ugyan, de semmi okunk nincs arra, hogy adatainak hitelességében kételkedjünk, terjedelmes birtokadományozásokat sorol fel. Nagyon valószínű, hogy már alapítása idején volt a templomnak birtoka,

¹⁾ Gregorovius i. m. I. 278. o.

²⁾ A liturgikus mosakodások az atriumban történtek. Ágnes egyházánál atrium nem volt a XIII., illetve XVII. század előtt, míg a körül fekvő földtömeget vagy IV. Sándor pápa, vagy Medici biboros el nem hordatta, mint alább látni fogjuk. A Roh. de Fleury által közölt tervek tehát (Les saints de la Messe I. 90. tábla) egyszerű képzeleti helyreállítás gyanánt vehetők.

³⁾ I. 180. o.

melynek jövedelmei a kultusz költségeit és az épület fenntartására szükséges kiadásokat fedezték. Feltehetjük csaknem teljes bizonyossággal, hogy a császári család suburbanumi villáját a mauzóleum építésekor a birtok-testhez csatolták. S az adományok nagysága sem kelthet bennünk a leírás hitelessége iránt kétséget, mert pl. sz. Péter és Marcellinus egyháza is,¹⁾ mely mellett Helena, Constantinus anyja épített mauzóleumot, sokkal gazdagabban volt dotálva, mint maga a sz. Péter templom.

Ágnes egyházának adományait a Lib. Pontificalis²⁾ következő módon részletezi: *circa civitatem Figlinas*³⁾ *omnem agrum praestantem solidos CLX; via Salaria sub Parietinas (alias Parietes) usque, omnem agrum sanctae Agnen, praest. sol. CV; Agrum Muci, praest. sol. LXXX; possessio Vicum Pisonis, praest. sol. CCL; Agrum Casulas, praest. sol. C.* (A Figlinas városnegyed körül minden földet, melynek jövedelme 160 soldo; A salariai uton egészen a Parietinas-ig (falak mentén) sz. Ágnes minden földjét, melynek jövedelme 105 soldo; Mucus földjét, 80 soldo jövedelemmel; a Vicus Pisonis birtokot, melynek jövedelme 250 soldo; a Casulas földet, melynek jövedelme 100 soldo.) Jubaru⁴⁾ becslése szerint a birtoktest határa a Via Salaria mentén egészen a sz. Szilveszter egyházig, onnan át az Anio-ig, majd sz. Lőrinc templomának határáig, s ismét a Via Nomentánát átszelve a Salariáig futott. Az egész terület egy összefüggő birtoktestet alkotott, s évi jövedelme, ha az arany soldo-nak értékét kb. 12 koronában számítjuk, kb. 8500 koronát tett ki. Az összeg jó részét felemésztette a világítás, melynek eszközeiről, mint fentebb már leirtuk bőségesen, szinte pazarlólag gondoskodtak az adományozók.

Liturgikus célokra szolgáló tárgyakat is megfelelő számban említ fel a Lib. Pontif. az adományok sorában. *Patenam*⁵⁾ *ex auro purissimo pens. libras XX; calicem*⁶⁾ *aureum pens. lib. XII; patenas argenteas II,*

¹⁾ Lib. Pont. (Duchesne) I. 181. o.

²⁾ Lib. Pont. (Duchesne) I. 180. o.

³⁾ A már fentebb is említett városszerű telep a Via Salaria és a Vicolo Filomarino (a 2. ábrán *diverticulum*-nak nevezett mesgye) szögletében feküdt. Cfr. Duchesne i. h. és I. 187. o.

⁴⁾ I. m. 153. o. 4. jegyz.

⁵⁾ Az öskeresztény egyházban a patena (gör. *πίστος*) az áldozati kenyér elhelyezésére és kiosztására is szolgált. Minthogy a hívők az áldozásban teljes számmal vettek részt, nagy terjedelmű és mély, tálszerű patenákat használtak. Innen a szokatlan súly; (1 római Libra = kb. $\frac{1}{2}$ kg.), tehát az Ágnes egyház aranypatenája több mint 6 kg-ot nyomott. V. ö. Kraus R. E. 595. o.

⁶⁾ Az első századokban általánosabban használt tüvegkelyhekkel szemben a III. és IV. század általában arany és ezüst kelyheket alkalmazott a sz. misénél. Formájuk a mai kehely formától annyiban tér el, hogy a hivek áldozásához képest jóval nagyobb volt ürtartalmuk, s így a kuppa a lábhoz viszonyítva szintén nagyobb arányú volt. A helyhet a szerpap nyújtotta a hívőknek, épen ezért a használhatóság szempontjából gyakran fülekkel voltak a kelyhek ellátva. V. ö. Kraus R. E. II. 161. és köv. o. A kehelybe néha a név is volt vésvé; vagy az adományozó, vagy annak neve, kinek emlékére a kelyhet felajánlották. Így látjuk azt a Péter és Marcellinus templom dotációi között feljegyezve. V. ö. Lib. Pont. I. p. 181.

pens. sing. lib. XV; Calices argenteos V, pens. sing. lib. X. (Szinaranyból való tálat (áldoztató tányért) 20 libra súlyban; arany kelyhet 10 libra súlyban; 2 ezüst tálat egyenkint 15 libra súlyban, 5 ezüst kelyhet, egyenkint 10 libra súlyban).

Egyéb adományokról, melyek sz. Péter dotációi között feljegyeztettek, pl. balzsam, olaj stb. a sz. Ágnes egyház adományai között nem olvasunk. Sem a súlyos szinarany kereszt, melyet Péter és Pál egyházak confessióihoz állított Constantinus, az Ágnes basilicánál elő nem fordul. Nem következik azonban a Lib. Pontif. hallgatásából, hogy ezen tárgyak a valóságban is hiányoztak.

A sz. Ágnes kolostor.

Mgr. Bartolini,¹⁾ kinek tekintélyét nagyban gyengíti, hogy elragadtatása és előítélete gyakran túlteng a kritikus érzék rovására, össze akarja egyeztetni az acrostichon *Constantina Deum venerans, Christoque dicata* kitételét, a *Gesta* elbeszélésével a császárléányról, aki utóbbi leírás szerint szüzességét Ágnes iránti hálás kegyeletből megőrizte és sok római leányt a fátyol felvételére birt. Ezen felfogásában csak támogatta a Lib. Pontif.²⁾ adata, mely szerint Liberius Constantinánál lakott a sz. Ágnes egyház mellett, s annak közbenjárására akart a városba visszajutni. Ezen szövegben a *fidelis Jesu Christo* kifejezést Bartolini a maga véleményének igazolására, a szüzesség jelzésére sajátítja ki. Mennyire erőltetett ezen utóbbi magyarázat, világos már az első tekintetre, hiszen a Lib. Pontif. itt az arianizmust állítja a katholicizmussal szembe. Bartolini, hogy véleményét tarthassa, új egyént vezet be a császári családba, aki állítólag Crispus testvére, tehát Constantinus első feleségének leánya volt, s aki az Ágnes egyház mellett kolostort alapított. Bartolini ezen állításai a Constantina személyére vonatkozó fentebbi fejtegetések nyomán máris megdőlnek. A Lib. Pontif. adatát, mely magában véve épen nem bizonyítja sem Constantina szüzességét, sem egy kolostor alapítását, — a helyi hagyományokból, a VI. században általános népies felfogásból méríthette, ahogy a *Gesta* szerzője is hasonló, bizonytalan alapon igyekszik az V. vagy VI. században már valószínűleg létező kolostor eredetét a császárléány gyógyulására visszavezetni.

Már fentebb, Ágnes életének méltatásánál jeleztük, hogy a IV. században a fátyolos szüzek intézménye lassankint határozott formákat öltött, de az eddig ismert legrégebb kolostor, melyben a szüzek együtt laktak,

¹⁾ I. m. 39. és köv. o.

²⁾ I. 208.

a Marcella-alapította zárda volt az Aventinuson 340—374 között.¹⁾ Sz. Jeromos ugyanis Athanasiusnak (340 körül menekült Rómába több szerzetessel) és Péternek, a későbbi alexandriai püspöknek tulajdonítja (aki 373 vagy 374-ben járt Rómában), a kolostori fegyelem hathatós és eredményes ajánlását az előkelő özvegy számára. Jubaru²⁾ tulságosan későre teszi a Marcella-kolostor alapítását. Szerinte ugyanis csak Jeromos Palaestinába utazta után, tehát 385-ben keletkezhetett a kolostor. A felhasznált Jeromos-szöveg azonban inkább arra enged következtetni, hogy Jeromos már látta azt a csodás fellendülést,³⁾ amelyet levelében magasztal, s amelyet Marcellának és társainak tulajdonít. Sőt határozottan kimondja sz. Jeromos, hogy Marcella előtt *propter rei novitatem* senki sem merte volna az intézményt felkarolni. A terminus a quo, tehát, egy az Ágnes egyház mellett feltételezhető kolostor alapításához a IV. század vége előtt alig vehető fel. A már ismert *Aurelia Agapetilla, ancilla Dei* sírfelirat a IV. századból egy fátyolos szűz emléke lehet, de semmi támpontot nem nyújt arra, hogy a *Gesta* által jelzett kolostor létezésére következtethessünk. Nehéz volna viszont azonban feltennünk azt, hogy Ágnes egyháza mellett a kolostori élet meghonosítása után azonnal ne keletkezett volna ilyen intézmény. A Jeromos-szöveg *suburbanuma*, ahogy sz. Lőrinc és sz. Pál⁴⁾ egyházára áll, úgy állhatott sz. Ágnes egyházára is. A *Gesta* szövege régebbi hagyományokat tételez fel. A későbbi emlékek *monasterium in confinio Agelli*-ja⁵⁾ olyan korra utal vissza, amikor az adományokkal kibővült családi sírkert emlékezete még friss volt. Az archeologusok általános véleményét, mely ilyen korai kolostoralapítást tételez fel, az 1901. évi ásatások egy igen értékes adattal gyarapították. Ekkor került ugyanis a *forma*-kból felszínre *Serena Abatissa* sírköve, mely 514-ről van keltezve. Ez az eddig ismert legrégebbi felirat, mely egy apátnőről tesz említést, s ez az apátnő halála idején 85 éves volt.

¹⁾ Hieronymus in Ep. 127. P. L. 22; 1087. o. Haec ab Alexandrinis sacerdotibus, papaque Athanasio et postea Petro... qui Romam confugerant... monasteriorum... didicit disciplinam.

²⁾ I. m. 263. o.

³⁾ *Ep. ad Principiam*. P. L. 22. 1087. o. »Suburbanus ager pro monasterio fuit et rus electum pro solitudine. Multoque ita vixistis tempore, ut ex imitatione vestri, conversatione multarum gauderemus Romam factam Jerosolymam. Crebra virginum monasteria, monachorum innumerabilis multitudo.« És egyuttal dicséri őket, hogy a kezdet nehézségeivel szembeszálltak: »Nulla eo tempore nobilium feminarum noverat Romae propositum monachorum, nec audebat propter rei novitatem ignominiosum, ut tunc putabatur, et vile in populis nomen assumere!...«

⁴⁾ V. ö. Wilpert: Die Gottgeweihten Jungfrauen. Freiburg, 1892. 24. és köv. oo. — Prudentius énekel egy Vestalistról, (valószínűleg ugyanaz, kinek nevét az Atrium Vestae-ben felállított szoboralapzaton törölték, csupán a C betűt olvashatjuk), aki a sz. Lőrinc kolostorba lépett be. (P. L. 60; 330. o.) Aedemque Laurenti, tuam Vestalis intrat Claudia.

⁵⁾ VIII. századbeli ajándékozó okirat. L. Kehr: Papsturkunden in Rom. Göttingen, 1900—1903. II. 140. o. Ugyancsak ebben a kolostor *Sanctae Christi Martyris Agnetis et Constantiae* névvel szerepel.

Minthogy a kolostorok legnagyobb részt suburbanumokban feküdtek, ahol egyuttal coemeteriumok is voltak, nincs okunk rá, hogy feltételezzük, hogy az apátnő egy másik kolostor tagja lett volna, s csak ide temetkezett. Csaknem teljes bizonyossággal állíthatjuk tehát, hogy az V. század derekán Ágnes egyháza mellett már virágzó kolostor állott, melyben származásra való tekintet nélkül buzgólkodtak a római szüzek, hogy Ágnes példáját, állhatatosságát és hősiességét utánozzák, amely a *Gesta* íróját méltán meghatotta, s arra indította, hogy a kolostor építését Ágnes legendájába felvegye. Ennek a kolostornak szellemét, mint azon időben általában minden itáliai kolostorét sz. Vazul szabályai irányították, mignem sz. Benedek regulái a VI. század vége felé általánossá váltak, s egységesen kiszorították amazokat.¹⁾

A sz. Ágnes egyház papsága.

A római egyház a megfelelő kormányzat megkönnyítésére már a III. században *regió*-kra, kerületekre oszlott, s a falakon kívül fekvő coemeteriumok és basilicák mellett a szent ténykedéseket mindenkor valamely bibornoki egyház papsága végezte. Ez a beosztás rendszerint a helyi viszonyok alapján történt, vagyis a *cardinalis* (ebből keletkezett a bibornoki, *cardinalisi* méltóság), tehát állandó papsággal nem rendelkező coemeteriumi templomot a legközelebbi bibornoki egyház papsága kormányozta.²⁾ A sz. Ágnes egyházat a Lib. Pontific.³⁾ h iradása szerint I. Ince pápa (401—417.) kapcsolta be a IV. egyházi kerületbe. Ebben az időben alapította a nagynevű pápa egy előkelő római asszonynak, *Vestina*-nak kívánságára és hagyatékából — Ursicinus és Leopardus papok és Libyanus szerpap közvetítésére — s. Gervasius és Protasius egyházat, mely mint biborosi egyház *Titulus Vestinae*, vagy *S. Vitalis* néven ismeretes. Az Ágnes egyház, talán épen *Vestina* egyenes kívánságára, ki Ágnes iránt kiváló kegyelettel viseltetett, ezen újonan alapított bibornoki egyház hatáskörébe került. *Hic* (Innocentius) *constituit basilicam beatae Agnetis martyris a presbyteris Leopardo et Paulino* (helyesebben Ursicino)⁴⁾ *cum sollicitudine gubernari et regi et ornari*. (Ince rendelte el, hogy boldog Ágnes egyházát Leopardus és Paulinus (helyesen Ursicinus) nagy körültekintéssel kormányozzák, igazgassák és ékesítsék.) Ez az első feljegyzés, mely beszámol róla, hogy a pápák Ágnes egyházának intéz-

¹⁾ V. ö. Mabillon: *Annales Ord. Bened.* I. 13. o.

²⁾ Marucchi: *Basiliques*. 6. és köv. o.

³⁾ (Duchesne) I. 224. o.

⁴⁾ Bencini jegyzete szerint *Anastasius bibliothecarius* pápa-életrajzához, P. L. 128; 53. o.

ményes gondozásáról gondoskodtak.¹⁾ A Lib. Pontif. ezt az intézkedést azonnal nyomatékosan megismétli: *Et ex dispositione Vestinae tituli suprascripti presbyteris est concessa potestas.* (És Vestina rendeletére a fentebb említett bibornoki egyház papjainak adatott meg a hatalom.) Eme hangsúlyozott rendelkezésnek olyan színezete van, mintha Ágnes egyházának a IV. régió²⁾ azon titulusához való tartozása nem lenne egészen természetes, s mintha ebből bizonyos versengés keletkezett volna a Vestina egyház, s egy másik (talán helyrajzilag és történetileg közelebb eső IV. kerületi) bibornoki egyház papsága között. (Mindenesetre érdekes az is, hogy a Salaria-uti coemeteriumok és basilicák, bár határosak az Ágnes egyház birtokaival, az V. egyházi (VII—IX. polgári) kerületbe tartoztak. Ágnes egyházának gondozását eleddig egy másik, a IV. kerületbeli bibornoki egyház, esetleg az ősi *Pudentiana* láthatta el, így érthető, hogy az újabb rendelkezést nyomatékos pápai rendelettel kellett megörökíteni.

A coemeterialis egyházakban, vagy a szomszédságukban elterülő temetkezőhelyen rendszerint láthatunk régi, V—VI. századbeli sírfeliratokat, melyek az ott eltemetett presbyter, vagy más rendbeli egyházi férfiú neve mellett sok esetben a *titulus* nevét is feltüntetik, melynek szolgálatában az elhunyt állott. Ezek a feliratos kövek egyuttal okmány-szerű emlékei annak is, hogy az illető coemeterium melyik egyházi kerülethez és melyik bibornoki egyház hatáskörébe tartozott. Az ilyen emlékek egyöntetűségéből és nagy számából továbbá arra is következtethetünk, hogy az egyes egyházkerületek papjai a megfelelő coemeteriumba temetkeztek. Az Ágnes egyház coemeteriumában, épen a VII. századbeli átépítés következtében ilyen feliratos tábla kevés maradt fenn, de a meglévő két tábla, melyeket alább adok, egybehangzóan a IV. egyházi kerületet említi meg, sőt az elsőn³⁾ a titulus is világosan olvasható.

IN PACE ABVNDANTIVS ACOL ☩
 REG · QVARTE TT VESTINE QVI VIXIT ANN · XXX
 DEP · IN · P · D · NAT · SCI MARCI MENSE OCT · IND · XII ☩

A második⁴⁾ csupán a régiót említi fel:

LOCVS · IMPORTVNI · SVBDIACONI
 REG · QVARTAE

¹⁾ Az Ágnes egyház nem kerülhetett a *Titulus Romanus*-ok sorába, mert azok közé coemeteriális, tehát falakon kívül fekvő egyházat soha fel nem vettek. Az Ágnes egyház mai (1654-ben X. Ince pápa rendeletével adott) bibornoki jellege a bibornoki templomok történetében egyedül áll.

²⁾ Megfelelt a IV. és VI. polgári kerületnek. Marucchi: *Basiliques*. 6. o.

³⁾ Armellini: *Gli antichi cimiteri*. Roma, 1893. 273. o.

⁴⁾ A követ 1896-ban találták meg. V. ö. *Nuovo Bull.* 1896. 189. o.

E helyütt felemlíték még néhány érdekes adatot, melyek a Lib. Pontificalisban említett Leopardus pap egyéniségét nagyon kedvező fényben mutatják be. Leopardus névvel ugyanis többször találkozunk az epigraphicában. Úgy látszik nagy vagyona és jótékonyága előkelő helyet biztosított számára a római egyházban. De Rossi¹⁾ 1863-ban egy IX. századból származó müncheni feliratos gyűjteményben talált feljegyzést a munkálatokról, melyeket sz. Lőrinc egyházánál végeztetett.²⁾ A Pudentiana egyházban látható a felirat,³⁾ mely arról tanuskodik, hogy a tevékeny pap ott Siricius pápa (384—398.) korában létesített nagyobb átalakításokat. Így érthetjük meg azt is, hogy az új bibornoki egyház élére Leopardus került, minthogy ez is, mint amaz a IV. egyházi kerület kötelékébe tartozott. Fennebb hallottunk továbbá arról a viszonyról is, mely Siricius pápát Ágnes egyházához fűzte, s így, ha Leopardus is ott, mint a coemeterialis basilica gondozója átalakításokat végzett, ezzel előbbi püspökének tradícióit folytatta.

Az Ágnes egyház baptisteriuma.

A *Gesta Constantina* csodás gyógyulásáról említést téve, nem szól a baptisteriumról, melynek építését a Lib. Pontificalis feljegyzi: *et baptisterium in eodem loco, ubi et baptizata est soror ejus Constantia cum filia Augusti a Silvestro episcopo.* (Constantinus épített keresztelő kápolnát is azon a helyen, ahol azután felvette a keresztséget nővére, Constantia a császár leányával együtt Silvester püspök kezéből.) Ha tekintetbe vesszük azt, hogy az őskeresztény egyházban milyen szerepe volt a keresztelő kápolnának, mindenesetre vagy kételkednünk kell a hagyomány hitelében, vagy kiváltságra kell gondolnunk, mikor ezt a helyet olvassuk. A keresztény őskorban ugyanis csupán a püspök szolgáltatta ki a keresztség szentségét, (a papok és szerpapok csak kivételesen, a püspökök engedélyével), amiből az következik, hogy eredetileg csupán a püspöki templomok mellett voltak keresztelő kápolnák.⁴⁾ Az általános szabály alól Roma és Alexandria úgy látszik kivételt képeznek,⁵⁾ mindamellett már

¹⁾ Bull. d'arch. crist. 1863. 48. o.

²⁾ Raph. Cattaneo (Histoire de l'architecture. 48. o.) nagyobb átalakításokat és díszítési munkákat tulajdonít neki mindkét rokonsorsu egyháznál. (T. i. sz. Ágnes és sz. Lőrinc egyházánál.)

³⁾ SALVO SIRICIO EPISCOPO ECCLESIAE SANCTAE
ET ILLICIO LEOPARDO ET MAXIMO

V. ö. Marucchi: Basiliques. 368. o.

⁴⁾ Böven tárgyalja a kérdést és gazdag forrástanulmányokat tartalmaz: Martène: De antiquis ecclesiae ritibus. Antwerpen, 1763. 6. és köv. o.

⁵⁾ J. Zetinger: Die ältesten Nachrichten über Baptisterien der Stadt Rom. Röm. Quartalschrift. 1902. 326. és köv. o.

itt hangsúlyoznom kell, hogy az V. századot megelőző időkből a Lib. Pontif. adatai az Ágnes basilica melletti baptisteriumra vonatkozólag tényekre támaszkodnak ugyan, de kissé antdatálva vannak. A IV. század végén Damazus (366—384.) a Péter templom mellett létesít keresztelő kutat, az V. században sz. Anastasia temploma mellé I. Ince pápa (401—417.) ad keresztikutat. A via Aurelián Symmachus (498—514.) sz. Agatha tiszteletére basilicát épít keresztelő kuttal. Ugyancsak az ő életrajzában olvassuk,¹⁾ hogy a Titulus Vestinae (Gervasius és Protasius egyháza) számára a pápa teljes keresztelési felszerelést rendel, amelyhez tartozott az ezüst szarvas, mely a vizet adja, ezüst edények a szent olajak megőrzésére, tálak a chrisma számára és ezüst *aquamanile*-k (vizöntők). A többi egymásután keletkezett keresztikutról nem is kell szólnunk, ezen adatokból is láthatjuk, hogy az V. század kezdetén már feladta az egyház az egy keresztikut alkalmazásáról szóló elvet. Hogy Ágnes egyházánál a IV. század utolsó évtizedei előtt nem volt keresztelő kut, világos a *Gesta Liberii*-ből,²⁾ mely leírja, hogy Liberius husvét táján keresztelni óhajtván, nagy zavarban volt, mert a városba bejutni nem tudott. Siricius szerpap ekkor azt tanácsolta a pápának, hogy kereszteljen a vizeknél, ahol Péter apostol keresztelt. Ezek a vizek (*nymphae* vagy *lymphae*) a *salaria-nomentani* vidéken voltak, mint fentebb már kifejtettem.

Ez a VI. században összeállított életrajz ilyenformán legjobb bizonyítékot ad arra vonatkozólag, hogy a hagyomány Liberius korából Ágnes egyház melletti keresztikutról nem tudott, különben nem okozott volna nehézséget a keresztelés kérdése, hiszen a pápa sz. Ágnes egyháza mellett lakott ebben az időben. (A Lib. Pontif. nyilván a Constantina mauzoleum baptisterium jellegének megfejtésére törekedett, amelyben, mint látni fogjuk, a IV. század végén lényeges elváltozásokat okozott a keresztelő kut beépítése.)

Hogy azonban I. Bonifacius pápa idején (419—422.) már bizonyos tradíció fejlődött ki az ottani keresztelő kut körül, az következik a Lib. Pontif. leírásából.³⁾ Bonifacius pápa ugyanis nem tudott a városba bejutni, hogy a husvét keresztiséget ünnepelje, mert Eulalius, az ellenpápa 419 körül a laterani basilicát és keresztelő kápolnát lefoglalta, s ott a pápai joghatóságot a keresztiség kiszolgáltatásában is gyakorolta. *Bonifatius vero, sicut consuetudo erat celebravit baptismum paschae in basilica beatae martyris Agnetis.* (Bonifacius pedig, amint az szokásban volt, a

¹⁾ Lib. Pontif. I. 220. o.

²⁾ P. L.; 8, 1388. o.

³⁾ Lib. Pont. I. 227. o.

husvéti keresztséget boldog Ágnes vértanu egyházánál ünnepelte). A kifejezés, *sicut consuetudo erat* (amint az szokásban volt) valószínűleg a szokásos szertartások pontos betartására vonatkozik, s nem kell feltétlenül egy a sz. Ágnes egyháznál divó ilyen állandó gyakorlatra gondolnunk. Abból azonban, hogy a jogai gyakorlásában akadályozott pápa épen sz. Ágnes egyházát és baptisteriumát választja, tradíciókra következtethetünk.

Hol kell már most ezt a baptisteriumot keresnünk? Bartolini¹⁾ minden megokolás nélkül kijelenti, hogy a baptisterium az Ágnes egyház bal-oldalán, a mai sekrestye helyén állott. Duchesne²⁾ megjegyzi, hogy a Lib. Pontif. által említett baptisterium teljesen eltűnt, ha csak nem azonosítjuk azt a Constantina mauzoleummal. A császári család temetkező helye magában véve nagyon alkalmas volt ilyen célra. A nagy porphyrt szarkofágot, mely az építmény közepét foglalhatta egykor el,³⁾ egyik, a főbejárattal szemben fekvő mélyedésbe helyezték, s így az építmény középpontja szabadon maradt és alkalmas helyet adott keresztelő medence felállítására. Garucci⁴⁾ és de Rossi⁵⁾ bizonyossága szerint az 1870 és 1888-ban végzett ásatások alkalmával nyilvánvalóvá lett, hogy az épület tényleg szolgált baptisterium gyanánt, amennyiben a közepén a medence alapépítményeinek nyomai nyíltan felismerhetőkké váltak. A hypotézist, hogy az Ágnes egyház baptisteriumát tényleg Constantina mauzoleumában kell látnunk, megerősíti mindenekelőtt a két oldalmélyedés mozaikja, melyek egyike a törvény átadását Mózesnek, másika a törvény átadását Péternek ábrázolja. Utóbbi képen a törvény kibontott tekercsén ma *Dominus pacem dat* felirat olvasható. Pompeo Ugonio⁶⁾ bizonyossága szerint az egyetlen helyes olvasási mód: **DOMINVS LEGEM DAT**, ahogy az analog képeken is olvasható. Az írást valamely hozzá nem értő restaurálás rontotta meg, amely a IV. századbéli mozaikok alakjainak fejét is kegyetlenül »átjavította«. ⁷⁾

¹⁾ I. m. 101. o.

²⁾ Lib. Pontif. I. 197. o. 81. jegyz.

³⁾ Jubaru (i. m. 220. o.) a porphyrt szarkofág minden oldalról egyenlő kidolgozásából, s különösen abból a körülményből, hogy a szarkofág későbbi helye eredetileg a bejáráshoz teljesen hasonló nyílás volt, helyesen következtet arra, hogy ez a márvány mű eredetileg az építmény közepét foglalta el.

⁴⁾ Storia della arte crist. IV. köt. 8. o.

⁵⁾ Musaici cristiani. Roma, 1894. S. Costanza. Fol. 2.

⁶⁾ A ferrarai kézirat szerzője (l. Revue archéologique. 1878. jun.) a XVII. századbéli barbár restaurálás előtt látta a mauzoleumot; leírásai a kupola-mozaikra vonatkozólag is a madridi rajzok alapján teljes beigazolást nyertek.

⁷⁾ Sok ellentétes vélemény után ma az archeologusok egy véleményen vannak az építmény korára vonatkozólag. V. ö. Cabrol: Dictionnaire IV. 955. o. és Grisar: Gesch. der Stadt Rom. I. 378. o.

Mgr Duchesne¹⁾ szerint a mozaikok tárgya szoros összefüggésben van a keresztség kiszolgáltatásával, amennyiben a keresztség ünnepies felvétele előtt történt a *traditio legis christianae*.²⁾ Így tehát nincsen okunk arra, hogy a Constantina mauzoleum baptisterium gyanánt való időleges alkalmazásában kételkedjünk. Jubaru³⁾ az átalakítás szerzőjéül Siricius pápát, Liberius hűséges diaconusát nevezi meg, akinek koszorúval ékes acclamatio-s Krisztus-monogrammjá, melyet Ágnes coemeteriumában találtak, legjobban egy keresztkut teguriumára illett.⁴⁾ Siricius pápasága idején (384—399.) aratott a kereszténység a pogányság felett végső győzelmet. Érdekes, hogy ennek a pápának epitaphiumán olvasható a küzdelmek emlékezete, melyeket a pápák és ellenpápák a kereszttelőkápolna birtokáért vitak egymással:

LIBERIVM LECTOR MOX VT LEVITA SECVTVS
POST DAMASVM CLARVS TOTOS QVOS VIXIT IN ANNOS
FONTE SACRO MAGNVS MERVIT SEDERE SACERDOS
CVNCTVS VT POPVLVS PACEM TVNC SOLI CLAMARET⁵⁾

Ezen felirat szerint tehát Siricius a kereszttelőkut birtokában zavartalanul élvezte az egyház békéjét, s nagyon közel áll a gondolat, hogy a további viták megakadályozására ez a pápa a keresztkut merev szymbolikáját megtörte és Ágnes egyházánál succursalis keresztkutat létesített. Keresztelési tradíció fűződött ehhez a vidékhez, maga Siricius, mint Liberius szerpapja hangsúlyozta ezt. A mauzoleum mozaikjai az ő korából valók, s kétséget kizárólag a keresztségre vonatkoznak.

Ha ezek után Jubaru állítását elfogadom, hogy Siricius alakította át a Constantina mauzoleumot kereszttelőkápolnává, úgy a Constantinus-i adományok között felsorolt⁶⁾ *lucerna aurea nixorum XII super fontem pens. lib. XV.* (arany mécsest tizenkét karral a keresztkut fölé, 15 libra súlyban) alkalmazásának kérdése is meg van oldva. A 12 kar ugyanis pompásan egyezik a mauzoleum 12 oszlopközével, melyet a kupolát tartó ívezetek képeznek.

Ezt a baptisteriumot használhatta tehát I. Bonifác pápa is, mikor a husvéti keresztséget szokásos módon ünnepelte sz. Ágnes egyházánál.

¹⁾ Lib. Pontif. I. 197. o. 81. jegyz.

²⁾ Duchesne: Orig. du culte chrétienne. 291. o.

³⁾ I. m. 227. és köv. o.

⁴⁾ Damazus sz. Péter templomi keresztkutján is hasonló koszoruba foglalt monogramm volt látható. De Rossi után közli Jubaru i. m. 133. ábra. Siricius Krisztus-jegyét lásd a címlapon.

⁵⁾ De Rossi: Inscript. christ. II. 102. 30. sz. — Magyarul: Liberiusnak volt lectora, majd szerpapja s Damazus után sok éven át, mit megért dicsőségben, a nagy főpap a szent forrást birtokolni méltó volt, úgy, hogy az egész nép neki hódolt. (*Clamare pacem* = urnak elismerni.)

⁶⁾ Lib. Pont. I. 180. o.

Sz. Ágnes egyháza a VI. században.

Sz. Ágnes egyháza a pápáknak mindenkor kedvelt egyháza maradt a későbbi időkben is, ahova évente a néppel együtt elzarándokoltak. Nagy sz. Gergely¹⁾ pápa homiliái között kettőt is olvasunk, melyeket Ágnes egyházában mondott el a martyr emlékezetének ünnepén.

A VI. század végén sz. Ágnes egyháza is a romlásnak és pusztulásnak szomorú képét mutathatta. A belső pártviszályok nem kimélték a szentélyeket sem, s a bizánci és góth uralom élethalál-harca (537) épen a porta Salaria környékén játszódott le,²⁾ úgy hogy Ágnes egyháza is a hadi zónába esett. A góth csapatok, melyek a város-vivásban nem voltak eléggé járatosak, dühükben a Campagnát pusztították, a vízvezetékeket szétrombolták. A véres küzdelmet két évtized után követte egy második, melynek folyamán a város környéke még többet szenvedhetett. Anastasius könyvtáros³⁾ sötét színekkel ecseteli Róma nyomoruságát, s kiemeli, hogy a lakosság legnagyobbrészt a templomokban keresett menedéket.

Úgy látszik, hogy a veszélyeztetett pontokon a pápák az egyházak drágaságait és az értékesebb ruhákat idejekorán biztonságba helyezték, mert I. Pelagius (556—561.) életrajzában olvassuk, hogy a veszedelem elmúltával a pápa az arany és ezüst edényeket és szőnyegeket a templomokba visszavitetni rendelte.⁴⁾ Az egyházi építkezés is újra fellendült Rómában. A hosszas küzdelmekben elhanyagolt és pusztulásnak indult templomokat kijavították, s újakat is építettek. Ezt a munkát azonban csakhamar megzavarta a longobard betörés, mely 568-ban viharzott át északi Olaszországon és Rómát is pusztulással fenyegette. Már III. János (560—573.) pápa idején 570 körül megjelentek portyázó csapataik a város falai alatt; s hogy elpusztították azt, ami utjukba került, bizonyítja a Lőrinc templom szomorú sorsa, melyet III. János restaurálása után hamarosan újra kellett építeni.⁵⁾ III. János pápa a katakombák és martyrsirok iránt kiváló kegyelettel viseltetett. Anastasius írja róla:⁶⁾ *Hic amavit et restauravit coemeteria Sanctorum Martyrum.* (Szerette és helyreállította a szent martyrok temetkezési helyeit.) Utódja, I. Benedek

¹⁾ Hom. XI. és XII. in Evang. Matth. 13, 44—52. — V. ö. P. L. 76; 116. és köv. oo.

²⁾ Gregorovius: Geschichte der Stadt Rom. Stuttgart, 1875. I. 348. o.

³⁾ P. L. 128; 579. o.; L. Pont. I. 298. o.

⁴⁾ P. L. 128; 614. o. — V. ö. L. Pont. I. 303. o.

⁵⁾ Marucchi: Basiliques. 482. o.

⁶⁾ P. L. 128; 625. o. V. ö. L. Pont. I. 305. Ez időben kezdték a katakombákban való temetkezést teljesen elhagyni, s a katakombák szentélyekké váltak, melyek fenntartásáról és istenitiszteleiről a pápák gondoskodtak. (De Rossi: Roma Sott. I. 218. o.)

(574—578.) alatt¹⁾ a longobardok foglalásai következtében óriási éhség pusztított a városban, úgy, hogy a városlakók közül sokan átszöktek az ellenség táborába, hogy éhen ne haljanak. Ez állapot II. Pelagius uralma (578—590.) alatt is tovább tartott. Ehhez járult még a hatalmas esőzés, úgy, hogy a vizözön visszatértét hitték a rómaiak és olyan nagy volt a pusztulás, amilyenre századok óta senki sem emlékezett.²⁾ II. Pelagius 12 éves uralkodása idején Róma szorongattatása csak rövid fegyverszünet idejére szűnt meg, mégis bámulatra méltó szívóssággal ez a pápa »*gladios hostiles inter et iras*«³⁾ (az ellenség haragos támadásai közepette) Lőrinc templomát teljesen újjá építette, a szent sirját pedig ezüsttel borította be. Róma patrónusának közbenjárását akarta ezzel a pápa kiesdekelni, amint a felirat zárószavaiból is kicseng a békéért esdő lélek szava. »*Fac sub pace coli, templa dicata tibi.*« (Engedd, hogy a neked szentelt egyházadban békében tisztelhesünk.)

Nagy sz. Gergely (590—604.) Péter és Pál apostolok egyházait és confessióit restauráltatta, hogy misét lehessen rajtuk mondani. A békéért való imádságot bevetette a Canon-ba: *Diesque nostros in tua pace disponas.*⁴⁾ (És a mi napjainkat a te békességed szerint irányítsd.)

Sz. Gergely utódai rövid ideig uralkodtak, s belső reformokkal voltak elfoglalva, úgy, hogy a műemlékek helyreállítására nem is gondolhattak.

Róma nagy patronájának, sz. Ágnesnek egyháza annyi egyéb pusztulásnak indult műkinccsel együtt a VII. század első évtizedeiben még mindig szomorú dísztelenségben volt, míg Honorius pápa (625—638.) nagy kegyelettel és hozzáértéssel hozzá nem fogott a restaurálás nehéz munkájához.

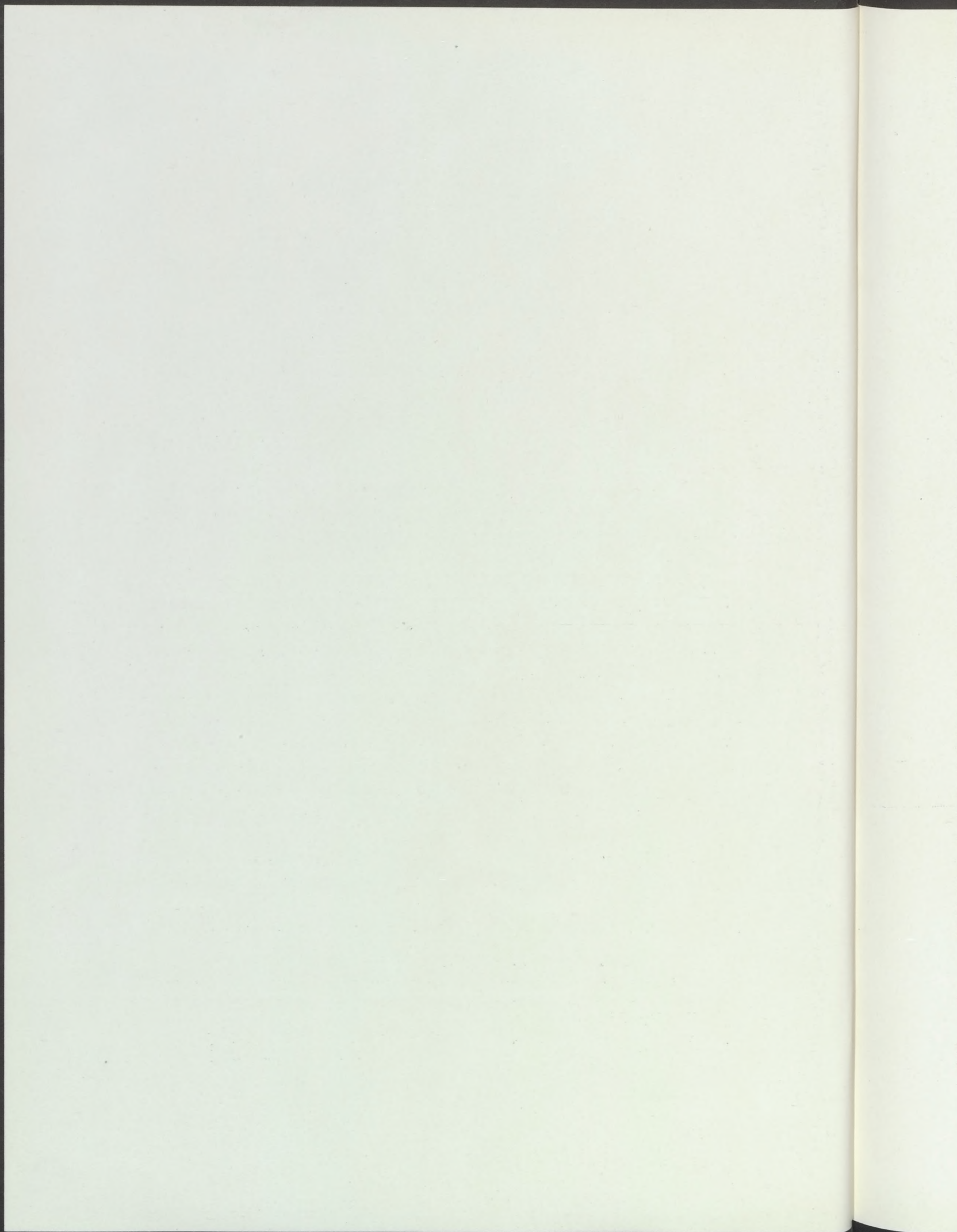
¹⁾ P. L. 128; 634. o. V. ö. L. Pont. I. 308. o.

²⁾ P. L. 128; 638. o. V. ö. L. Pont. I. 309. o.

³⁾ Sz. Lőrinc egyházának mozaik feliratában. (L. Pont. I. 310. o.)

⁴⁾ P. L. 128; 646. o. V. ö. L. Pont. I. 312. o.

I. HONORIUS PÁPA ÉPÍTKEZÉSE

Honorius pápa egyénisége és munkássága.

Honorius pápa (626—638.) a restaurálás nagy művére rátermett egyéniség volt. Anastasius¹⁾ könyvtáros lakonikus, de mély értelmű jellemzést ad róla: *Hic temporibus suis multa bona fecit.* (Ő életében sok jót tett.) Nagy gondot fordított a klérus nevelésére. Sz. Péter templomát helyreállíttatta; a porta regiá-t (a középső diszesebb bejáratot) nagy, ezüst kapuszárnyakkal látta el. A templomot érclapokkal fedette, melyhez az ércet Heraclius császár engedélyével²⁾ Roma templomáról vette. Honorius campagnai származású lévén, különös kegyelettel fordult a falakon kívül fekvő martyr-emlékek felé. Szeme előtt lebeghetett a zarándokok nagy serege, kik a VII. század nyugalmas évtizedeiben tömegesen jöttek az örök város véráztatott emlékeihez, s ezzel szemben látta a coemeteriumok és templomok siralmas elhagyatottságát, pusztulását. Templomot emelt Cyriacus martyrnak az ostiai uton, Severinusnak Tivoli mellett; átépítette Pancratius egyházát a Via Aurelián, a S. Quattuor Coronati-t és sz. Hadrianus egyházát, továbbá sz. Lucia és Petrus és Marcellinus templomát részben restaurálta, részben alapjában újjáépítette és mindezen építményeket gazdag adományokkal ékesítette. A Via Flaminian I. Gyula³⁾ pápa által a IV. sz.-ban emelt Valentinus coemeterialis templomot is Honorius alakította át.⁴⁾

A legértékesebb és legmaradandóbb mű, mellyel Honorius nevét megörökítette, a sz. Ágnes egyház teljes újjáépítése volt. Ágnes Róma patronája volt, kinek tisztelete roppant népszerűségnek örvendett. Mint fentebb is láttuk már, az Ágnes egyház nagy szerepet játszott a császári

¹⁾ P. L. 128; 699. o. V. ö. L. Pont. I. 323. o.

²⁾ Ez a feljegyzés bizonyosságul szolgálhat arra, hogy a pápák az értékes műemlékek anyagát császári felhatalmazás nélkül fel nem használták.

³⁾ Lib. Pont. I. 206. o. 6. jegyz.

⁴⁾ A salzburgi itinerarium (De Rossi: Roma Sott. I. 176.), mely hamarosan Honorius után keletkezett, ezt a templomot így jellemzi: *basilica magna, quam Honorius reparavit.* Az érdekes templomról Marucchi monografiája tájékoztat: *Il cimitero e la basilica di S. Valentino.* Roma, 1890.

család történetében, a pápák ott laktak, s liturgikus cselekvényeket végeztek a szent sirja közelében. Láttuk már a gondosságot is, mellyel a hamar romlásnak indult építményt fenntartani igyekeztek. Természetes dolog, hogy az építési anyag gyarlóságán, a talajviszonyok mostohaságán kívül a harci zaj és táborozás is, mely a VI. század folyamán Ágnes egyházának környékét nyugtalanította, nyomtalanul el nem viharzott a szentély felett. Honorius bizonyára nagyon méltatlan állapotban találta Róma patronájának templomát, s annyival inkább felkölthette ez a tradíciók iránt nagy érzékkel bíró lelkének szánalmát és egyuttal elhatározását, mert Róma másik patrónusának, sz. Lőrincnek egyháza akkor már ismét teljes fényben ragyogott a Pelagius-féle átépítés következtében. P. Grisar¹⁾ szerint a VII. században a művészet utolsó erőmegfeszítéssel igyekezett még egyszer valamit teremteni. A klasszikus művészet elérkezett az alkonyathoz. A népvándorlás hullámai a régi római szellemet kifárasztották; új ideálok, új erőforrások bekapcsolására volt szükség. A klasszikus gondolatnak, s a klasszikus művészetnek utolsó, színpompás megvillanása Honorius műve, az Ágnes basilica.

Róma történetét a VII. század folyamán sötét homály borítja. Miképpen Heraclius győzelmei megrázkódtatják Chosroes uralmát és Arabiában Mohamed vallása nagy harcok között politikai és vallási egységbe kovácsolja az izlamitákat, azalatt »Róma, mint a történelem kiégett salakja«²⁾ fekszik. Gregorovius panaszkodik, hogy a városi hatóságokról a legszorgalmasabb kutatás sem tud semmi nyomot találni. »Ebben a pusztaságban most is csak a munkások kalapácsütéseit halljuk, akik a pápák parancsára templomokat építenek, vagy helyreállítanak.«

Gregorovius gunyos megjegyzésekkel kíséri Honorius műveinek felsorolását. Legjobban fáj neki a régi templomok anyagának felhasználása. Pedig a klasszikus kor anyagának bevonása a keresztény építményekbe semmivel sem volt nagyobb bűn a történelem ellen, mint a humanizmus korában a klasszikus formák és szellem felelevenítése. Ha sz. Ágnes egyházának pompás oszlopai sorsukra maradtak volna, nem égettek volna-e belőlük a késő középkorban meszet? A pápák épen a templomokba való beépítéssel mentettek meg nagy kincseket az archeologia és kulturtörténet számára.

A Honorius által Ágnes tiszteletére emelt templom úgyszólván teljes egészében áll a mai sz. Ágnes egyházban. A későbbi századok lehellelte meglátszik ugyan az építményen, hisz Ágnes kultusza soha el nem halványult, de a restaurálások nem rontották el azt a jelleget, melyet a

¹⁾ Grisar: *Gesch. Roms.* Freiburg in Br. 1901. I. 744. és köv. o.

²⁾ Gregorovius II. 112. o.

VII. században nyert.¹⁾ Honorius pedig, kinek emlékét ez a bájos építmény megörökítette, a római nép kedvenc szentje iránti kegyeletével úgy áll előttünk, ahogy a Péter templom ezüst kapujának felirata²⁾ jellemezte:

... BONUS ANTISTES DUX PLEBIS HONORIUS ARMIS
REDDIDIT ECCLESIA MEMBRA REVULSA PIIS.
DOCTRINIS MONITISQUE SUIS DE FAUCIBUS HOSTIS
AUSTULIT EXACTIS JAM PERITURA MODIS
AT TUUS ARGENTO PRAESUL CONSTRUXIT OPIMO
ORNAVITQUE FORES PETRE BEATE TIBI
TU MODO COELORUM QUAPROPTER JANITOR ALME
FAC TRANQUILLA TUI TEMPORA CUNCTA GREGIS.³⁾

A Lib. Pontif. és az itinerariumok feljegyzései.

A Lib. Pontif.⁴⁾ röviden, de érthetően jelzi, hogy Honorius nem átalakítást, vagy javítást, hanem ujjaépítést végzett sz. Ágnes egyházánál: *Eodem tempore fecit Ecclesiam beatae Agnae martyris Via Nomentana milliario ab urbe III a solo ubi requiescit, quam undique ornavit et exquisivit, ubi posuit multa dona.* (Ugyanezen időben boldog Ágnes martyr-

¹⁾ Raph. Cattaneo: Hist. d' architecture 48. o.

²⁾ Gruter: Inscriptiones 1163. o. 5. sz. — Magyarul a felirat így hangzik: A jó főpap, Honorius, a népnek atyja, a kegyesség fegyvereivel visszaadta az egyháznak elszakított tagjait. A már veszendőbe menteket tanításával és intelmeivel kipróbált új eszközökkel kiragadta az ellenség tor-kából. És neked boldogságos Péter, a te főpapod bőséges ezüsből ajtókat készített és díszített gazdagon. Épen ezért Te, az égnek kegyes kapusa, adj a te népednek mindenkor békességes időket.

³⁾ Honorius nagy nevét legszebben megörökítette építáfiuma. (De Rossi Inscript. II. 1, 127. o. Grisar: Anal. 125. o.)

Pastorem magnum laudis pia praemia lustrant
Qui functus Petri hac vice summa tenet
Effulgit tumulis nam praesul Honorius istis
Cujus magnanimum nomen honorque manet
Sedis Apostolicae meritis nam jura gubernans
Dispersos revocat optima lucra refert
Utque sagax animo divino in carmine pollens
Ad vitam pastor ducere novit oves
Histria nam dudum saevo sub schismate fesso
Ad statuta patrum tequae monente redit
Judaicae gentis sub te est perfidia victa
Sic unum Domini reddis ovile pium
Adtonitum patriae sollers sic cura movebat
Optata ut populis esset ubique quies
Quem doctrina potens quem sacrae regula vitae
Pontificum pariter sanxit habere decus
Sanctiloqui semper in te commenta magistri
Emicueré tui tamquam fecunda nimis
Namque Gregorii tanti vestigia justi
Dum sequeris cupiens et meritumque geris
Aeternae lucis Christo dignante perennem
Cum patribus sanctis posside jamque diem ...

⁴⁾ Lib. Pont. I. 323.

7. A sz. Ágnes egyház belseje.

nak egyházat épített, a Via Nomentanán, a várostól harmadik mér-földnyire, ahol nyugszik, melyet mindenünnen felékesített és kidíszített, ahova sok ajándékot is adott.) Ugyanezen kifejezéssel: *fecit a solo* (alapjaiban építette) él a szöveg Honorius több építményénél is, amelyek valószínűleg Ágnes egyházával hasonló sorsban sinylődtek, míg másutt *renovavit, investivit* (megújította, átalakította) szóval jelzi, hogy ott csak javítási munkálatokra volt szükség.

A salzburgi itinerarium¹⁾ szófukarsága ellenére sz. Ágnes egyházáról szokatlan dicséreteket zeng: *mirae pulchritudinis*-nak (csodás szépségűnek) mondja és *formosa* (ékes) jelzővel illeti *et ipsam episcopus Honorius miro opere reparavit* (és ezt Honorius pápa csodás művészettel átépítette). A *reparavit* szó itt nem jelenti a pusztta átalakítást, csak hangsúlyozza, hogy Ágnes kultusza ezen a helyen nem új. Mégis felmerülhetne a gyanu, hogy a Lib. Pontificalis feljegyzése és az itinerarium között e helyütt ellenmondás áll fenn. Az is bizonyos, hogy az itinerarium megbízhatóbb forrás a munkákra vonatkozólag, mert mint De Rossi²⁾ bebizonyítja, a feljegyzések röviddel Honorius halála után, vagy még életének utolsó éveiben keletkeztek. Hogy azonban az itinerariumok szövegének nem szabad ilyen csupán *restaurálást* hangsúlyozó jelentést tulajdonítani, azt ujabban a Symmachus-féle apszis feltárása kétségtelenné teszi. Ez az apszis,³⁾ mint már fentebb is jeleztem, régebbi a mai apszisnál, ennek tengelyétől eltér, baloldalon körülbelül 1 m. 20 cm.-rel beljebb fekszik, s jobboldalon egy kissé kifut a mai apszis körzetéből.

Az építmény korát meghatározza a falazásában talált márvány felirat-töredék, mely konzuláris dátumának bizonyossága szerint 493. évből való. Mgr Wilpert a breslaui bibornok-püspöknek, G. Kopp-nak az 1901.-iki ásatásokról szorgalmasan adott jelentésekben, melyekről a tudós archeologus engedélyével dr. Negwu titkár értesíteni szives volt, hangsúlyozza, hogy az oltár alatt, normális mélységben nyitott galéria be- és kijáratát a jelenlegi basilica alapfalai elzárják. Minthogy pedig ebben a folyosóban

¹⁾ A bécsi udvari könyvtárban őrzött példányt használtam. Ms. 795. (a VIII—IX. századból) fol. 184—190. A 184^a 13 sorban olvasható: ... (et Praxidis) et postea vadis ad orientem quo usque pervenias ad scm Emerentianam mart. quae pausat in ecclesia sursum et duo martyres in spelunca deorsum Victor et Alexander; *deinde Via Numentana ad ecclesiam Scae Agnae quae formosa est in qua sola pausat, et ipsam episcopus Honorius miro opere reparavit.* A De locis sanctis martyrum quae sunt foris civitatis Romae, ugyanazon Ms. 190—191 foliákon a 190 fol. 25. sorban megjegyzi: juxta eandem Viam (Nomentanam) basilica sanctae Agnes *mirae pulchritudinis* ...

²⁾ Roma Sott. I. k. 144. o. a Honoriusi építkezések különleges felemlítéséből S. Pancrazio, S. Agnese s különösen S. Valentino egyházaknál, mely utóbbit a Lib. Pont. meg sem említi, mert Theodorus pápa fejezte be — vonja le végső argumentumait.

³⁾ Róm. Quschr. 1902. 570. o.

349. évről datált sirfelirat található, világos, hogy ez az építkezés későbbi eredetű, mint a Constantina-féle Ágnes basilica. Kirsch¹⁾ fontos eredményeket várt a további kutatásoktól, melyek azonban sajnos, csupán az V. Pál által adományozott ezüst reliquia-szekrényre, s a főoltár környékére szorítkoztak.

A Honorius-építette Ágnes egyház méretei.

Az Ágnes egyház bája, mellyel a szemlélőre feledhetetlen hatást gyakorol, elsősorban az építkezés pompás részarányaiban rejlik. Nem alkalmazhatók ugyan rája azok a szigorú törvények, melyeket Odilo Wolf²⁾ az ilyen háromhajós basilicákra megállapít, de viszont nem szabad elfelednünk azt sem, hogy egy, a föld ölébe épített templomról van szó, melynek magasságát a levegő és fény utáni törekvés szabályozta elsősorban; a szélesség és hosszúság arányai is bizonyos mértékben korlátozva voltak az adott terepviszonyokkal.

Az Ágnes templom háromhajós basilica, mely a narthexet is magában foglalja, s így annak területe is a templom belső méreteihez számít. Nagysága körülbelül egyezik a sz. Lőrinc templom³⁾ és a sz. Pál basilica⁴⁾ eredeti nagyságával.

A templom méretei: hosszúsága (az apszis mélységét 4'50 m. is beszámítva) 30'80 méter. Szélessége 18 m. Magassága 19 m. 50 cm. (Ebből ma a kazettás mennyezet elvesz kb. 2 m. 50 cm.-t, tehát a templom magassága most 17 m. a középhajóban.) Az apszis magassága (a szentély 80 cm. emelkedését leszámítva) 7 m. 20 cm., a kagyló (a mozaikkal benépesített felső apszis rész) magassága 4 m. 30 cm. Az apszis nyílása 8 m. Ugyancsak 8 m. a templomban körülfutó párkányzat magassága, mely a középhajó falmagasságát két részre osztja; az alsó és felső rész közötti egyenlőtlenséget a felső rész kettős beosztása (az ablakok és alattuk a felső oszlopsor által képzett ivezetes nyílások) equalizálja. A középhajó belső mérete 9 m. 50 cm.

¹⁾ Röm Quschr. 1902. 70. o.

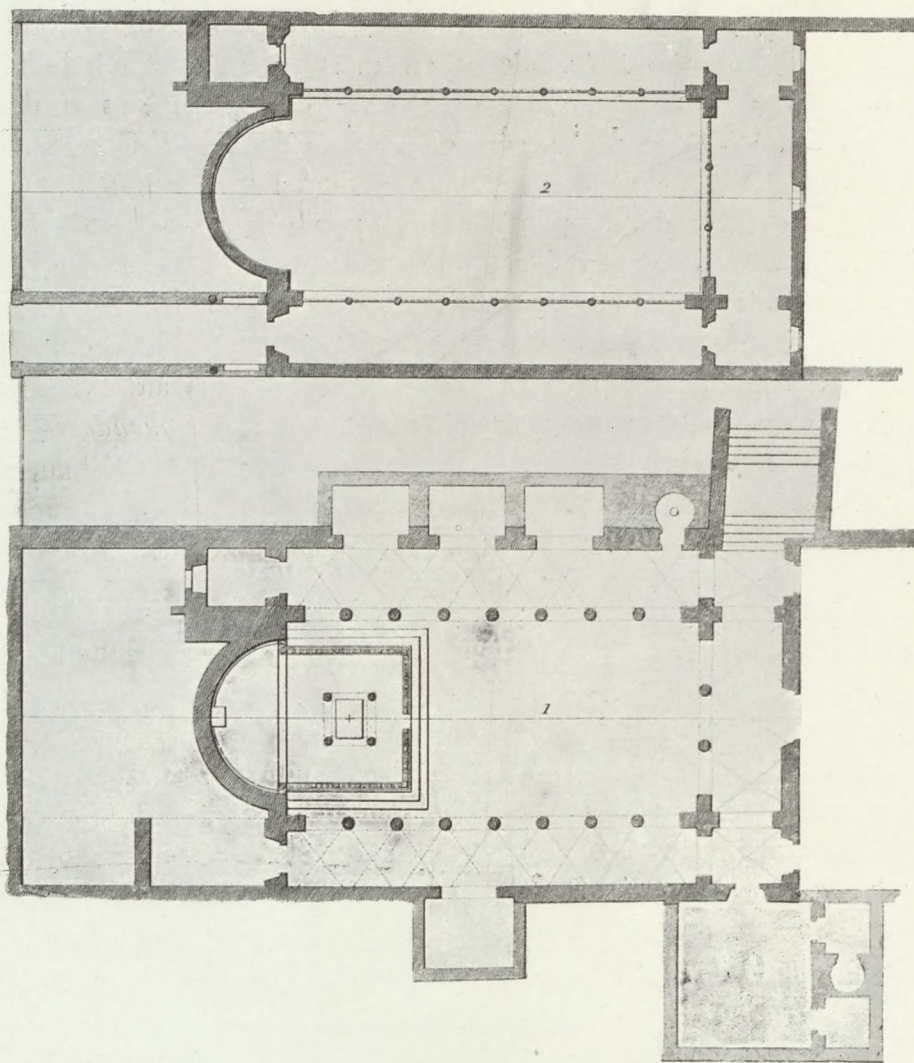
²⁾ Tempelmasse. Das Gesetz der Proportion in den antiken und altchristlichen Sacralbauten. Wien, 1912. Az érdekes mű a hexagramm és quadrat alkalmazásával számítja ki a proporciókat a hosszúság, szélesség és magasság; nemkülönben a középhajók és oldalhajók méretei között.

³⁾ A II. Pelagius-féle átalakítás után a Lőrinc-templom is 7—7 oszloppal osztott basilica lett.

⁴⁾ A Constantinus-építette Pál-templom az 1850-iki ásatások bizonyossága szerint a Via Ostiensis felé birta bejáratát s apszisa a mai arcus triumphalisnál végződik. L. Marucchi: Basiliques. 135. és 136. o.

Az emporiumok.

A basilica forensisban az alsó oszlopsoron egy felső oszlopsor nyugodott, s ezáltal a terem belső beosztása tetszetős formát nyert. Praktikus haszna ezen építési módnak az volt, hogy a nem érdekelt publikum számára kényelmes helyet biztosított. A keresztény basilica eleinte ezt

8. A Honorius-építette Ágnes egyház alaprajza.

a typust nem vette át, amennyiben a liturgia ilyen beosztást nemcsak nem sürgetett, sőt bizonyos tekintetben nem is egyeztethető össze az őskeresztény ritussal ilyen helyi elkülönítettség. Érdekes megfigyelni, hogy Rómában az első ilyen rendszerben épített basilica a sz. Lőrinc egyház, melyet hamarosan követett a forma átvételében is sz. Ágnes

temploma. Mindkét templom eredetileg is földalatti építmény volt, térbelileg csekélyebb kiterjedésű, kevés megvilágításu és nedves; pedig, mint Róma másodpatronusainak sirhelyei, nagy népszerűségnek és látogatottságnak örvendettek. Későbbi alkalmazásában az emporium a matroneum szerepét vette át; a szűzek és asszonyok tartózkodási helye volt, ami a hely praktikus felhasználását mutatja, de eredetét meg nem magyarázza.¹⁾ Az emporiumok eredete a két első ilyen templomot szem előtt tartva, inkább a templomok mély fekvéséből magyarázható. Az emporiumok által képezett magas oldalhajókba a hívő az utról egyenesen bejuthatott, anélkül, hogy a lépcsőkön a fáradságos le- és felszállást meg kellett volna kockáztatnia.²⁾ Szent Ágnes egyházánál még ma is megvan a Via Nomentánáról a szépen kiképzett bejárat az emporiumba. Az bizonyos, hogy esztétikai szempontból is nagyon előnyös a kettős oszloprend alkalmazása, s a mély fekvés következtében túlságosan magas közfalak tagozása. Fokozza továbbá ez a rendszer a térhatást, a földalatti építménynél eltünteti a beszorítottság érzetét, s nagyban elősegíti a megvilágítást. Sz. Lőrinc templomában a felirat a Pelagius által végzett nagyobbító és magasabbra emelő munkáról mondja: *His quondam latebris sic modo fulgur inest.*³⁾ Későbbi korban, a román építkezésben, különösen kolostor-templomoknál gyakori az emporiumok, s az erkélyek alkalmazása.⁴⁾

A nagy lépcsőlejárát.

Minden jel arra mutat, hogy Honorius építkezése is teljesen földbe mélyített volt. Mindenekelőtt ezt sejteti a nagy lépcsőlejárát, mely a Via Nomentana szintjéről a templom szintjére vezet alá. A lassu, kényelmes lejtéssel alászálló lépcsőzet tekintélyes méretű tömegmozgásokra, liturgikus használatra volt számítva. A lejárát 45 fokot számlál, s a jobb oldalról torkol a narthexbe. Iránya nem merőleges a templom jobb oldalfalára, hanem kissé tompaszög alatt hajlik rá. Hogy a lépcső nem magánhasználatra, hanem a nagy nyilvánosság számára készült, tehát a templom főbejáratát képezte, az következik abból a körülményből is, hogy a szabadban végződik, s nem valamely melléképületben. A lépcső-

¹⁾ A *matroneum* épen úgy, mint a *senatorium* a templom hajójában elkülönített hely volt.

²⁾ Raph. Cattaneo (Hist. de l'arch. 48. o.) a jelenség megokolását egészségügyi szempontokra is visszavezeti. A mély templomoknál megokolt volt ez az építészeti megoldás, hogy a hivek a nedves levegőben alant meg ne hűljenek.

³⁾ De Rossi: Inscriptiones christ. II. 63. o. — Magyarul: Az itteni egykor sötét mélységben így uralkodik most a fény.

⁴⁾ Kraus: Gesch. d. christl. Kunst. I. 294. o.

höz Honorius, épen úgy, mint a templom padlózatához, a templom környékén található villákból, hypogaeumokból, s a Constantina-építette előbbi templom márványaiból vette az anyagot. A lépcsőzet átrakása alkalomával, melyet első ízben Varallo Jeromos bibornok (1527 körül) eszközölt, napfényre került hét darab fenséges márványrelief,¹⁾ melyek sima hátlapjukkal felfelé képezték a lépcsőfokokat; a lépcsőben találtak továbbá néhány szobrot is, melyek most a Palazzo Verospi cortile-jában állnak. Lavigerie bíboros (1882—1892.) parancsára végzett munkálatoknál, ki Armellini tanácsára újra felszedette a lépcsőzetet, egész sorozat antik és keresztény feliratos követ találtak, s ekkor került napfényre a Liberius oltárához tartozó Ágnes-relief is, melyről már szólottunk.

A lépcső dongaboltozattal van fedve, mely vízszintes, s így a narthexből visszatekintve, a lejárát impozáns képet nyújt. Eredetileg a lépcső sötét volt és csupasz. Medici Sándor florenci bibornok, a későbbi XI. Leo vágatótt a lépcső két oldalfalába ablakokat és festette ki a boltozatot.²⁾

A lépcső lejárátát bronzajtó zárta el. Láttuk fentebb, hogy Honorius a Péter-basilicához ezüstajtókat csináltatott. A nagy ércmennyiség, melyet a Roma templom tetőzetéből nyert, sok ércmunkára elegendő volt. Látni fogjuk alább, hogy Ágnes egyházának is bronz ciboriumot adományozott. Későbbi időkben nincs nyomuk ilyen adományozásoknak, ellenben több irónál találunk említést a meglévő érckapukról, — amiért is nem vonhatjuk kétségbe azok Honoriusi eredetét. Andrea Fulvio³⁾ írja róluk: »Még áll a föld alatt sz. Ágnes temploma a bronzkapukkal, ahova sok lépcsőn át lehet lejutni.« Lucio Fauno⁴⁾ is kiemeli a bronzajtókat. Schraderus, Fabricius és Martinelli⁵⁾ műveikben mind utalnak a kapukra, melyeket még láttak. Hogy ezek a kapuk nem voltak egyszerű, vékony lemezborítások, bizonyítja az, hogy V. Sixtus pápa (1587) ezeknek az anyagából öntette a két kolosszális bronzszobrot, melyek egyike a Colonna Trajanán, másik az Antoninán áll a régi szobrok helyén.⁶⁾ Az ajtó formájára vonatkozólag némi képet szerezhethünk magunknak, ha a laterani baptisterium, vagy a Forumon látható Romulus templom (most s. Cosma és Damiano) gyönyörűen patinázódott bronzkapuira gondolunk. A több milliméter erős bronzlemezek szigoruan alkalmaz-

¹⁾ A Palazzo Spada főekességét képezik. A palota előbb Varallo bibornok tulajdona volt. L. Bartolini i. m. 109. o.

²⁾ Gaetani apát egykoru kiadatlan kézírata alapján. Bartolini i. m. 110.

³⁾ Antichità di Roma. Roma, 1527. 1. k. 17. o.

⁴⁾ Antichità di Roma. I. k. 15. o.

⁵⁾ Idézve Bartolini i. m. 128. o.

⁶⁾ Card. Mai: Spicilegium Romanum. IX. 386. o.

kodnak a kapuk gerendázásához, mi által egyszerűségükben a kapuművészet remekeit alkotják. Az Ágnes egyház kapujához 1474-ben Giuliano della Rovere a s. Pietro in Vincoli bibornoka, IV. Sixtus pápa unokaöccse (a későbbi II. Gyula pápa) adott fehérmárvány keretet, melyet felirata és cimere ékesít.¹⁾

A lépcsőlejártnak kellemesen meglepő, történelmi stylust kölcsönöz a templom és lépcsőzet márványaiból kikerült feliratos kövek hosszú sora, melyek az Ágnes templom 16 százados történetéről regélnek.

Az archivoltok.

A basilica-styl liturgikus principiumok alapján képződött ki részben már adott, részben feltalált motívumokból. A keresztény basilica, mint felesleges terhet, leveti a pogány basilicát körülövező oszlopgyűrűt, s a privát házak peristiliumának bizalmas, zárt oszlopcsarnokát állítja templomai elé, melyen át az imádságnak és áldozatnak csarnokába vezet. Az őskeresztény építészetnél az egész inventio, az egész művészet a templom belsejére koncentrálódik, ott terem helyet a liturgiát végző papság, s a liturgián részt vevő keresztény egyházközség számára. A téregységnek új módokat ad a főhajó és oldalhajók szorosabb kapcsolásában, s a magas falaknak egyhanguságát az oszloprendekkel, s az oszloprendek felett vertikális diszítő elemekkel bontja fel. Általában a keresztény basilica behatóbb vizsgálat után fejlődésében a keresést mutatja új művészi formák után, tökéletesebb típusaiban pedig akkora eltérést mutat a forensis basilicától, hogy az egymástól való leszármaztatás tanát ma már senki sem tartja, s az archeologusok az elméletek végtelen sorát tudják felmutatni, melyekkel a keresztény templom stylusának kialakulását magyarázni próbálják.²⁾ A keresztény basilica belső kiterjeszkedésében önálló uton halad. A szabályszerű, de nehézkes architrav-rendszert, (melyben az oszlopokra nehezedeő súlyt gerendák osztják meg) csakhamar felváltja az archivoltokkal, mely rendszerben a félkörös vagy a bizantinus típusban magasított ívek hidalják át az oszlop-távolságokat.

¹⁾ Pompeo Ugonio kézírata. Cod. Barber. 2160. 129. f.

²⁾ Az elméleteket világos csoportosításban és helyes kritikával adja Fieber Henrik a Religio folyóirat 1909. évfolyamában (197, 213, 230, 251, 264, 279, 294, 311 és köv. o.) végeredményben Pasteiner Gyula, neves régészünk elméletét teszi magáévá, mely szerint a ker. basilica alkotó elemeit főleg a liturgikus szempontok kapcsolják egy szerves egésszé. A főhajónak az oldalhajókhoz való viszonyát nemcsak a világítási kérdés, de aesthetikai szükségesség is szabályozza. Érdekes a kereszthajó kifejlődésének magyarázata, mely szerint az ember testének vetülete szerint talált rá erre a különlegesen keresztény és liturgikus szempontból előnyös térkérdés megoldására.

Az oszlopsorok elvesztik oszlopcsarnok jellegüket, nem elválasztó, hanem közvetítő elemek az oldalhajók és főhajó között. Az ivezetes oszlop-kötések alkalmazása az erőátvitel problémáját könnyebben, tetszetősebben oldja meg, a felső fal nehézkesét könnyebbé teszi, s ezáltal az építmény belsejét szorosabb egységbe hozza. Tökéletes harmóniát az ilyen építményekbe természetesen csak a román styl hozott, mely az iv-metszetet minden irányban kifejlesztette keresztboltozataival. De az egyszerű, a súlyt oszlopról-oszloptra szinte átdobó archivoltok is már nagy könnyedséget visznek a basilicába.¹⁾

A térhatásnak archivoltokkal való fokozását, s a falmezők barátság-talan, záró terhének feloldását egységesen keresztülvitte Honorius az Ágnes basilicában. Az emporiumok itt aesthetikai szempontból is pompásan illeszkednek bele az építménybe. A felső falak, melyek pl. a s. Maria in Cosmedinben oly félelmetes egyhangúsággal nyomják le az oszlopokat, itt szinte lebegnek, s mégis egy zárt helyiség intim hangulata ömlik el az egész templomon. Az ablakok szintén félkörös ivekkel záródnak. Az ősbasilica ablaka különben nem volt átlátszó üres nyílás, kommunikáció a határtalan levegő éggel, hanem rácsszerű dekoratív elem, mely éppen csak a szükséges világosságot bocsátotta be a templomba. Roholt de Fleury²⁾ ugyan bizonyítani igyekszik, hogy Ágnes egyháza is architrávós rendszerben épült eredetileg, mint sz. Lőrincz egyháza, de érvei egyáltalán nem meggyőzők. A nagyszorgalmu tudós ugyanis abból a feltevésből indul ki, hogy Ágnes mai egyháza a Constantinaei egyház átdolgozott kiadása. Szerinte a szentély apszisában látható vízszintes szalag körülfutott az egész templomban architrávot képezve, s ezt az egységességet a Honorius által beépített ivezetek bontották meg. Eltekintve az alap-tévedéstől, mely a neves archeologust jelentékenyen befolyásolta, a Canina és a szerző nagyatyja által felvett rajzok, melyek az apszis ornamentikájának folytatását volnának hivatva igazolni, csupán szemmérték után készültek, s így nem bizonyítanak semmit. A porphyrt szalag ugyanis, melynek szélességben a rekonstruálandó architrav szélességével egyezni kellene, mélyebben fekszik mint az oszlopfők; tehát világos, hogy a Honoriusi építkezés ilyen, magában véve szépen átgondolt harmóniával nem számított, de azt nem is rontotta. A szentély porphyrt-diszének pedig, mint alább látni fogjuk, teljesen önálló, befejezett feladata van. Az apszis és hajók között a szoros összeköttetést eléggé dokumentálja a művészi

¹⁾ A téregységről és a falak felbontásáról érdekes tanulmányt közöl Max Schwarz a Röm. Quschr. Constantin der Grosse und seine Zeit kiadványában. Roma—Freiburg im Br. 1913. 340. és köv. o.

²⁾ Les saints de la Messe. I. 169. oldal (ábrával).

faragás, a párkány-disz, mely az alsó és felső oszloprendet elválasztja egymástól. (V. ö. 5. ábrát.).

Az oldalhajók, s az emporiumok is keresztboltozattal vannak fedve, melyeknek eredetéről a források nem tájékoztatnak. Honorius korából ilyen kifestettségű boltívek alkalmazása épen nem volna feltűnő, hiszen a közeli mauzoleum belső gyűrűje is ily technikával készült, s jó mintául szolgálhatott. Ilyen masszív, a külső falakat nagy mértékben megerősítő boltozási mód nagyon is megokolt a földalatti templomnál, amennyiben Honorius nem távolította el az épületre nehezedő földtömeget, mint azt II. Pelagius tette sz. Lőrinc templománál. A boltozatok egyébként is olyan természetesen futnak be az oszlopfőkbe, hogy későbbi betoldást nagyon nehéz elképzelni. Bartolini¹⁾ megjegyzését még sem hagyhatom figyelem nélkül. A felső galleriákban ugyanis a XIII. és XIV. században a falakat freskókkal népesítették be, s mikor IX. Pius restaurálása alkalmával ezek az átmeszelt képek újra napfényre kerültek, az alakok lábai mintegy megcsönkítettnek látszottak az emporiumok padlózata által. Ebből Bartolini arra következtetett, hogy eredetileg lapos mennyezetek lehettek az oldalhajókban, s csak egy későbbi, ismeretlen restaurálás illesztette be a boltozatokat.²⁾

A Honoriusi oltár.

A Lib. Pontificalis³⁾ Honorius műveinek felsorolásánál részletesen leírja a pápa tevékenységét Ágnes templomának átépítése körül. »*Ornavit autem sepulcrum ejus ex argento, qui pens. lib. CCLII; posuit desuper cyburium aereum deauratum mirae magnitudinis. Fecit et gavatas aureas III. pens. sing. lib. sing.*« (Sirját pedig ezüsttel ékesítette, amely 252 libra súlyt nyomott; föléje ércből készült aranyozott ciboriumot állított csodálatos nagyságban. Készítettetett továbbá 3 arany méceszt, egyenkint egy libra súlyban.). A Lib. Pont. amint Liberiusnál, úgy itt is nem új confessio építését, hanem a sepulcrum, a sírhely *diszítését* hangsúlyozza. Ha Honorius a szent ereklyét megbolygatta volna, nem lett volna értelme annak, hogy a föld mélyébe építse templomát. Különben is a jegyzőkönyv, melyet 1605. okt. 7.-én vettek fel, s mely Gaetani apát

¹⁾ Egész terjedelmében közli Bartolini i. m. 111. o. 1. jegyz.

²⁾ A schematikus rajzok, melyeket a művészettörténetek sz. Ágnes templomának keresztmetszetéről nyújtanak, ilyen lapos mennyezeteket tüntetnek fel az oldalhajókban. V. ö. Choisy: Histoire de l'architecture II. k. 38. o. és Kraus: Gesch. d. chr. Kunst I. k. 294. o. A boltozatok anyagának megvizsgálása világosságot hozhatna ebbe a kérdésbe.

³⁾ (Duchesne) I. 323. o.

kéziratában maradt reánk¹⁾ minuciozusan leírja a confessiót, s abban az őskeresztény confessió fentebb ismertetett típusára ismerünk.²⁾ Fel kell tehát tennünk, hogy Honorius a sirt, melyet az új basilica építésénél norma gyanánt vett, meghagyta a maga érintetlenségében, csupán a masszív kőépítmény beborításáról gondoskodott, hogy Ágnes sirja méltó diszt nyerjen. A Liberiusi confessió márványdisze ekkor már romlásnak indulhatott. A maradványokat, mint láttuk, Honorius a padlózatba rakatta. A márvány lapokkal borított kemény cementezésű³⁾ confessiót a pápa elég vastag ezüst lapokkal boríthatta. A Lib. Pontif. csaknem egy méter-mázsa súlyú ezüst felhasználását említi. Semmi sem őrzi az ezüst disz megmunkálásának emlékét, de valószínű, hogy a lapok sima felületét vésések vagy domborítások díszítették. Az érc alkalmazásával az ötvösművészet is fellendült, s a sz. Péter templom ezüst kapuszárnyai, melyeket Honorius adományozott, szintén nem nélkülözték a veretes vagy vésett diszt.⁴⁾ Sajnos ezekből a pompás ércmunkákból nagyon kevés maradt ránk, hiszen a saracenok elsősorban ezekre vetettek szemet Róma kirabolásánál 846-ban.⁵⁾ Csupán a felirat maradt reánk egy korai feljegyzés nyomán,⁶⁾ melyet az akkori idők szokása szerint a confessióra vésetett felajánlás gyanánt az adományozó pápa:

INCLITA VOTA SVIS ADQVIRVNT PRAEMIA LAVDIS
DVM PERFECTA MICANT MENTE FIDE MERITIS
VIRGINIS HOC AGNAE CLAVDVNTVR MEMBRA SEPVLCHRO
QVAE INCORRVPTA(M) TAMEN VITA(M) SEPVLTA TENET
HOC OPVS ARGENTO HONORIUS CONSTRUXIT AMPLO
MARTIRIS ET SANCTAE VIRGINIS OB MERITVM⁷⁾

Honorius, mint epitaphiumában is olvasható *sagax animo, divino in carmine pollens* (a bölcs lelkű, s az isteni költészetben jártas), nemcsak Róma basilicáiba vitt új életet restauráló, díszítő és építő munkásságával, hanem a költészetet, illetve a verselést is újra lendületbe hozta.

¹⁾ I. m. 122. o.

²⁾ Az oltár tehát nem állhatott a Constantina építette basilica apszisának tengelyében. Az ásatások Ágnes sirja körül sem galleriákat, sem falazásokat nem tártak fel, hanem minden oldalról tuffa padozatot állapítottak meg. Ilyen szabálytalanság a coemeteriális egyházaknál épen nem feltűnő, másrészt magyarázza a Honoriusi építés balfelé eltérő tengelyét.

³⁾ Az említett jegyzőkönyv kiemeli a fáradságos munkát, mellyel a burkolatot, s a boltozást képző anyagot szinte szilánkokban kellett szétszedni.

⁴⁾ Gregorovius i. m. II. 115. o.

⁵⁾ Grisar: *Analecta* 280. o. beszél a saracenok rablásairól Péter és Pál egyházában.

⁶⁾ De Rossi a klosterneuburgi gyűjtemény (VI. sz.) alapján. *Inscr. christ.* II. 1. r. 62. o.

⁷⁾ Magyarul: Dicsérő elismerést érdemelnek a fenséges adományok, mikor az észnek, hitnek, sok érdemnek segítségével befejezetten tündökölnék. Ezen sirban a szűz Ágnesnek tetemei foglaltatnak, aki halálában is romolhatatlan életet él. Ezt a művet Honorius bőséges ezüsttel építette, a szent szűznek és vértanúnak érdemeiért.

A műemlékeket versekkel díszítette, mintha Damazus szellemét akarta volna újra feltámasztani.¹⁾ A versek szerzője valószínűleg maga a pápa volt. Különböző lehet a bírálat, mint alább az apszis-mozaik dedikációjánál látni fogjuk, de azt letagadni nem lehet, hogy Róma kulturtörténetében Honorius nevét megörököltette.

Az ezüst confessio fölé, mely, mint Péter és Pál confessiójáról Nagy sz. Gergelynél Anastasius²⁾ megjegyzi, ebben az időben már kétségen kívül egyuttal oltár is volt, Honorius aranyozott ércből »csodás nagyságu« ciboriumot állított. A Lib. Pontif. ennél az építménynél nem adja az érc súlyát, s bár úgy látszik, hogy a Nagy Gergely által a Péter templomban felállított ciborium lehetett a mintaképe, melynél a Lib. Pont.³⁾ hangsúlyozza, hogy az oszlopok is ezüstdből voltak, mégis arra kell gondolnom, hogy ércből csak a ciborium felső építménye volt. Valószínűnek tartom, hogy a ciborium márványoszlopokon nyugodott, s a felső rész is ércel való borítás volt csupán. Esetleg a porphyrt oszlopok, melyek ma az V. Pál pápa által állított építmény főekességét képezik, már a Honoriusi confessio ciboriumának oszlopait is képezhették. Honorius ugyanis a porphyrt bőkezűen alkalmazta Ágnes egyházában. Az oltárt magát négyujnyi vastag hatalmas porphyrlap képezi, a szentély díszítésében is feltűnően sok a becses márványból készült ornamentika.

A ciborium egyébként a VI. században válik meg a confessiótól, melynek eddig szorosan egységes alkotó részét képezte, s önálló építményt alkot, mely védőleg borul az oltárasztal fölé.⁴⁾ Az egykoru ciboriumok négy oszlopra helyezett ivezetes tetőszerű építmények voltak; frontjukat Krisztus és az apostolok ércszobrai díszítették egyes esetekben.⁵⁾ Díszítésük általában szymbolikus volt: Krisztus-monogramm, szőlőgalyak, pávák stb. Az oszlopok néha csavaros menetűek voltak, s már korábban divatos volt, hogy magukra az oszlopokra is reliefeket véssenek. (A S. Petronillában Achilleus kivégzése.)

A ciborium ivezeteiből lámpák függtek alá, melyekről sz. Ágnes templománál is említés történik. A súly után ítélve vékony lemezből hajlított koronás csillárok lehettek ezek, vagy esetleg a díszítéshez fel-

¹⁾ Grisar: *Analecta*. 120. o.

²⁾ P. L. 128; 646. o. L. Pont. I. 312. o. »Hic fecit ut super corpus beati Petri et beati Pauli apostoli missae celebrarentur.«

³⁾ U. o. »Hic (Gregorius) fecit beato Petro apostolo ciborium cum columnis suis quattuor ex argento puro.«

⁴⁾ A ciborium vagy tegurium eredetileg, mint a pogány síremlékeknél is, szoros egységben volt a sírral. A sirtőmb négy sarkán állottak oszlopai, ami által liturgikus célokra való felhasználása kényelmetlen volt. Így volt a tegurium a sz. Sándor confessiónál, s az Ágnes-egyház Libériusi confessiójánál is. V. ö. Jubaru i. m. 317. és köv. o.

⁵⁾ Kraus: *Gesch. d. chr. K. I.* 372. o.

használt arany súlyát adja csak a Lib. Pont. A lámpástartó gyűrűről monogrammos díszek csüngtek alá, melyek csillogó díszükkel nagyban emelték ezeknek a kedves és természetes világító szereknek a báját.¹⁾

A sz. Ágnes egyház kanonikájának nagytermében őrznek sok, a katakombákból és a templomból kikerült apróság mellett egy szép márvány szarkofág előlapot, melyet a közhit *antico palliottò dell' altare maggiore* néven ismer. A márvány vésése a szokásos antik sirláda typusra emlékeztet. Középen van az *imago clypeata*, paizs keretben egy mellkép: fiatal női alak jobb kezében báránnyal, balkezeiben pálmával. A fej körül gloriola. A paizs mellett jobbról és balról a szobrász különféle motívumokat vésett: Amor és Psyche, továbbá a föld és víz megszemélyesítői váltakozó nagyságban. Megszokott, gyakran feltűnő motívumok ezek egyenként és ily csoportosításban is az antik sirládákon, melyeket keresztény családok is vásároltak a szobrászoknál halottjaik számára. Maga az Ágnes egyház földfeletti coemeteriumában talált szép művű sirláda, mely Aurelia Agapetilla, ancilla Dei hamvait tartalmazta, teljesen klasszikus jellegű a négy évszak ábrázolásaival és a géniuszokkal.

Az Ágnes oltárhoz számított dombormű paizsképe különös figyelmet érdemel. A mellkép vésése teljesen egyezik a dombormű többi részének kidolgozásával, úgy, hogy fel kell tételeznünk, hogy a szarkofág egy volt a tipikus kész példányok közül, melyeket teljesen kidolgozva adtak el, csak az arcot kellett utólagosan rávésni.²⁾ Pater Grisar³⁾ behatóbban foglalkozott a művel, megállapította, hogy az attributumok: a pálma és a bárány későbbi vésés eredményei, s a ráncokból, melyek a jobb kézre gazdag redőkben omlanak, illetve a balkézben tartott szokásos *volumen*-ből (papirtekercs) alakítottak ki. A dicsfény természetesen szintén későbbi hozzáadás.

A mellkép tehát egy tetszés szerinti fiatal nő képe volt, melyet leleményesen, későbbi korban alakítottak át sz. Ágnes képévé. Olyan korban, amikor a bárány Ágnesnek Rómában is szimboluma lehetett már. Ilyen átalakítást Honorius korában⁴⁾ nem tartok valószínűnek, hiszen az apszis-mozaikon sincs Ágnes báránnyal ábrázolva, sem pálmát nem tart a kezében. Sokkal valószínűbb, hogy későbbi időkben, mikor Emerentiana hamvai is sz. Ágnes confessiójába kerültek, az ezüst disztől már megfosztott oltár díszét képezhette a szarkofág-lap.

¹⁾ Kaufmann: Hdb. der chr. Arch. Paderborn 1905. 577. o.

²⁾ Matz u. Dühn: Antike Bildwerke in Rom, 1882. 137—138. o.

³⁾ Civiltà Cattolica 1897. 211. o.

⁴⁾ Jubaru i. m. 325. o. hajlik arra a nézetre, hogy a dombormű már Honorius korában az oltár alépítményét képezte.

Az oltár előlapja gyanánt azonban már méreteinél fogva sem szolgálhatott soha sem. A márvány nagysága ugyanis 2 m. 20 cm. \times 0 m. 58 cm. Az oltár szélessége pedig V. Pál átalakítása előtt 1 m. 87 cm. volt.

Lehetséges azonban, hogy az Ágnes egyház oltára hasonló volt a Kelemen templom oltárához, melyhez (mint Nereus és Achilleus egyházában ma is ez a rendszer látható) két oldalt vezettek fel lépcsők, s a lépcsők között az oltár alépitményét rácsozat képezte, melyen át a szent sirjába láthattak. Ezt a helyet az Ágnes templomban esetleg az antik szarkofág-lap töltötte be.

A XII. században a márvány emlék aligha volt eredeti helyén. Pompeo Ugonio ugyanis többször említett ferrarai kéziratában, melyben aprólékos részletezéssel feljegyzi a márványokat, erről a darabról nem szól. Ha fentebbi hipotézist elfogadjuk a márvány elhelyezésére vonatkozólag, úgy azt a magyarázatot adhatjuk, hogy a XIII. században épült *schola cantorum* padozata takarta el a mélyen fekvő reliefet; erről az ambókkal ellátott építményről megemlékezik Pompeo Ugonio, s említi a Liberiusi confessio márványát, mely egyik ambóba volt befalazva.

S. Aldelmus¹⁾ a VII. század végén ezt a szarkofágot idézhette emlékezetébe, mikor Ágnes csodás jelenéséről és Constantina gyógyulásáról énekelve írja:

Sarcophagus quo pausant membra puellae.

A Honoriusi templom márvány disze.

A Honoriusi templom főekességét is a pompás márvány oszlopok képezik. A középhajót 7—7 oszlop flankirozza, melyek közül 5—5 a régebbi templomból származhatott.²⁾ Az oszlopfők ezeknél a lila ereztű phrigiai márványból készült oszlopoknál pompás korinthusi mintára emlékeztetnek, mely a Sz. Lőrinc templom oszlopfő típusát messze felülmulja. Az arcus triumphalis előtt két-két pompás fekete-vörös afrikai márvány oszlop áll, a narthexet a középhajótól két szürke gránit oszlop választja el. Az oszlopok méreteikben alkalmazkodnak a régebbi oszlopokhoz, de anyaguk különbözősége s különösen az oszlopfők eltérése feltűnően mutatja a különböző eredetet. Ezen oszlopok oszlopfőit ugyanis

¹⁾ De laude Virginum. P. L. 89; 272. o.

²⁾ A régebbi templomba viszont valamely klasszikus építményből telepíthette át az alapító, erre enged az egységes méret, anyag és kidolgozás következtetni 4—4 oszlopnál, sőt a gazdag csatornázású oszloppár is szerepelhetett már valamely római peristiliumban mint a bejáratot szegélyező oszlopok. Jubarú határozottan az első templomból származtatja a kérdéses oszlopokat. (i. m. 245. o.)

két sorban körül futó tagozatlan levelek alkotják, melyek a felső résszel, mely jön rendszerre emlékeztet, nincsenek semmiféle vonatkozásban. Amilyen pompás a négy afrikai vörös-fekete márványoszlop anyaga, olyan, szinte keresetten finom a két rájuk következő oszlop kanalizálása. A csatornázás 140 élével unicum az egész antik műtörténetben.¹⁾ Az emporium 16 oszlopa közül (melyek nagysága úgy aránylik az alsók nagyságához, mint 6:10) hat kanalizált, phrigiai márványból, négy sima felületű (kettő szürke gránit, kettő erezett szürkés márvány), négy pedig csavart menetű szürkés-fehér márványból. A kis oszlopok oszlopfői kissé szétnyomott korinthusi formát mutatnak, s vésett kereszttekkel ékes márványvankosok: vállkövek képezik (mint a Lőrinc templomban is) az átmenetet a téglá ivezetek nyugvó pontjaihoz.

Figyelemre méltó a sz. Ágnes egyház márvány díszében az apszis falborítása is, mely megkapja a szemlélt, de hatásának titkára csak akkor jön az ember, ha az ornamentika elemeit közelebbről megvizsgálja.²⁾ Az apszisban ugyanis a mozaik felirat alatt körülbelül a nagy oszlopok magasságában egy porphyrr architravszerű sáv fut körül, melyet 10 lát-szólágos oszlop (ugyancsak porphyrból) tart. A függőleges porphyrr-sávok annyira kifejezésre juttatják az oszlop-jelleget, hogy az oszlopfők is jelezve vannak primitív (helyesebben dekadens) relief alakban. A porphyrr architrav és a felirat közötti részt, nemkülönben az oszlopok között (hagyma-) réteges, zöldes-szürke márvány (cipollino) lapok töltik ki. Mintha könnyű, áttetsző fehér draperiák lefutó ráncozását látnók a komoly porphyrr oszlopok között. Az egész díszítési mód mintegy folytatását képezi a középhajó oszlopsorának, s perspektivikus tág kilátást nyújt. Ez a dekoratív megoldás földalatti templomnál az építményt körülvevő földtömeg nyomásának érzetét, melyet a mélyre levezető lépcsőzet csak fokoz, kellemesen enyhíti, s a térhatás emeléséhez nagyban hozzájárul. Az oszlopcsarnok imitáció egyébként a nyílt apszisokra emlékeztet, amilyen a Cosma és Damjanus és a S. Maria Maggiore templomoknál is volt³⁾ Rómában, s eredetében valószínűleg oda is vezetendő vissza.

Ma a porphyrr szalag fölé a cipollino mezőbe több ablak van vágva, melyek rontják a hatást, s a legutóbbi restaurációk alkalmával kerül-

¹⁾ Bartolini i. m. 119. o. 1. jegyz.

²⁾ Bartolini (i. m. 122. o.) azt mondja róla, hogy nem lehet korrekt stylusu és helyesen Honoriusnak tulajdonítja. Roh. de Fleury, mint fentebb jeleztem, kiegészítést keres hozzá az állítólagos egykori architravos rendszerben. Ugyanezt az építészetszerű apszisdiszt megtaláljuk a régi basilicák reneszánszkori átalakításaiban (esetleg az ott talált typus kiképzése ez) fél-oszlop és pilaszter díszekkel. Így pl. a római S. Marco-ban, vagy a sz. Pál basilicában, vagy a S. Maria in Domnica-ban.

³⁾ Kraus: Gesch. d. chr. Kunst. I. 303.

hettek oda. Nagyon megokoltnak tartom Wilpert véleményét, mely szerint ezt a helyet a hasonló beállítású mozaikok példája szerint a bárány szymbolumokkal kell elképzelni. Amint a római S. Marco basilicában,¹⁾ úgy itt is ebben a széles sávban, középen, a hegyen álló isteni Bárány, jobbra és balra hat-hat másik, Betlehemből és Jeruzsálemből kiinduló bárány: az apostolok jelképei voltak láthatók. Így kiegészítve a mozaik is teljesebb lesz, meg a mai formájában teljesen céltalan, s épen ezért zavarólag ható mező problémája is meg van oldva.

Az apszis-mozaik.

A Honoriusi templom egyik értéke az apszis mozaik, mely csekély változtatással a mai napig megőrizte a kornak kézjegyét, melyben keletkezett.

Kraus²⁾ is, Grisar is³⁾ sötét színekkel festik a művészetek alkonyát Rómában. A tudományban, a történetírásban, a költészetben, a nyelvben mutatkozó hanyatlás épen úgy, mint az építő és dekoratív művészetek erőtlén próbálkozásai igazolták a VI. század végén, hogy a római kultúra kiélte magát, hogy új elemeknek, új irányzatoknak bekapcsolására volt szükség, melyekben újra éledjen. A régi Róma fenséges építményei, roskadozva bár, még állanak, de a VII. század szellemi áramlatai túlságosan gyengék voltak már arra, hogy a nagy tradíciókban lüktető életerőt átvegyék.

Különösen érezhető ez a lankadás a mozaik-technikában. Az a frissesség, az a rugalmas mozgás, mely a római mozaikot előbb jellemezte, most komor típusok szögletes vonalaiba merevedik. Nincs meg a plasztikai érzék, nincs meg a vonalvezetésben a rithmus, az arcokban a könnyed kifejezés, csupán a háttéralkotó mozaik szemcsék arany csillogása marad a régi. Kaufmann⁴⁾ szerint a legjobb minták utánzására irányuló törekvések is megtörnek a felfogás és kivitel gyarlóságain: az aszketikus, sovány alakokon, meg a művészietlen hatásvadászaton, mely torzításban leli örömét és módfelett nagyítja a tárgyakat. A keletről becsempészett pompázó ruházatok ábrázolása csak még jobban kiemeli a kontrasztokat.

Muther⁵⁾ az átlagos felfogással szemben mégis joggal hangsúlyozza, hogy a keresztény mozaik-művészet szemléleténél (Ravennáról szól) »egy-

¹⁾ Garucci: Storia della arte. IV. 294. tábla.

²⁾ Gesch. d. chr. K. I. 420. o.

³⁾ Geschichte Roms. 744. o.

⁴⁾ Hdb. der chr. Archäol. 463. o.

⁵⁾ Studien u. Kritiken. Wien, 1901. II. 181. és köv. o.

általán nem szabad antik hanyatló stylről beszélnünk. Mert ez az antik művészet keresztény korszakában is elegendő erővel rendelkezett ahhoz, hogy új terművészetet teremtsen, hogy a belső dekoráció új problémáit klasszikus tökéletességgel megoldja. Épen ez a nyugalom (mely a keresztény mozaikon látható), a hasonló mozgás-motivumok ismétlése — épúgy, mint a Parthenon párkánydíszénél, vagy a Susai oroszlán- és nyilas párkányon — idézi elő a maradandónak, a változatlannak, az öröknek

9. Sz. Ágnes feje az apszis-mozaikon.

érzetét. Ez az antik művészet a maga utolsó, legbódítóbb virágzásában. A mozaik-művészet dekoratív hatása meseszerű. A szemlélő felett házmagasságban lebegnek az alakok és mégis merev vonalaiknak ereje oly hatalmas, hogy ők mindennütt jelenlevők, tekintetük mindenüvé követ bennünket. A színek változatossága nem nagy. Fehér, zöld, kék, arany ötlenek újból és újból szemünkbe. Együttal azonban e fényes kövecskék ereje akkora, hogy azok mélységes színizzásukkal a nagy teret is betöltik és melegséggel árasztják el. A két véleményt, melyek első látszatra ellentétesek, nem nehéz megegyeztetni, ha azt mondom, hogy az előbbi a keresztény mozaik formatanát, utóbbi annak

lélektanát veszi látószögül. Alexander Bernátnak, a mi jónevű aesthetikusunknak egy, a művészetről írt csevegésében olvastam régebben, hogy a keresztény korszak a művészetbe új életet lehelt. Pedig úgy látszik, mintha az ecset és véső gyermekek kezébe került volna. De van valami, ami megkap bennünket, s ez a Krisztus szeme. Az a tekintet, mely a lélek mélységéből néz reánk, amely mélységet az antik világ csak meg sem sejtette. Ime, ez a keresztény mozaik kincse, mely a primitív

eszközökkel a klasszikus művészet ezen legmaradandóbb ágát megmenti a hanyatlás vádjától.

Ha már most ezen felfogást vesszük mértéknek és úgy nézzük az Ágnes egyház apszis-mozaikját, ítéletünk enyhébb és kedvezőbb lesz, mint, ha annak abszolút formai értékét kellene megállapítanunk. Van az Ágnes-mozaikban is sok merevség, különösen pedig főhibája az, hogy a főalaknak, Ágnesnek képe nem felel meg annak a képnek, melyet egy 13 éves fiatal leányról a legendák hallatára magunknak alkotunk. Az arany háttérű mozaik Ágnest bizánci udvari diszruhában ábrázolja, s koránál jóval idősebbnek tünteti fel. A VII. század tulzása ez, mely a martyrok aktáit meseszerű, bonyodalmas részletekkel kibővítve, eltüntette a martyrok történeti arculatát. A vértanuk tiszteletére fejedelmi bőkezűséggel épített templomok emelkednek, s ők maguk a mozaikokon fejedelmi diszben jelennek meg. Az imádságnak, a jócselekedeteknek, a kiontott vérnek drágakővel szymbolizált értékeit pazar kézzel szórja a kegyelet a ruhára.

Ágnes mozaikjában a *Gesta* szavait látjuk megvillanni: *Circumdedit me vernantibus et coruscantibus gemmis.* (Körülövezett engem csillogó drágakövekkel.) Ágnes ruházatát hosszú, zárt ujjú tunika képezi, mely fölé a lábakig leomló biborszínű, bő ujjú dalmatika simul. Az alak a bal lábon nyugszik, jobb lábával kissé előre lép. A dalmatika ráncolása elég könnyedén igazodik a mozdulat után, bár a nehéz, gazdag himzésű bordűrök egyenesen lefutó ráncokat kívánnak. A jobb térd táján korong alaku disz, madár ábrázolással: a IV. és V. század előkelő ruházatainak szokásos disze. A *stola* drágakövekkel és gyöngyökkel gazdagon, de nem izléstelenül diszítve a két vállon nyugszik, egyik vége elül fut alá a térden alulig, a másik hátra van vetve. Alapszíne arany, a drágakövek domináló színe kék; a *stola* szélén fehér sáv fut körül, melybe piros levélminták vannak beleszőve. A nyakhoz széles, gyöngyökkel és drágakövekkel telehintett nyakdísz simul. A szent balkezében, melyről finoman szegélyezett áttetsző fehér fátyol omlik alá, lezárt irattekeresztet tart; jobbjának kinyújtott két ujjá a szokásos ábrázolási módtól épen nem eltérőleg, könnyedén nyugszik az irat felső részén. Az arc egyáltalán nem merev, a szemekben van élet, valami közvetlen melegség, ellentétben Theodora császárnő ravennai képével, melyen csupa rideg gőg tükröződik. A fejdísz drágakő-díszes arany lapokból képzett diadém alkotja. A haját gyöngyök foglalják be. A topánok piros színűek.¹⁾ A szent lábainál jobbról és balról megosztott lángok láthatók, lábai alatt pedig valamely hosszukás tárgy, amit rend-

¹⁾ Bartolini i. m. XII. és XIII. táblákon a szentet saru nélkül ábrázolja. Az egész reprodukció különben is nagyon hamis képet nyújt a mozaik rajzáról.

szerint kardnak szoktak ábrázolni. Már Garucci¹⁾ kétségesnek tartja ezt az értelmezést. Pio Franchi²⁾ pedig egyenesen zsámolyt lát benne, amelyen a szent áll. Annyi bizonyos, hogy a szegélyezett hosszukás tárgynál ma a kardmarkolat nem látható, tehát szabad tér marad a képzelet számára, minek tartsuk azt; annyival is inkább, mert a kép ezen részein is romlás és javítás látható.³⁾ Ágnes feje körül nymbus látható, felette sötétebb színű felirat: **SĀ AGNES** olvasható. A kagyló felső részét három fokozatosan mélyülő árnyalatu, csillagokkal behintett égboltszerű félkörív diszíti; a legkisebb, fehér felhőkkel behintett, félkörben felhőkből kinyuló kéz tartja a szent feje fölé a győzedelmi koronát. Római mozaikokon gyakori, nagyon dekoratív jellegű motívum ez, mely az apszis mélyülését, s

10. 8. sz. Ágnes egyház apszis-mozaikja.

együttal a háttérnek a menybolyig való fokozását hangsúlyozza. A mozaikon Ágnes fejedelmi alakjának jobbján és balján egy-egy főpap képe látható. A főpapi alakok ruházata egyező: hosszú fehér alba bő ujjakkal (az Ágnes balján álló alaknál jól kivehető ez), az alba felett gesztenyebarna színű *penula* (miseruha) és pallium. Ez a hármass elrendezés látható a S. Stephano rotondo templom mozaikján is, avval a különbséggel, hogy ott a középső alakot a *crux gemmata*, felette a Megváltó képével pótolja.⁴⁾

¹⁾ Storia della arte crist. IV. 88. o.

²⁾ Studi a Testi. 19. Hagiographica. Roma. 1908. p. 158.

³⁾ Valószínűbb mégis, hogy zsámolyt kell felvennünk, hiszen egyéb római mozaikokon is, különösen a főalak rendszerint valamely megkülönböztetett talajon, legtöbbször négyszögletes zsámolyon áll.

⁴⁾ Marucchi: Basiliques. 222. o.

Általában egészen különös újítás az, hogy az Ágnes-mozaikon a főhelyet nem a kereszt, vagy a Megváltó, hanem maga a szent foglalja el.¹⁾

A szent balján álló főpap általános nézet szerint Symmachus pápa, aki Ágnes korábbi templomán nagyobb javításokat eszközölt. Nincs azonban semmi támpontunk erre, ha csak azt nem vesszük fel, hogy Honorius a Constantina-Symmachusi szentély mozaikján ennek a pápának a képét látta, s kegyeletből átvette az újabb szentély mozaikjára. Garrucci²⁾ annak a nézetének ad kifejezést, hogy ez a pápaalak Theodorus lesz (642—649), Honorius harmadik utóda, aki elődjének a restaurálási és építési munkálatait nagy buzgalommal folytatta és befejezte.

Wilpert e munkám írása idején levélben figyelmeztetett arra, hogy sem egyik, sem másik magyarázat nem helyes. Szerinte ez a pápaalak Silvestert ábrázolja, ki a Lib. Pontif. szerint az Ágnes egyház felajánlásánál közreműködött. Az első képen vagy mozaikon a szent jobbán Constantina állhatott a templom modelljével kezében, balról pedig az akkori pápa, Silvester. Én ennél is tovább megyek, s az analóg esetekre hivatkozva azt állítom, hogy a sz. Ágnes egyház első mozaikján középén bizonyára a Megváltó alakja volt látható, annak jobbán állott Constantina, kit Ágnes vezetett védőleg Krisztushoz, balról pedig Silvester, a császári család bizalmasa. Honorius építkezése idején a mozaikokon már nagyobb szabadság észlelhető. Krisztus alakja nem áll feltétlen következetességgel a centrumban, de cserébe Krisztus mellképe az arcus triumphalison, vagy a tribuna felső részén tűnik fel, rendszerint hatalmas méreteken. (A IX—X. században a mindennek felett uralkodó Krisztus mellképe betölti az apszis felső részét.) Így a Honoriusi mozaikon Ágnes alakja középre került, Constantina helyét az építkező pápa foglalta el, balról pedig megmaradt Silvester pápa képe. Hogy ez a kép nem ábrázol építő pápát, hanem olyat, ki csak egyéb, esetleg liturgikus vonatkozásban állott az Ágnes egyházzal, annak bizonyosságát látom abban, hogy a pápa könyvet tart kezében.

A szent jobboldalán álló pápaalakot Honorius személye gyanánt jellemzi a basilica-minta, melyet kezében tart, illetve felajánló mozdulattal a szent felé vinni látszik. Az alak mozdulata egyáltalán nem merev, sőt meglehetősen élénk. A fejek erősen át vannak javítva, de a haj- és szakállviseletet megtartották eredeti formájában. Nagyon emlékeztet a hajviselet és öltözet a III. János (561—574) által a Callixtus-katakomba Caecilia kápolnájában festetett püspökalakok viseletére,³⁾ továbbá a S.

¹⁾ A római mozaik Máriát is csak később vette az apsziskép középpontjába. (Pl. s. Maria in Domnica.)

²⁾ I. m. IV. 88. o.

³⁾ Grisar: Gesch. Roms. 662. o.

Saba¹⁾ falfestményein sorakozó portrait-szerű alakokra. Különös figyelmet érdemel továbbá a palliumok teljesen kiképződött formája is, mely szintén teljesen azonos az említett festményeken látható pallium-viselettel. A palliumot ezen emlékek szerint a római püspökök olyan formán viselték, hogy a hosszú fehér, fekete keresztekkel díszített gyapjuszalagot stólaaként a nyakukba vetették, de úgy, hogy rövidebb szára elől a balvállról csöngött alá (rojtozott végével egész a penula széléig ért), hosszabb szárát pedig a balvállon át hátravetették, úgy, hogy szintén baloldalt csöngött. Így a pallium a balvállon kettős rétegben nyugodott.²⁾ (Innen a pallium mai formája is.)

Nagyon jellegzetes a két pápa lábain a pontificalis cipő; a fehér harisnya színétől élesen elválnak ezek a szépen modellált *campagus*-ok, melyeket keresztbevetett szalag tart a lábfejen. A S. Sabas³⁾ templom apszis-freskó töredéke szintén egész sorozatot örökít meg a legkülönbébb mintájú cipőkből. Abban mind megegyezik, hogy mély kivágásuak, s a láb természetes formájához simulnak, de elől hegyben végződnek. A cipőket a lábfejen kereszt motívum díszíti. Az albák ráncolása elég természetes és színárnyalatban is sokat megőriztek a régi római mozaik-technika plasztikus felfogásából.

A két pápaalak lába alatt nincsen zsámoly, hanem egy, két sávból képzett mezősegen állanak. Ez a kettős beosztás emlékeztet a korábbi mozaikok alsó peremére, mely klasszikus reminiscenciák alapján folyót ábrázolt bájos vízi jelenetekkel. Így látható az a laterani sz. János egyházban és a S. Costanzában is.

Honorius pápa feje körül a szokásos négyszöges dicsfény (az életbenlévő adományozó ismertető jegye) hiányzik, valószínű azonban, hogy a későbbi restaurálás tüntette el azt.

A mozaikképet széles sáv szegélyezi, melyet kétoldaltól felfelé huzódó, vázákból kiinduló virág- és gyümölcsmotívumokból alkotott dísz tölt ki.⁴⁾ A két, szalagokkal átkötött girland a kagyló központján egy görög keresztből képzett csatban foglalódik egybe. A keskenyebb szalagdísz, mely az egész mozaikot bekeretezi, s a girland-sávot a képtől elválasztja, négyszögletes és elipsziszalaku drágakőmintákat mutat. Ugyanezen motívumok láthatók a S. Marcoban, a S. Cecilia, a S. Prassede mozaikján is.

¹⁾ Styger: Die Malereien in der Basilica des hl. Sabas. Rom, 1914. 58. o.

²⁾ Grisar: Gesch. 512. o. A pallium első kimondott adományozása, mely joghatóságot is jelentett, Symmachus pápa korában történt.

³⁾ Styger i. m. 79. és 84. o.

⁴⁾ Ugyanez a dísz visszatér a római S. Marcoban, azzal a különbséggel, hogy ott a kereszt helyett Gergely pápa monogramja látható.

Végeredményben kimondhatjuk, hogy Ágnes mozaikja, mint Venturi¹⁾ is helyesen megjegyzi, nagyon különbözik minden más késő római mozaiktól. Ha a ravennai mozaikokkal hasonlítjuk is össze, akkor is feltétlen előnyt kell adnunk Ágnes alakjának Theodora alakjával szemben. Ugy a tónusban, mint a technikai kivitelben sok a meglepő finomság. Ha a mester után kutatunk, úgy a hieratikus karakterből, s Ágnes öltözetéből arra kell gondolnunk, hogy a mozaik görög művész munkája, aki azonban a római hagyományokat is jól ismerte.

Az apszis kép alatt széles sávban három részre osztott mozaikfelirat olvasható, melynek sötétkék alapon fénylő aranybetűi Honorius művét dicsőítik. Honorius pápa ebben a versben, melyet valószínűleg maga írt, tuláradó örömmel jellemzi művét:

AVREA CONCISIS SURGIT PICTURA METALLIS²⁾
ET COMPLEXA SIMUL CLAUDITUR IPSA DIES
FONTIBUS E NIVEIS CREDAS AURORA SUBIRE
CORREPTAS NUBES RORIBUS ARVA RIGANS

VEL QUALEM INTER SIDERA LUCEM PROFERET IRIS
PURPUREUSQUE PAVO IPSE COLORE NITENS
QUI POTUIT NOCTIS VEL LUCIS REDDERE FINEM
MARTYRUM E BUSTIS HINC REPPULIT ILLE CHAOS

RURSUM³⁾ VERSA NUTU QUOD CUNCTIS CERNITUR USQ(UE)
PRAESUL HONORIUS HAEC VOTA DICATA DEDIT
VESTIBUS⁴⁾ ET FACTIS SIGNANTUR ILLIUS ORA
EXCITAT ASPECTU LUCIDA CORDA GERENS.⁵⁾

¹⁾ Storia dell' arte italiana. II. 268. o.

²⁾ Márványdiszt jelent. V. ö. de Rossi Bull. d'arch. cr. 1867. 65. o.

³⁾ Most *cursum*-ra van kijavítva, de helyesebb a *rursum* szó. V. ö. Jubaru i. m. 309. o. Duchesne (L. Pont. I. 326. o.) így írja körül: Quod cunctis uno nutu cernitur sursum, praesul Honorius etc.

⁴⁾ Garrucci (Storia della arte. IV. 88. o.): Mai bibornok véleményét közli, mely szeriut *vestibus* helyett *versibus* volna olvasandó. Duchesne is így olvassa és reprodukálja az utolsó sorokat. L. Pont. 325. o.

⁵⁾ Márvány kockáiból készült csodás fest-
[mény,
Melynek egészéből tündöklök arany fény.
Hinnéd, ködös forrás hajnalt fakasztana
Megtépett ég és föld öntöző harmata.

Mint csillagos bolton, ragyogó fényben
Égi szivárvány tűnik elő,
Mint tündöklő páva, pompázó színben
Napsugarával vetekedő.

Ki éjnek és napnak idejét szabta
Oszlatta el a sötét homályt;
Szent fény veszi körül vértanuinak
Porhüvelyt őrző földi honát.

Mit láthatsz körülted ajándékképen
Felajánlá Honorius pápa, —
(Szép emléke élni fog verseiben.)
Tetteit tiszta szívű ha látja:
Felbuzdul szent lelkesedéssel.

(Bertalan L. műfordítása.)

A distichont Gregerovius¹⁾ az akkori verselés egyik legsikerültebb alkotásának itéli, míg Grisar²⁾ véleménye szerint: »izléstelen és képtelen mesterkéeltség egyik mesterművét hagyta itt hátra«. Igaz az, hogy a szépen csengő szavak chaoszából csak nagy fáradsággal és akkor is legfeljebb nagy általánosságban lehet valami értelmet kihámozni. A gondolatot, melyet kifejez, egy distichonban össze lehetett volna foglalni.

Az apszis-mozaiknak az arcus triumphalis élére kihajló peremén, mint a sz. Lőrinc³⁾ templomban ma is látható a maga eredetiségében — mozaikba rakott felirat rövid dedikációt tartalmazott. Megvolt ez a felirat a sz. Ágnes templomban is; az oltárfelirat és apszisvers között kapcsolatot képezett. A felirat szövege a klosterneuburgi felirat-gyűjteményben maradt ránk:⁴⁾

VIRGINIS AVLA MICAT VARIIS DECORATA METALLIS
SED PLVS NAMQVE NITET MERITIS FVLGENTIOR AMPLIS.

Erősen emlékeztet ez a felirat Felix feliratának kezdő soraira a Cosma és Domjanus templom mozaik képe alatt:⁵⁾

AVLA Dī CLARIS RADIAT SPECIOSA METALLIS
IN QVA PLVS FIDEI LVX PRETIOSA MICAT

A *tribuná*-nak felső részén fel egészen a tetőgerendázatig folytatódott a mozaik, mint azt a Rómában ez időben dívó általános gyakorlatból látjuk. Ha felvesszük azt, hogy az apszis felett két ablak volt a falba vágva, mint sz. Lőrinc templománál, akkor is nagy téglány alaku mező, s a conchát szegélyező két körszelet a diszító művész rendelkezésére állottak. Szent Lőrinc templománál⁶⁾ a téglány alaku mezőben Krisztust látjuk, jobbán sz. Péterrel, továbbá Pelagius pápával, kit Lőrinc kísért pártfogólag Krisztushoz, balján sz. Pállal és Hyppolitust a vértanúság koronájával, akit viszont sz. István szerpap vezet a Megváltóhoz. A két körszeletbe itt Betlehemnek és Jeruzsálemnek képe került. Ágnes egyházánál, minthogy a főmozaik az építő pápát és Ágnes képét be-

¹⁾ Gesch. d. St. Rom. II. 124. o.

²⁾ Gesch. Roms. 944. o.

³⁾ Martyrium flammis olim levita subisti

Iure tuis templis lux veneranda redit. (Marucchi: Basil. 482. o.)

⁴⁾ De Rossi: Inscript. II. r. 63. o. — Magyarul: A szűznek szentélye különböző márványokkal ékesen ragyog; de nagy érdemeiben ékesebb fénnel tündöklék. A S. Prassede felirata (IX. századból) utánzása volt ennek a feliratnak: Emicat aula pia variis decorata metallis.

⁵⁾ A mozaik IV. Felix pápa műve. (526–530.) V. ö. Marucchi: Basiliques 358. o. Magyarul: Az Úr temploma tiszta márvány csillogó fényében ragyog; de még jobban tündököl benne a hitnek becses fénye.

⁶⁾ V. ö. Marucchi: Basiliques. 481. o.

mutatja, valószínűleg a római s. Marco¹⁾ felső képéhez hasonló ábrázolás töltötte ki a téglányt, vagyis középen lehetett Krisztus mellképe, jobbról és balról két-két evangelista-szymbolum. A körszeletekben pedig a mozaikképek (kevés kivétellel) állandó alakjai: Péter és Pál apostolok, kik közbenjáró mozdulattal mutatnak fel Krisztushoz.

Mikor pusztulhatott el ez a mozaik, nehéz volna kideríteni, hiszen Ágnes egyházán a pusztító elemek még sokszor átviharzottak, mint alább röviden jelezni fogjuk — és több, alapos restaurálás vált a későbbi századokban is szükségessé.

A püspöki szék.

Az apszis mélyedésben áll a püspöki trónus. Honorius pápa meghagyta egyszerű, ősi formájában, csak oldalait, s elejét borította be ugyanolyan márványlapokkal, amilyeneket a szentély falainak borításához alkalmazott. A presbyterium kőpadjai elkallódtak, helyüket ma egyszerű fapadok pótolják. A márványtrónust ünnepies alkalmakkor ma is szövetáthuzattal borítják és vánkossal látják el. A székhez két lépcsőfok vezet fel, melyek szintén Honorius korából valók lehetnek.

Az ambók.

A lectiok és evangeliumok felolvasására szolgáló pulpitról, ambóról már a IV. században találunk említést.²⁾ Ezek az ambók rendszerint a presbyterium elején állottak a cancellusokon belül, vagy azokon kívül húzódva egyuttal a presbyterium válaszfala gyanánt is szolgáltak. Sem írott adatunk nincs arra, hogy Honorius ilyen ambókat állított az Ágnes templomba, sem márványfragmentumok ilyen építményekről nem maradtak reánk. A XIII. századtól a XVII. század elejéig megvoltak a szokásos ambók, mint Severani³⁾ kéziratában olvashatjuk. Pompeo Ugonio⁴⁾ azt írja róluk, hogy a templom közepén állottak, s itt látta az egyikbe befalazva a Libériusi oltárlapot. Ezek az ambók, valamint a schola cantorum is, melynek alkatrészeit képezték, *opus cosmaticum*-ban készültek. A téglány alakú porphyrlapok fehér márvány keretekben színes mozaik betéttel színpompás képet nyújthattak. Egy jókora darab a baloldali második kápol-

¹⁾ Garucci: Storia. IV. 294. t.

²⁾ Kraus: Gesch. d. chr. K. I. 384. o.

³⁾ Codex Vallicellanus. Ms. Vat. G. 36. 45. folio. Bosio (Roma sott. 418. o.) mint szemtanu szintén megemlékezik róluk.

⁴⁾ Codex Ferrarensis 161. 966. o.

nában az oltár előlapja gyanánt megmaradt mutatóba napjainkig. A leírásokból ítélve, az ambóknak a helyzete olyanforma lehetett, mint Nereus és Achilleus¹⁾ templománál, avval a különbséggel, hogy itt az ambókhoz a feljárás nem az oltár előtt, hanem az oldalhajókból nyilott. A pulpitusok építése előtt, esetleg már Honorius korában klasszikus egyszerűségű bronz-cancellus zárhatta el az oltárt, mely cancellusnak egy darabját Busiri, IX. Pius építőmestere a legujabb restaurálás alkalmával a kolostorban megtalálta.²⁾

Márvány kandeláberek.

Még ma is látható egy fenséges művű márvány kandeláber az Ágnes templomban; most a husvéti gyertya áll benne. A gyertyatartó talapzata áldozati oltárszerűen van kiképezve, mely viszont négy stilizált sphynxen nyugszik. A talapzatnak négy lapján *putti*-alakok láthatók, melyek alsó testükkel finom ornamentikában végződnek. A talapzat felső peremén palmettás disz fut körül, négy sarkán kosfejek vannak. Ezen a talapzaton áll a kandeláber szára, melyet ismét három korong négy tagra oszt. Az egyes tagokat gazdagon csipkézett akanthusz levelek veszik körül. A kandeláber felső részét gerezdesen vésett tányér alkotja. A műtörténészek egyhangu megállapítása szerint a kandeláber nem a Constantinusi, annál kevésbé későbbi kor műve, hanem az I. vagy II. században keletkezhetett, s eredetileg valamely patricius ház, vagy therma ékessége lehetett. A keresztény templomokba mint tropheumok kerültek ezek a pompás darabok.³⁾ Régebben Ágnes egyházában hat, illetve öt ilyen egyforma kandeláber volt.⁴⁾

Jubaru⁵⁾ véleménye szerint a gyertyatartók eredetileg Constantina szarkofágja körül állottak, amint az szokásban volt az előkelő rómaiaknál. Hogy onnan mikor kerültek át az Ágnes templomba, bajos volna meghatározni, miután a XVI. századbeli kéziratok szerzői már ott látták őket. Lehet, hogy csak a XIII. században, mikor az ambókat építették,

¹⁾ Marucchi: Basiliques. 166. o.

²⁾ V. ö. Bartolini 126. o. XI. tábla.

³⁾ Venturi i. m. III. 889. o.

⁴⁾ Martinelli Roma ex ethnica sacra (58. o.) c. művében hat kandelábert említ, melyeket a S. Costanzából hoztak át az Ágnes egyházba. Pompeo Ugonio idézett kéziratában öt gyertyatartót számlált. 2—2 volt az ambók mellett, egy a mai helyén. Ma szintén ötöt ismerünk. Négyet közülök VI. Pius pápa 1771-ben (a S. Pietro in Vincoli levéltárában őrzött ellennyugta szerint) átvitett a vatikáni kandeláber gyűjteménybe, egy a helyén van. Az átvittek helyett a pápa két hatalmas bronz gyertyatartót ajándékozott sz. Ágnes egyházanak, melyek a cancelluson vannak jobbról és balról elhelyezve.

⁵⁾ I. m. 221. o.

akkor hozták át őket, de nincs kizárva, hogy már Honorius alkalmazta őket a szent oltára körül. Ciampini korában a XVII. század végén¹⁾ három kandeláber állott a templomban, melyből kettő a mostan ott látható ércgyertyatartók helyén a cancelluson volt elhelyezve. (Kettőt Ciampini a Costanza mauzoleumban látott.)

A basilica mennyezete.

A Honoriusi templom mennyezetét nyitott gerendázat alkotta. Ez a szokás a VII. században még általánosabb volt, mint a lacunaria vagy laquearia alkalmazása, bár a kazettás mennyezet is egyidejűleg nagy kedveltségnek örvendett.²⁾ Az őskeresztény építészet szerette konstrukcióit minden részükben nyíltan bemutatni és ha a gerendázat szépen volt ácsolva, a gerendák szegélyei aranyozva voltak, ilyen nyílt tetőszerkezet épen nem hatott feltétlenül unaesthetikusan. Szép példáját látjuk ennek, a későbbi időkben is divatban maradt tetőberendezésnek a Monrealei dómban és Olaszország annyi más templomában is.

A basilica festése.

A Constantinai basilica rideg egyszerűségétől eltérőleg a Honorius-építette Ágnes egyház falmezőit valószínűleg festmények borítottak. A VII. századból Rómában és különösen Ravennában a templom-diszítésnek már kiforrott módszerét látjuk. A szentek portraitszerű ábrázolásban sorakoznak a falakon, a Krisztus élettörténetéből vett jelenetek is mindig gyakoriabbak lesznek. Honorius mozaik-feliratán a szivárvány színeinek gazdagságát emlegeti, a páva színpompájára hivatkozik, a hajnalhasadás váltakozó színeit idézi hasonlat gyanánt. Valószínű, hogy nemcsak a márvány és mozaik-diszt kell ezalatt értenünk, hanem az egész templom kifestését is. Ebből a festésből maradhatott fenn stylusa után ítélve az arcus triumphalis legfelső, a nyílt mennyezetrendszerben háromszöget képző részén, ma a padláson látható ornamentika. Az érdekes darabon látható a templom felső szélén körül futó meander szalag, s felette a szellőző nyílást képező ökörszem (környílás) mellett két páva, melyek szájukban girlandot tartanak. A háromszöget a két befogó mentén is széles sáv szegélyezi, melyben volutás dekoráció látható.³⁾

¹⁾ De sacris aedificiis. Roma. 1683. 134. o. Erőltetett azonban Ciampini következtetése a Costanza boltozata és a gyertyatartók motivumainak egyezéséből a közös eredetre.

²⁾ Kraus: Gesch. d. chr. K. I. 292.

³⁾ Roh. de Fleury: Le saints I. 165. o.

A narthex pillérein látható volt a XIX. sz. közepéig két szentnek a képe, kik kezükben tartják koronájukat. Az alakok archaistikus beállításúak, s különösen ruhájuknak gazdag gyöngy-díszre nagyon hasonló az apszis-mozaik Ágnes alakjának öltözetéhez, úgy, hogy ezeket a képeket is a VII—VIII. századra tehetjük.¹⁾

Az ablakok.

A basilica kétoldalt 9—9, a narthex felett 3 és az arcus triumphalis esetleg 2 ablakon át nyert világosságot. A diadalívnek esetleg Honorius utáni időben nyitott, vagy már, mint a sz. Lőrinc templomnál, a mozaikkal egyidejű és kombinált ablakait később befalazták; (valószínűleg Varallo biboros, aki az apszis fölé három sávban festetett képeket.) Az 1855. évben IX. Pius által végeztetett restaurálás alkalmával Busiri ezeknek az ablakoknak nyomait megtalálta, s egyuttal megállapította a fal konstrukciójára nézve azt, hogy az ablakívek felett segédívek vannak a falazatba beépítve, melyek a falak szilárdságát fokozzák. Ugyancsak ezen alkalommal megtalálta a jeles építész a régi ablakok egyik példányát is, amelyet az elfalazás alkalmával a téglák között hagytak. Ezek az ablakok fából készültek,²⁾ a sima fatáblát kör alakú nyílásokkal lyukgatták át, s a nyílásokat Mária-üveggel borították be. Ez az ásvány a régieknél pompásan pótolta az üveget, a fényt kellelmesen tompította és finom árnyalatokban bocsátotta át.³⁾

A templom padlózata.

Az apszis padlózata körülbelül 80 cm.-rel magasabb, mint a templomé és az 1901.-iki ásatások szerint a padlózat alatt valóságos retro sanctos-t képeznek a *formá*-k. A szent iránti kegyeletből ugyanis sokan ide kíváncsoztak temetkezni, s ezeket a néha háromszoros rétegben egymás fölé helyezett, márvány lapokból képezett sírokat a Honoriusi építkezés sem bolygatta meg. A formák által elfoglalt tér körülbelül 2 m.

¹⁾ Másolatukat közli Bartolini i. m. IX. tábla. Az eredeti festmények IX. Pius pápa rendelkezése a falról vászonra vitették át és ma a laterani múzeumban láthatók.

²⁾ Bartolini i. m. XI. tábla 2. sz. alatt közli a talált ablaktábla rajzát.

³⁾ Kraus: Gesch. d. chr. K. I. 296. Ezek az ablakok átmenetet képeztek a fenestrae gypsaee-hez, melyeket egészében vékonyra csiszolt alabastrom lap képezett. Más ablak formák azon időkből a transennászzerűen átlukgatott márvány-lapok voltak, melyeket s. Lorenzo-nál, vagy s. Maria-in Cosmedinnél láthatunk. Üvegablakok említetnek ugyan már a IV. századból, de használatuk csak Nagy Károly korában lett általános.

55 cm. hosszú (az oltártól számítva az apszis felé), szélességben csaknem 8 méter, mélységben pedig 1 m. 10 cm.¹⁾ Ugyancsak márványporsók feküdtek a középhajó egész területe alatt, melyeket 1728-ban távolítottak el, mikor a padlózatot a nedvesség megszüntetése végett boltozatra fektették és a nivót a templom alatt lemélyítették.²⁾ A padlózat restaurálásai alkalmával kitűnt, hogy Honorius építkezésénél a padlózatba nagyon sok márvány emléket illesztettek be, többek között a Liberiusi confessio márványait, Constantina feliratát, s a Damazusi dedikációs táblát is. Ebből gyaníthatjuk, hogy a márvány padlózat épen nem volt szabályos méretű kövekből összeállítva, s legkevesebb sem volt opus sectile, vagy alexandrinum.³⁾

A templom külseje.

Sz. Ágnes Honorius által ujjaépített egyházára valóban áll a zsoltár mondása: (Ps. 44, 14) »Omnis gloria ejus filiae regis ab intus.« A mecénás pápa a basilica belsejét a korabeli építő és dekoráló művészetnek szubtilis kincseivel halmazta el, külsejére pedig köröskörül a földtömeg nyomása nehezedett. Magyarázható ez az adott viszonyokból is, amennyiben az őskeresztény egyház külsőleg nem képzett önálló építményt, a körülvéő melléképületekkel rendszerint egy komplexumot alkotott; (ami ismét csak argumentum azok ellen, akik a keresztény basilicát a basilica forensisből akarják egyenesen leszármaztatni). A szabadon álló egyházak is nélkülöztek minden külső diszt, csupán homlokzatuk volt kiképezve, s így a földalatti egyház építésénél bizonyára semmi sem indíthatta arra az építőket, hogy a templomnak külsőleg is diszes formát adjanak. Az emporiumok nivója körülbelül megfelelt a Via Nomentana nivójának, s a bejárat a baloldali emporiumba, melyet oszlopos előtető árnyékol, valószínűleg szintén Honorius műve. Ez a nobilis egyszerűséggel megtervezett portale a templom egyetlen külső disze. Mai formájában ugyan legfeljebb a XVII. század műve, de a régi elrendezést szem előtt tartották a restaurálásnál.⁴⁾

Egyébként egészen a XVII. századig nem találunk pozitív adatot arra, hogy a templomnak a földrétegből való kiszabadítására nagyobb

¹⁾ Nuovo Bullettino d'arch. 1901. 297. o.

²⁾ Jubaru i. m. 166. o.

³⁾ A XI. századtól általában használatos technika; különböző színű márványokból állították össze geometriai figurák szerint. A pompás mozaik padlók technikáját, amilyen a thermákban ép úgy, mint magánházakban divott, a IV. század után már nem alkalmazták.

⁴⁾ Roh. de Fleury: Les Saints. I. 168. és 90. tábla.

munkálatok történtek volna. A templom környékét Alexander Octavianus Medici florenci bibornok mélyítette ki, akinek a Pietro in Vincoli kánonjai, kikhez akkor a basilica tartozott, azt minden hozzátartozandóságával együtt átadták.¹⁾ Medici biboros a templom jobboldalán és az apszis felől megfelelő szélességben elhordatta a falak mellől a földet, s a földtömeg újabb beomlását megakadályozandó magas falat húzatott paralell a templom falával a basilica köré. A baloldalon a Vicolo Filomarinót lemélyítette úgy, hogy erről az oldalról a falak teljesen szabadon maradtak.

A campanile.

Hatalmas támasztékaival, sötét patinájával, könnyed karcsúságával nagy multról álmódó, méltó őrzője Ágnes egyházának a campanile. Legalábbis zömök alsó része egykoru Ágnes egyházával, amellyel zárt architekturai egységben áll. Mothes,²⁾ az építészet történetének kiváló ismerője a legrégebbi campanilék közé sorozza. Lehet, hogy eredetileg erődítési jellege volt, mint ama tornyoknak is, melyek romjai a római Campagnán meredeznek. A VII. században már a campanilék építése sem volt ismeretlen Rómában és egész Itáliában, annál is inkább, mert Nagy szent Gergely pápa óta a harangok használata is elterjedt.³⁾ A torony építése eltér a római campanilék typusától, különösen a felső részek ablakai elütnek a római typus oszlopcsarnokra emlékeztető megoldásától. Sz. Ágnes tornyánál a nyílások a XIV—XV. század főrangú palotáinak márvány ablakbetétjeire emlékeztetnek, épen azért igaza lehet Pompeo Ugonionak⁴⁾ mikor a torony ujjaépítését Giuliano della Rovere biborosnak tulajdonítja, kinek cimere látható is beillesztve a campanilén. A fal-konstrukciók azonban már a XIII. századból datálódnak, amikor IV. Sándor pápa a jobboldali három kápolnát is építtette.⁵⁾ Nagyobb javításokat végzett a tornyon Alexander Medici biboros, akiről Gaetani⁶⁾ apát feljegyzi, hogy a tornyot, mely összeomlással fenyegetett, vas kap-

¹⁾ VIII. Kelemen pápa apátsággá tette S. Ágnes kolostorát, s commenda gyanánt Medici biborosnak adományozta 1602-ben, aki viszont, mikor 1605-ben pápa lett, Sfondrati biborosnak adta a commendát, hogy a javítási munkálatokat folytassa. Bartolini i. m. 110. o.

²⁾ Die Baukunst des Mittelalters in Italien. Jena, 1884. 16. o.

³⁾ Kraus: Realencyclopédie. II. 867.

⁴⁾ Cod. Ferrar. 161. 968. o. Giuliano della Rovere a S. Pietro in Vincoli biborosa volt; (később II. Gyula néven pápa). Ágnes egyházán is sok és jelentős restaurálást végeztetett 1471-ben. A S. Pietro in Vincolihoz felvezető nagy lépcsők felett láthatók ugyanezen biboros korából ablakbetétek, melyek stylusban egyeznek a campanile ablakainak stylusával.

⁵⁾ Bartolini i. m. 109. o.

⁶⁾ Bartolini 190. o.

csokkal és egyéb erősítésekkel biztosította. Későbbi időből (1696-ból) származik a támaszpillér is, mely a toronynak aesthetikailag is előnyére válik.¹⁾ Valószínűleg ugyanakkor falaztatták el nagyobb biztonság kedvéért az első emeleti rész ablakait is.

A kolostor.

A női kolostor, mely a VI. században, mint fentebb láttuk, sz. Ágnes egyháza mellett virágzott, egy legendás elbeszélés szerint I. Paschalis pápa korában is fennállott még, de nagyon elhanyagolt állapotban volt. Valószínűnek tartom, hogy Honorius pápa gondoskodott arról, hogy az általa újjáépített egyházban a szent vértanu tisztelete állandó legyen, de biztos adataink sem a kolostor építményére, sem a szerzetre vonatkozólag, melynek tagjai azt lakták volna — nincsen. Az említett legenda, mely Jacobus a Voragine²⁾ Ágnes életrajzában olvasható, a magyar codex-irodalomba is átplántálódott bizonyos változtatásokkal.³⁾ A történet legteljesebben Mabillon Annalesében⁴⁾ toglaltatik, s e szerint 817-ben Paschalis egy János nevű görög papra bízta volna Ágnes egyházának és kolostorának helyreállítását. A kolostorban görög szerzetesnők laktak, akiket János hanyagságuk miatt eltávolított és latin apácákat telepített helyükre, tiszta és szent életű bencés nővéreket. A legenda egy gyűrűhöz kapcsolódik, amelyet Ágnes képének ujjára huzott a pap eljegyzése jeléül, s amelyet egy középkori kodex⁵⁾ mint akkori időben még látható emléket hoz fel. Az ellenőrizhetetlen forrás szerint⁶⁾ 950-ben II. Agapitus pápa a clugni új congregatio szerzeteseire bízta a kolostort és templomot. Hogy azonban a IX. században férfi szerzet lakott a kolostorban és pedig már bizonyos idő óta, azt bizonyítja egy okirat,⁷⁾ mely a sz. Ágnes egyház előbbi birtokait gazdag adományokkal bővítve megerősíti s azzal a clausulával él: »Nec non et confirmamus tibi tuisque successoribus in perpetuum, omnem haereditatem ipsius monasterii, jus et proprietates,

¹⁾ Bartolini i. m. 127. o. Monsagrati apát feljegyzése alapján, mely a restaurálás költségeit is megemlíti (kb. 4000 korona).

²⁾ Legenda Aurea. 33^a-34^a. fol. (Ősnyomtatvány a veszprémi Káptalan könyvtárában.)

³⁾ Cornides Codex-ben. Nyelvemléktár. VII. Régi magyar codexek. Bp. 1878. 264. o.

⁴⁾ Mabillon: Annales ord. Bened. II. 413. o.

⁵⁾ Cod. Vat. 4265. fol. 214.^a »in testudine imago S. Agnetis tenens annulum in manu, quod recepit a presbytero Joanne ex jussu Pascalis sicut adhuc apparet ibidem.« Nagyon valószínű, hogy itt a mozaik képről van szó, melyen esetleg a restaurálás előtt látható volt egy gyűrű.

⁶⁾ Lubinus: Notitiae Abbatiarum Italiae. 328. o.

⁷⁾ Kehr: Papsturkunden. II. 140. o. Az okmány felsorolja Ágnes megnövekedett birtokának egyes részleteit topografiai pontossággal és az adományozó családok megjelölésével.

et possessiones, quae per negligentiam tyrannorum (?) et quorumlibet pravorum *antecessorum abatum* perditae fuerunt...» (Szintügy megerősítjük számodra és minden utódaidnak mindörökre a kolostor jogait, tulajdonait és birtokait, melyek a zsarnok (?) és bármely más gonosz előbbi apátok hanyagságai révén veszendőbe mentek.)

II. Pascal pápa 1122-ben egy bullájával¹⁾ Ágnes egyházát és kolostorát »penes quam nostris temporibus *clerici* minus religiose vivebant« ismét a bencés nővéreknek adományozza. Ezek közül a bencés nővérek közül a történet folyamán említés van Merentiana-ról, ki 1154-ben volt apátnő, Restitutá-ról 1242, Luciá-ról 1256 és Cecca de Manieris-ről 1420-ban.²⁾

Baronius Annalesében 1373. évnél megjegyzi, hogy XI. Gergely pápa vicáriusához Rómába brévét intézett, melyben őt felhívja, hogy Ágnes egyházában jelenjen meg az ajándékok átvételére, melyeket IV. Károly francia király küld a kolostornak. Ezek között volt egy kis arany szobor, mely Ágnest ábrázolta a báránnyal. Ennek az emlékére csináltathatta XI. Leo pápa az alabastrom torzóból kiegészített Ágnes szobrot, mely ma az V. Pál építette oltáron áll.

A szerzetesnők 1471-ig maradtak az Ágnes kolostornál, amikor IV. Sixtus pápa unokaöccsének kérésére a s. Pietro in Vincoli-ba szándékozott bekebelezni Ágnes egyházát és kolostorát. A tervet azonban csak VIII. Ince hajtotta végre, aki a bullát 1489. aug. 9.-én kiadta.³⁾

A nagy reneszánsz biboros, Giuliano della Rovere gondoskodott arról, hogy a kanonokok megfelelő lakást kapjanak. A régi kolostori épület, mely a Via Nomentanán a campanile és a modern kolostor bejárata között, innen derékszögben fordulva másik szárnyával a Honoriusi lépcsőlejárattal terjed (a lépcsőlejárathoz mintegy örséggént egy vaskos tornyot állítva) a XIII. században épülhetett IV. Sándor pápa restaurálásai alkalmával. A termék falait a XIV. században Giotto iskolájára valló freskókkal díszítették, melyek közül több ma is látható a canonica folyosóján. Egyik kép alatt, mely az annunciatiót ábrázolja, olvasható a dátum: H · F · AÑO · D · M · CCC · XL · III · DIE · X · M · IVLII · Az egyik dormitorium alatt lejárattal volt a katakombákba, melyet Bosio⁴⁾ még látott és amelyen át le is szállott, de nem tudott messze jutni, mert a folyosó tele volt földdel.

Nagyobb átalakításokat végzett Alex. Medici biboros, a kolostor első commendatariususa 1600-ban, kinek műveiről már fentebb volt szó.

¹⁾ Kehr: II. 155—156. o.

²⁾ Bartolini i. m. 138—139. o.

³⁾ Bartolini i. m. 139. o.

⁴⁾ Roma Sotterr. 412. o.

A kolostort jelenleg is a s. Pietro Vincoli-nál székelő laterani kanonokrend tagjai adminisztrálják egy apát irányítása mellett. A canonicát mostani alakjában IX. Pius pápa építtette a régi kolostor felhasználásával 1855-ben.¹⁾ A kolostor bejárata felett a lunette-ben a boldogságos Szűz képe látható, kinek Ágnes felajánlja IX. Pius bőkezű újításait. A régi canonica azon részében, hol a pápa lezuhant, kápolnaszerű terem van, melynek a bejárattal szemben levő falán hatalmas méretű (de gyenge kivitelű) festményen a beomlás eseménye látható. Kétoldalt márványtábla örökíti meg a jelenlevő főpapok, többek között Rauscher bécsi bibornok nevét.

A kolostor második, a torony alatt a templom bejáratához vezető kapuja felett látható az uralkodó pápa és az Ágnes egyházat birtokló bibornok cimere.

Az Ágnes egyház rövid története Honorius után.

Ágnes egyháza, melyet Honorius oly nagy gonddal és szeretettel épített ujja, a századok folyamán bőségesen kivette részét a romlásból és pusztulásból, mely Róma felett elviharzott. A Rómába igyekvő népek útján feküdt, így fokozottabb mértékben ki volt téve a portyázó hadak garázdálkodásainak. A Lib. Pontif.²⁾-ban olvassuk II. István pápa életében, hogy Aistulphus longobard király 753-ban hadaival a város alá jutott, s mindent, ami a falakon kívül volt tűzzel-vassal pusztított, de különös dühvel vetették magukat a longobardok a szentek sirjaira. Ez alkalommal pusztulhatott el sz. Emerentiana egyháza is, melyről az itinerariumok még megemlékeznek, s sz. Ágnes egyháza is valószínűleg tetemes kárt szenvedhetett. I. Hadrián pápa (772—795.) életrajzában³⁾ szinte végtelen sorozatát olvassuk a basilicáknak, de különösen a martyrsirok felett épült templomoknak, melyek elrettentően szomorú képet nyújthattak. Ezek között találjuk sz. Ágnes egyházát is, melyet Anastasius e helyütt Emerentiana egyházának is hív: *Ecclesiam vero beatæ Agnetis,*

¹⁾ A pápa 1855. ápril. 12.-én biborosaitól és a klérustól kísérve s. Sándor pápa akkor feltalált confessiójának látogatásáról visszatérve, Ágnes egyházánál pihenőt tartott. Udvarával együtt a canonica egyik emeleti termében megbeszélést tartott, amikor is a padlózat leszakadt, s a jelenlevők legnagyobb része a pápával együtt lezuhant az alsó helyiségbe. Az eseménynél szerencsére senkinek baja nem történt. Ennek a kedvező kimenetelű katasztrófának köszönheti a canonica és Ágnes egyháza is a nagymérvű restaurálást, melyet a pápa hálája jeléül ajánlott fel. A költségek fedezésére fordította a szentatya a 100,000 forint adománynak a felét, melyet ez időtájt ajánlott fel I. Ferenc József császár és király a szentszéknek. A pápa építészé Busiri lovag volt. V. ö. Bartolini i. m. 145. o.

²⁾ P. L. 128; 1098. o. L. Pont. 440. és köv. o.

³⁾ P. L. 128; 1166 és köv. o. L. Pont. 486. és köv. o.

*seu basilicam beatae Emerentianae*¹⁾ . . . quae a priscis marcuerant temporibus, a novo renovavit. (Boldog Ágnesnek egyházát pedig, vagy (és) b. Emerentiana basilicáját, melyek régebb időtől fogva pusztulásnak indultak, újból helyreállította.) III. Leo pápa 815. körül egy gazdag himzésű ruhát ajándékozott Ágnes egyházának. Ez a főpap általában ruhákkal ajándékozta meg a római egyházakat, melyekhez nagyon drága kelméket használt. A katalogusban, melyet a Lib. Pontif.²⁾ közöl róla, egész sor olyan ruháról történik említés, melyek a Megváltó élettörténetével, s a szentek életéből vett eseményekkel voltak teleszőve. 846-ban volt a saracen invázió, mely a Péter templomot kincseitől megfosztotta.³⁾ Nem valószínű, hogy ezen alkalommal Ágnes templomának ezüst oltára megmenekedett volna a rablók kapzsiságától. Nem szól ugyan erről egy forrásunk sem, s azt sem említi a Lib. Pontif. a további életrajzokban, hogy valamelyik pápa átalakította volna a confessiót. De a tény az, hogy az Ágnes egyház érc confessiójának nyoma veszett, s a későbbi leírások, különösen az 1605.-iki jegyzőkönyv a reliquiák megvizsgálásáról — sima kőoltárról tesz említést, melyen a tisztas régiség szemmel látható.⁴⁾ Hogy azonban Ágnes egyházát hamar helyreállították, látjuk abból, hogy I. Miklós⁵⁾ pápa 864-ben Rothadust, kit Hincmarus Rhemensis igaztalanul fosztott meg püspökségétől, Ágnes egyházában rehabilitálta. Egyébként is a pápák évente ki szoktak menni Ágnes egyházába a szent emlékünnepe, éppen azért ezen a napon nem tartottak konzisztoriumot.⁶⁾

Sz. Ágnes egyháza a XII. sz. óta mintegy kulcsa volt Rómának. 1134-ben Pier Leone schismájának elfojtása után II. Ince pápa Lothár császárral az Ágnes templom mellett várta be a város küldöttségét.⁷⁾ II. Frigyes 1241. évi pusztításai valószínűleg nem kímélték meg Ágnes egyházát sem, mert egy köemlék tanúsága szerint⁸⁾ 1256-ban IV. Sándor pápa három általa épített kápolna oltárait szentelte fel egész kuriájának

¹⁾ L. Pont. I. 511. o. Nem akarom azonban ebből azt következtetni, amit Bartolini (i. m. 107. o.), hogy Emerentiana hamvait akkor már átvitték Ágnes sirjába. Ilyen átvitel Paschal (817—824) korában törénhetett, akinek katalogusában Emerentiana reliquiái is szerepelnek. A pápa a S. Prassede-be vitette a reliquiákat, honnan azután a hívők kegyelete szerint szétszították őket a különböző templomokba. Emerentiana emlékezete a Martyrologiumokban a IX. század előtt szept. 16-án olvasható, a IX. században, pedig egyszerre jan. 23, az Ágnes napra következő legközelebbi szabad nap lesz. Valószínű tehát, hogy ez időtájt történt az ereklyék egyesítése. V. ö. Jubaru i. m. 332. o.

²⁾ P. L. 128; 1219. köv. o. L. Pont. II. 12. o.

³⁾ Grisar: *Analecta* 280. o.

⁴⁾ Bartolini, i. m. 112.

⁵⁾ P. L. 128; 1371. o. L. Pont. II. 163. o.

⁶⁾ Mabillon: *Museum italicum* 1724. II. Ordines Romani 384. o.

⁷⁾ Muratori: *Rerum Italicarum Scriptores*. III. 453. o.

⁸⁾ A lépcső falában látható az eredeti egykoru márványtábla, mely a pápa munkáját megörökíti.

jelenlétében. Ezen három kápolna a jobboldali hajóból nyílik, s az első Emerentiának,¹⁾ a második sz. János evangelistának,²⁾ a harmadik Keresztelő sz. Jánosnak van szentelve.³⁾ Rómát nem sokkal ezután a Bourbonok csapatai 1527-ben rabolták ki. Varallo bibornok, Alexander Medici, V. Pál pápa és Sfondrati bibornok végeztettek nagy átalakításokat Ágnes egyházában. A templom belső dekorációjában nagyobb változtatások történtek már a XIII. században, mely átalakítások nyomai megmaradtak azokban, a még bizanci jellegű festményekben, melyek sz. Katalin élettörténetét ábrázolták. Ezek a képek a baloldali galleriában voltak, s Varallo Jeromos bibornok fehér mészréteggel vonatta be őket, amelytől 1855-ben a restaurálás alkalmával Busiri megszabadította őket, s vászonra átvive ma a lateráni múzeumban láthatók. A XIV. századból valók a képek, melyek a jobboldali galleriát ékesítették és hasonló sorsban részesültek. Ezek sz. Benedek élettörténetét ábrázolják.⁴⁾ Valószínűleg egyidőben és ugyanazon mester készítette őket, mint a kolostorban látható, datált freskókat. Varallo bibornok az apszis fölé eső részen három mezőben Ágnes és Emerentiana vértanu halálát és az Ágnes jutalmazó sz. Háromságot festette meg. Sfondrati bibornok a falmezőket szűzek képeivel népesítette be.

Ugyancsak Sfondrati készítette a felirat szerint 1606-ban a gyönyörű kazettás mennyezetet, melyen sz. Ágnes, sz. Cecilia és Constantina domborműves képe látható gazdag dekoratív elemekkel körülvéve.

V. Pál pápa oltára.

V. Pál pápa Sfondrati bibornok kérésére megengedte, hogy a templom restaurálási munkálatai közben nevezett bibornok a főoltár alatt nyugvó reliquiákat megvizsgálhassa. 1605. október 7-én kezdték el a munkálatokat, de csak a következő nap estéjén sikerült a sirhoz férkőzni, az erős cementezés miatt. Már fentebb leírtam a sir formáját, mely ezen alkalommal feltárult. A márvány sirládában feküdt egymás mellett a két vértanu teste, úgy, hogy bár porrá váltak, de az egyes izek

¹⁾ Bourgeois Abbé, a szent kiváló tisztelője restauráltatta és festette ki a mult század utolsó évtizedeiben.

²⁾ Itt látható az oltáron egy Krisztusfej, melyet Michel Angelonak szeretnek tulajdonítani; valószínűleg XVI. századbeli mű, de nincs rajta a mester kézjegye.

³⁾ A szemben levő reneszansz kápolna sz. Mária tiszteletére a XVII. században épült. Együtt a Fausti család sirkápolnája gyanánt is szolgált. Kupoláját 1855. előtt Chiari festményei díszítették, melyeket a templom átjavításakor levertek s ujjakkal helyettesítettek. Bartolini i. m. 145. o.

⁴⁾ Bartolini 121. o. Másolatokat közöl VI—XI. táblákon.

és tagok megfelelő helyükön felismerhetők voltak. Így mondja ezt el a jegyzőkönyv, melyet azon alkalommal felvettek.¹⁾ A reliquiákat egy se-lyemmel beborított ládába helyezték, míg az V. Pál által készített ezüst urna elkészült és 1615. június 15-én maga a pápa helyezte őket vissza a sirba. A diszes ezüst urnát 1901. november 25-én Mgr Wilpert és Don Bacci újból látták, s a leírás, melyet adnak róla,²⁾ megegyezik az egykoru feljegyzések adataival.³⁾ A 75 kg.-ot nyomó és kb. 40.000 lira értékű ereklyetartót minden oldalról az adományozó pápa cimere díszíti, s rajta az előlapon jobbról *S. Agneti Virgini*, balról *S. Emerentianae Virgini* felírás olvasható. A tetőn dedikáló felirat reliefben, aranyozott betűkkel:

PAVLVS V. PONT. MAX.
VT SS. AGNETIS ET EMERENTIANAE CORPORA
HONORIFICENTIVS CONDERENTVR
ARCAM HANC ARGENTEAM FIERI IVSSIT
IN EAQVE SACRAS RELIQVIAS COLLOCAVIT A. D.
MDCXV. PONT. XI.⁴⁾

Az ezüst urna letételénél az eredeti márványlapokból képzett üreget nem változtatták meg. A mélység, melyben ma a reliquiák fekszenek, a szentély nivójától számítva 1 m. 30 cm. (A márványüreg nagysága $1'90 \times 0'90 \times 0'75$ méter, az urna méretei: $1'30 \times 0'50 \times 0'40$.)

A sir fölé V. Pál pápa pompás márványokból ciboriumot és confessiót állíttatott, melyet 1621. január 21-én nagy ünnepiességgel személyesen szentelt fel és az esemény emlékére érmet veretett. Az érem egyik oldalát a pápa képe: **PAVLVS V. PONT. MAX.** felirattal, a másikat a szent reliquiák elhelyezése az új ciborium alatt **SS. AGNETIS ET EMERENTIANAE OSSA HONORIFICATA** felirattal díszítette.⁵⁾ A ciborium gyönyörű reneszánsz mű, porphyroszlopai ritka finomságú márványból (fehér pettyezésű porphyrosz) készültek.

Az oltárra V. Pál állíttatta Ágnes szobrát, melyet egy achatos-alabastrom antik torzóból ezüst fej, kéz és láb hozzátételével készített

¹⁾ Az ereklyék körül támadt vitára vonatkozólag v. ö. Jubaru i. m. 333—339. o. és Pio Franchi: *S. Agnese* 19. o.

²⁾ A breslaui hercegpüspöki titkos levéltárban Mgr Wilpert 1901. dec. 3-án és Don Bacci dec. 1-én írt relációi bőven beszámolnak a leletről.

³⁾ Bartolini 116—117. o.

⁴⁾ V. Pál pápa, hogy szent Ágnes és Emerentiana tetemei kegyeletesebben temetessenek el, ezt az ezüst sirládát készíttette, s abban a szent maradványokat elhelyezte az Ur 1615. esztendejében, pápaságának 11. évében.

⁵⁾ Bartolini i. h. A pápa ezen ceremónia alkalmával erősen meghűlt és 8 napra rá meghalt.

N. Cordier szobrászművész.¹⁾ 1656-ban a szobor alá Pieri József apát két lépcsőfokot csináltatott, melyről a bevéselt felirat tesz bizonyosságot. A szobor elhelyezése az oltáron sehoggy sem egyezik a római felfogással és nem is találunk analógiát az Ágnes szoborhoz. Magyarázatul esetleg a gyűrűről szóló bájos legenda szolgálhat. Ágnes balkezeiben pálmát, jobbában a bárányt tartja, mint az említett, később átdolgozott szarkofág reliefen.

1667-ben épült a sekrestye, ugyancsak Pieri József apátsága alatt.

IX. Pius pápa 1855-ben a templom restaurálását is elrendelte. A végzett munka, mint az előbbi századok restaurálásai is, a Honorius-féle konstrukciót teljesen egészében tiszteletben tartotta. A falakat új freskók borították. Az arcus triumpháison A. *Gagliardi* pompás képe látható, mely Ágnes lefejezését ábrázolja az Alexander Severus-féle cirkuszbán. Az apszis-mozaik szegélyén félkörben a következő felirat olvasható:

**O VIRGO FELIX O NOVA GLORIA † CAELESTIS ARCIS
NOBILIS INCOLA²⁾**

Az ablakközöket a martyrologiumból ismeretes szűzek képei töltik ki. Jobbról Victoria, Lucia, Ágota, Borbála, Cecilia, Martina és Bibiana; balról Columba, Julia, Apollonia, Flora, Katalin, Zsuzsanna és Candida; a narthex felett Emerentiana és Rufina szűzek alakjai sorakoznak. Természetesen stilszerűbb lett volna a modern felfogás helyett az Apollinare szűzeinek típusában festeni e képeket, de a XIX. század derekán ehhez a művészetnek nem volt érzéke.

Az oszlopok felett a templom építésében és díszítésében buzgó pápák képei láthatók: Liberius, I. Ince, Sz. Gergely, I. Honorius, I. Hadrianus, I. Paschalis, II. Gyula, XI. Leo, V. Pál és IX. Pius. A közbeeső tereket palliumból képzett ornamentumok díszítik. A dekoratív elem jobban megmarad a római-bizanci styl sajátosságai mellett és kedves bordűröket alkot az ívek sávjában és a keresztezésben.

A padlózatot IX. Pius a sz. Pál basilika építésénél fenmaradt márvánnyal burkolta. A fehér-fekete kockás padló széles fehér utakkal egyenletes mezőkre osztva, kellemes hatást tesz a szemlélőre. A mennyezet aranydisztét s az oldalkápolnák festését is átjavították ezen alkalommal.

IX. Pius pápa nagylelkű áldozatkészségéből most ez a kedves szentély, melynek sorsa Róma történetével oly szorosan kapcsolódott, újból díszes menyegzői ruhában gyönyörködte a látogatókat.

¹⁾ Bartolini i. m. 125. o.

²⁾ A már fentebb ismertetett Prudentius hymnusz záradékának kezdő sorai.

Sz. Ágnes temploma — bibornoki egyház.

Falakon kívül fekvő, coemeterialis egyház a római praxis szerint nem volt soha bibornoki cím. Mint jelen mű első részében kifejtettem, Ágnes templomának volt ugyan rendes klérusa, de az a Vestina titulustól függött, s csak quasi incardinált papság volt. A pápák részéről az Ágnes egyházra halmozott kiváltságoknak a legnagyobbja tehát az volt, hogy azt a régi és meghonosodott szokás ellenére bibornoki egyház jellegével ruházták fel. Az erre vonatkozó brévét¹⁾ X. Ince pápa adta ki 1654. okt. 5.-én, amikor t. i. a *Titulus S. Agnetis in cryptis Agonis* bibornoki címet a via Nomentanai Ágnes egyházra ruházta át. Ebben az időben a Navona-téri templom bibornoka Baccio Aldobrandini volt, akit a pápa 1642. márc. 11.-én creált a Quirinálban tartott konzisztóriumban. Aldobrandini bibornok 1658. április 1-ig megtartotta előbbi címét, amikor is optio útján a Nereus és Achilleus egyház bibornoka lett. A Nomentanai uti Ágnes egyháznak első bibornokát VII. Sándor creálta 1658. április 29.-én *Farnese Jeromos* bibornok személyében, akinek a pápa ugyanazon év május 6.-án jelölte ki a templomot bibornoki cím gyanánt.

Az Egyház legfőbb szenátusának, a bibornoki kollégiumnak tagjai, kik a címen kívül ma is még bizonyos jogkörrel rendelkeznek római egyházuk felett, bibornoki jogaiknak és kiváltságaiknak teljes élvezetébe akkor lépnek, mikor a kalapátvétel szertartása nyomán a nekik kijelölt egyházat ünnepiesen birtokukba veszik. Ezáltal közelebbi, reális érintkezésbe jutnak a világegyház székhelyének történetével, melyet annyi martyr-vér, annyi szent hagyomány pecsételt meg a századok folyamán.

Róma történelmi életének dokumentumai, a művészet és áhítat kincseivel megszentelt és rideg merevségükben is életet lehelő tanui a bibornoki egyházak. Jó részük abból az időből való, mikor az Egyház a katakombák homályából kilépett, a birodalom életének tényezője lett, s az előkelők versengve ajánlották fel kincseiket basilicák építésére. Az idők folyamán ezekbe a városi basilicákba helyezték el a vértanuk hamvait, melyeket a katakombákból a barbár hordák elől megmentettek. A martyrok véréből fakadó szepulkrális kultusz ide átültetve virágzott tovább. Mégis ezen egyházak közül is csak kevésnek van oly egységes, állandó, s annyi hagyománnyal megszentelt multja, mint a martyr-síron épült ősi Ágnes egyháznak.

Az Egyház egységessége nyilvánul meg abban az intézményben, hogy a különböző nemzetek biborral diszített főpapjai egy-egy ilyen nagy multu szentély birtokosaivá lesznek.

¹⁾ Bartolini i. m. 128. o.

A márvány-táblán, mely a nagy lejárát végén a keresztelő kút felett van elhelyezve, illusztris nevek olvashatók a bibornokok névsorában. Történelmi reminiscenciák kelnek bennünk egy Farnese, Visconti, Borromeo, Lavigerie, vagy Kopp névnek az olvasásán. A római Egyház nagy hagyománya csillanik meg az egyszerű-feketén bevéssett nevekben.

A templom mai tulajdonosa báró Hornig Károly veszprémi püspök, kinek a boldogemlékű nagy német bibornok, Kopp György halálával elárvult Ágnes egyházat X. Pius pápa az 1914. máj. 28.-án tartott titkos konzisztóriumban adományozta. A bibornok főpap római egyházát ugyanazon év június 1-én, pünkösd hétfőjén vette birtokába a hagyományos szertartások közepette.¹⁾

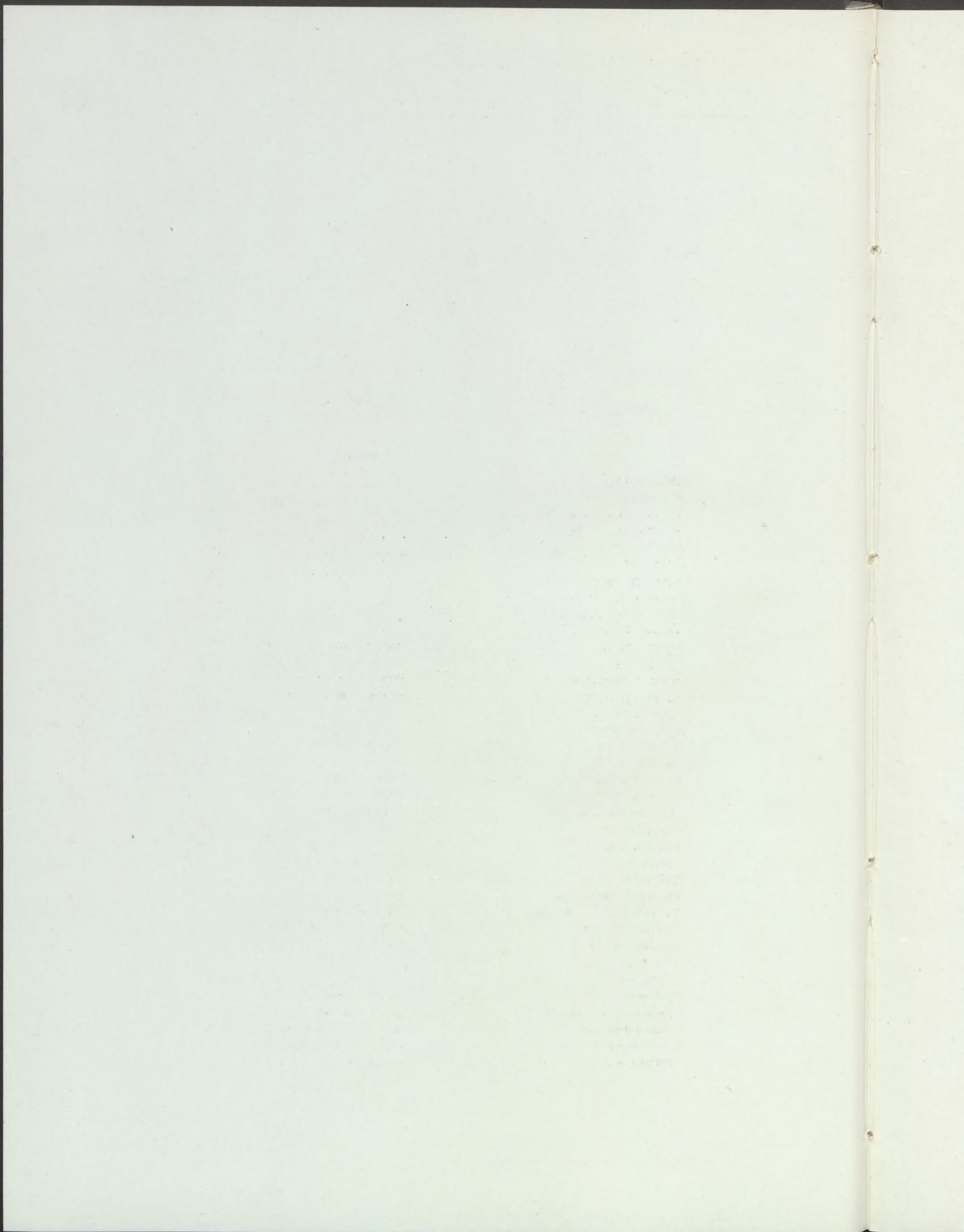
* * *

Ime sz. Ágnes egyházának eredete és történelmi élete. Élteti ezt a templomot a nagy stylus, mely a szüzességnek és hitvallásnak vértanujában élénk tárul. Melyben az erő mellett annyi a gyengeség és a báj. És ezt a szellemet látjuk mi letűkrözni és pusztíthatatlanul tovább élni sz. Ágnes Nomentanai uti egyházában.

¹⁾ A szertartásoknál jelen volt mint a brevét kihirdető apostoli főjegyző: *Wilpert* József protonotarius is, ki a Kopp-féle ásatásokat Don Aug. Baccival egyetértőleg 1901—1903-ig vezette. Jelen voltak továbbá vatikáni diplomáciai képviselőnk tagjai: *Schönburg-Hartenstein* herceg, *Pálffy* gróf, *Csiszárík* dr. prelátus, *Thurn* gróf; továbbá a Hornig családból *Hornig* Anna bárónő; a veszprémi egyházmegye részéről: dr. *Rédey*, *Ádám* és dr. *Simon* kanonokok, *Csolnoky* dr. és e szerény mű szerzője. A Constantina korabeli trónuson ülő bibornok főpapot a templom klérusa, a laterani kanonokrend itt működő tagjai vették körül.

Magyarázó képek jegyzéke.

	Oldal.
1. Sz. Ágnes egyház külseje.	
2. A sz. Ágnes katakomba alaprajza	44
3. Az Ágnes-sir epitaphiuma	62
4. A S. Petronilla egyház alaprajza	83
5. Oszlop és párkánydís a sz. Ágnes egyházban .	86
6. A Libériusi oltár előlapja sz. Ágnes képével .	93
7. A sz. Ágnes egyház belseje	118
8. A Honorius-építette Ágnes egyház alaprajza . .	121
9. Sz. Ágnes feje az apszis-mozaikon	133
10. A sz. Ágnes egyház apszis-mozaikja	135

Név- és tárgymutató.

A.

Ablakok 143.
 Abundantius 106.
 Achilles kivégzése 128.
 Acrostichon 73, 78.
 Acta SS. (Bollandistae) 75.
 Ádám 154.
 Aditus ad sanctos 84.
 Aeliusok 23, 49, 59.
 Agapitus II. pápa 146.
 Agatha sz. 100.
 Agellus 42, 88.
 Ágnes neve 5, 6.
 Ágnes coemeterium 45.
 Ágnes fejreliquiái 24, 151.
 Ágnes szobor 147, 151.
 Agne Sanctissima 62.
 Agnus Dei 24.
 Ágoston sz. V, 6, 8, stb.
 Aistulphus 148.
 Aldelmus 6, 72.
 Aldobrandini 154.
 Alexander 23.
 Allard 7, stb.
 Ambók 140.
 Ambrus sz. V, 6, 7, 10, stb.
 Ammianus Marcellinus 70.
 Ampliatus 63.
 Anastasia S. 108.
 Ancillae Dei 57.
 András sz. 100.
 Aniene 40.
 Apollinare S. 25.
 Apszis-mozaik 132, 139.
 Aquamanilék 108.
 Aranyüvegek 11.
 Arcadius 56.

Architravok 125.
 Archivoltok 124.
 Arcosolium 88.
 Armellini VI, 3, 46, stb.
 Aspasius Paternus 7.
 Athanasius sz. 104.
 Aurelia Agapetilla 57.
 Aureliusok 49, 63.
 Ausonia 76.

B.

Bacci VI, 51, stb.
 Baptisterium 77, 107, 123.
 Bárány 5, 6, 132.
 Bárányok megáldása 25.
 Baronius 79, 147.
 Bartolini VI, stb.
 Basilica-styl 124.
 Benedek I. pápa 111.
 Betlehem 139.
 Boldetti 25.
 Boltozatok 126.
 Bonifacius I. pápa 26.
 Bonifacius II. pápa 77.
 Borgia István 63.
 Borromeo 154.
 Bosio 9, 45, stb.
 Bulletin critique 7.
 Bullettino d'arch. christ. 25, stb.
 Busiri 143.

C.

Cabrol 7, stb.
 Caecilia sz. 25.
 Calepodius katak. 23.
 Callixtus katak. 136.
 Campagna 145.

Campagus 137.
 Campanile 145.
 Cancellusok 141.
 Cassianus 100.
 Cassiodorus 54.
 Cataracta 91.
 Cattaneo R. 87, stb.
 Cecca de Manieris 147.
 Cellae trichorae 57, 82, stb.
 Cerostata 88.
 Chosroes 116.
 Christo dicata 103.
 Chrisostomus sz. 71.
 Ciampini 142.
 Ciborium 128.
 Cipolla 79.
 Civiltà cattolica 129.
 Clemente S. 83.
 Clodiusok 3, 47, stb.
 Colonna Trajana 123.
 Colonna Antonina 123.
 Codex Ambrosianus 73.
 Codex S. Gallensis 73.
 Codex Parisiensis 73.
 Codex Vallicellanus 79.
 Codex Vaticanus 79.
 Columbarium 60.
 Coemeterium majus 23, 45.
 Commodilla katak. 11.
 Confessio 89, 128.
 Constantinus V. stb.
 Constantina 5, 26, 69, stb.
 Constans 70.
 Constantius 70.
 Cordier N. 152.
 Cornides-Codex 28.
 Cosma és Damjanus 139.
 Costanza S. mauzoleum 5, 58, 75.
 Crux gemmata 135.
 Crux monogrammatica 49.
 Csiszárík dr. 154.
 Csolnok 154.
 Cyprianus Sz. 7.
 Cyriacus egyh. 115.

D.

Damazus sz. V, 6, 7, 9, 96, stb.
 Debreczeni-Codex 28.
 Depositiones Martyrum 8.
 Didascaliák 73.
 Diocletianus 7, 8.
 Domitilla katak. 82.
 Domus ecclesiae 58.
 Dölger 27.
 Duchesne 7, 8, 25, stb.

E.

Emerentiana 5, 22, stb.
 Emerentiana reliquiái 149.
 Emporiumok 121.
 Érdi-Codex 27.
 Escorial 88.
 Eulalius 108.

F.

Fabianos pápa 63.
 Farnese 154.
 Fauno Lucio 123.
 Fausta 76.
 Favor lector 55.
 Fea 57.
 Felicula 24.
 Felix 23, 94.
 Fenestella confessionis 92.
 Ferenc József I. király 148.
 Fenestrae gypseae 143.
 Festmények 142.
 Fieber H. 124.
 Formae 82, 143.
 Forum Romanum 123.
 Frigyes II. császár 149.
 Fulgentius 100.
 Fulvio Andrea 123.

G.

Gactani 126.
 Gagliardi 15.
 Gallicanus és Joannes 73.
 Gallus 70.
 Garrucci 6, 14, stb.
 Gergely I. pápa 16, 111.
 Gergely XI. pápa 147.
 Gervasius és Prothasius egyh. 108.
 Gesta S. Agnes 4, 5, 7, 14, stb.
 Gesta Liberii 94.
 Giotto 147.
 Görög legendák 15.
 Graffiti 45.
 Gregorovius 74, stb.
 Grisar 77, stb.
 Grossi Gondi 76.
 Gyula II. pápa 124.

H.

Hadrián I. pápa 148.
 Hadrianus egyház 115.
 Halotti lakomák 57.
 Hannibalianus 70.
 Harangok 145.
 Helena 5, 70, 102.

Heraclius 115.
 Hincmarus Rhemensis 149.
 Honorius császár 52.
 Honorius I. pápa 115, stb.
 Honorius oltára 126.
 Honorius sírfelirata 117.
 Honorius versei 128, 130.
 Horijs Crescentianus 48.
 Hornig bibornok VII, 154.
 Hornig Anna bárónő 154.
 Hortulus 42.
 Hyacinthus sz. 100.
 Hyppolitus 139.

I.

Ince I. pápa 108.
 Ince X. pápa 106, 154.
 Ince VIII. pápa 147.
 Irene 80.
 István sz. 139.
 István II. pápa 148.
 Itinerarium 17, 45, 74, 119.

J.

Jacobus a Voragine 28.
 János és Pál vért. 100.
 János III. pápa 111.
 Jeromos sz. 71, 104.
 Jeruzsálem 139.
 Jubaru VI, stb.
 Julianus apostata 76.
 Junius Bassus 79.

K.

Kandeláberek 141.
 Kaufmann 75, stb.
 Kehr 146.
 Kelemen VIII. pápa 145.
 Kelyhek 102.
 Kirsch 81.
 Kolostorok 103.
 Könyvtárak 56.
 Kopp bibornok 154.
 Krisztus-monogramm 47.

L.

Lacunaria 142.
 Lapponi 9.
 Laquearia 142.
 Lavigerie 96, 154.
 Léclercque 61, 79.
 Legenda Aurea 28.
 Lépcső 100, 122.
 Leo III. pápa 149.
 Leo XI. pápa 123, 147.

Leopardus pap 107.
 Liberius pápa 11, 93, stb.
 Liber Pontificalis (Ed. Duchesne.
 Paris. 1886.) 26, stb.
 Libyanus 105.
 Limenius Catullinus 51.
 Loculus 45.
 Locuș, sacer 43.
 Longobardok 111.
 Lőrinc egyh. 139.
 Lucia egyh. 115.
 Lucia apátnő 147.

M.

Mabillon 146.
 Magnentius 71.
 Marangoni 63, 98.
 Maranna di S. Agnese 40.
 Marcella 104.
 Marcellina 51.
 Marchi 45.
 Marco S. 140.
 Maria in Cosmedin 83.
 Maria in Domnica 131.
 Maria Maggiore 131.
 Mária 25.
 Marquardt 9.
 Marucchi 40, 85, 87, stb.
 Martyr 63.
 Matroneum 122.
 Matz és Dühn 129.
 Mazzochi 71.
 Maximilianus Hercules 74.
 Maxentius 7.
 Maximus 107.
 Medici Sándor 123, 147, 150.
 Memoria 42.
 Merentiana 147.
 Miklós I. pápa 140.
 Minervina 71.
 Mohamed 116.
 Monrealei dom 142.
 Mothes 145.
 Mozaik 132, 133.
 Museo Christiano 49.
 Muther 132.

N.

Negwu VI.
 Nereus és Achilleus egyh. 82.
 Nibby 39, 81.
 Nicomedes 61.
 Nomen 65.
 Nuovo Bullettino 6, 50, stb.
 Nympha vagy Lympha b. Petri 94.

O.

Opus Alexandrinum vel sectile
144.
Opus cosmaticum 140.
Ovidius 20.
Oszlopok 130.

P.

Pál apostol 139.
Pál basilica 120.
Pál V. pápa 120, 151.
Pálffy gf. 154.
Palliotto 129.
Pallium 25, 137.
Palus ad Capream 40.
Pancratiusz egyh. 100.
Papias 23.
Párkánydís 126.
Pascal I. pápa 24.
Pascal II. pápa 148.
Pasteiner Gy. 124.
Paulinus 105.
Pelagius I. pápa 111.
Pelagius II. pápa 126.
Penula 135.
Peristephanon 79.
Pergula 9.
Perna 50.
Perret 5.
Péter templom confessiója 128.
Péter templom ajtaja 123.
Petronilla 24, 82.
Petrus és Marcellinus egyh. 115.
Pharum 88.
Philocalusi irás 49.
Philostorgius 71.
Pier Leone 149.
Pieri József 152.
Pietro in Vincoli 148.
Pio Franchi V, 12, 20, stb.
Pius IX. pápa 81, 143, 148.
Pius X. pápa VI, 154.
Plinius jun. 10.
Pompeo Ugonio 96, 124, stb.
Porta Nomentana 39.
Porta Pia 39.
Porta regia 115.
Portus 100.
Potitus 90.
Praediolum 41.
Praetextatus katak. 5.
Praxedes egyh. 24.
Priscilla katak. 94.
Protus sz. 100.
Pudentiana egyh. 106.

Püspöki trón 89, 140.
Putti-alakok 141.

Q.

Quattuor Coronati egyh. 115.

R.

Rassegna Gregoriana 54.
Ráskai Lea 28.
Rauscher bib. 148.
Rédey dr. 154.
Régiók 105.
Reumont 99.
Restituta 147.
Retro sanctos 49.
Rohault de Fleury 125, stb.
De Rossi 63, stb.
Römische Quartalschrift 50.
Rothadus 149.

S.

S. Saba egyh. 83.
Sabina egyh. 83.
Sancta Sanctorum 9.
Sancti parentes 4.
Sanctus, sanctissimus 63.
Sándor sz. confessiója 90.
Sándor IV. pápa 73, 101, 147.
Sándor VII. pápa 154.
Savio Fedele 70.
Schmied G. 4.
Schola Cantorum 83.
Schönburg-Hartenstein hg. 154.
Schultze 82.
Schwarz M. 125.
Sebestyén sz. 27.
Sempronianus vagy Symphronius 7.
Senatorium 122.
Septimiusok 4, 59.
Serena Abatissa 54.
Severano 49, 140.
Severinus sz. 115.
Sfondrati 17, 41, 150.
Signorili N. 73.
Silvester pápa 107.
Simon dr. 154.
Siricius pápa 49, 107.
Sixtus IV. pápa 124, 147.
Sixtus V. pápa 123.
Sozymus 72.
Szarvas 108.
Szarkofág 130.
Szilveszter egyh. 100.
Statius Proculus 51.
Stola 134.

Styger 137.
Suburbanum 76.
Symmachus pápa 55, 99, stb.
Symphorosa S. 82.

T.

Tegurium 92.
Temesvári Pélbárt 28.
Teoderich 99.
Theodora 134, 138.
Theodorus pápa 119, 136.
Tillemont 71.
Titulus 65.
Tivoli 115.
Thurn gf. 154.
Traditio legis christ. 110.
Transenna 91.
Tribuna 79.
Tribunal Christi 54.
Triclinium 42.

U.

Ulpia Sirica 49.
Ulpiusok 49.
Umbilicus 91.
Ursinus 98.
Ursicinus 105.

V.

Valentinus egyh. 115.
Valerianus 7.
Vállkövek 131.
Varallo Jeromos bib. 123, 143, 150.
Vatikáni palota 100.
Venturi A. 95, 138.
Veralli Fabricio bib. 88.
Vestinae titulus 106, 154.
Veszprémi Káptalan 28, 146.
Via Aurelia 100.
Via Flaminia 115.
Via Nomentana 39.
Via Salaria 39.
Via Tiburtina 39.
Vicolo Filomarino 48.
Victor sz. 23.
Vindicatio martyrum 63.
Vinea 42.
Visconti 154.
Vitale S.

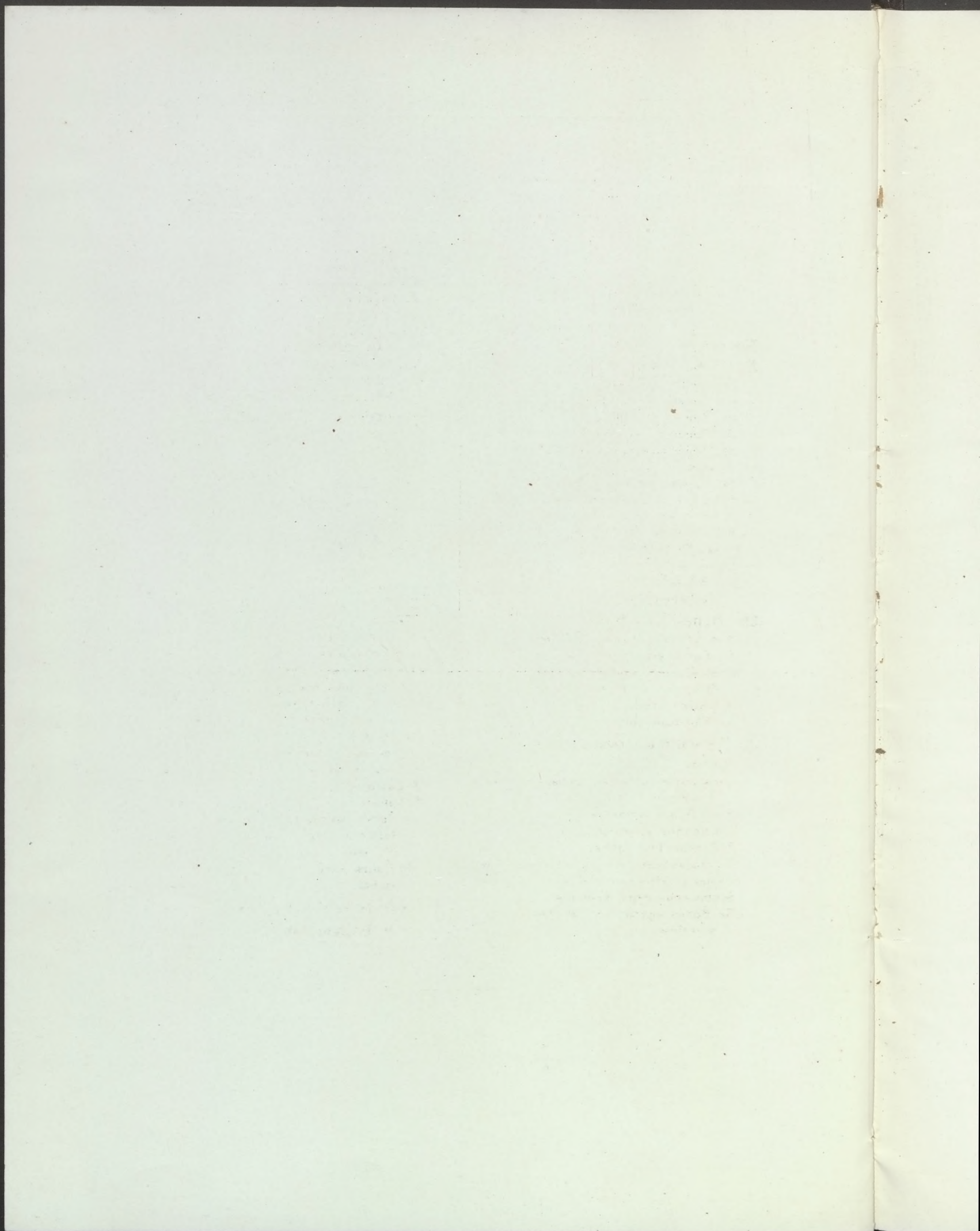
W.

Wilpert J. VI, 11, 42, 89, stb.
Wolf O. 120.

Z.

Zonaras 72.
Zsámoly 135.

Tartalomjegyzék.

	Oldal.		Oldal.
Bevezetés	V	A sz. Ágnes-kolostor	103
Sz. Ágnes élete és vértanúsága:		A sz. Ágnes egyház papsága	105
Sz. Ágnes származása és neve	3	Az Ágnes egyház baptisteriuma	107
Sz. Ágnes vértanúságának ideje	6	Az Ágnes egyház a VI. században	111
Sz. Ágnes ifjúkora	8	I. Honorius pápa építkezése:	
Sz. Ágnes – fogadalmas szűz	10	Honorius pápa egyénisége és munkássága	115
Sz. Ágnes önkényt vállalt vértanúsága	12	A Lib. Pontificalis és az itinerariumok feljegyzései	117
Sz. Ágnes halála	15	A Honorius-építette Ágnes egyház méretei	120
A birói eljárás mozzanatai	17	Az emporiumok	121
A halált követő epizódok	22	A nagy lépcsőlejárát	122
Emerentiana	22	Az archivoltok	124
A szülők látomása	24	A Honoriusi oltár	126
Ágnes és Constantina	26	A Honoriusi templom márványdisze	130
Sz. Ágnes legendája magyar co-dexekben	27	Az apszis-mozaik	132
Sz. Ágnes eredeti siremléke:		A püspöki szék	140
A sz. Ágnes egyház épületsorozatja	39	Az ambók	140
Sz. Ágnes eredeti sírja	41	Márványkandeláberek	141
A sz. Ágnes coemeterium	45	A basilica mennyezete	142
A föld szintjén létesített temető	57	A basilica festése	142
A családi sírbolt	59	Az ablakok	143
Az Ágnes-sír epitaphiuma	62	A templom padlózata	143
A Constantina-építette Ágnes egyház:		A templom külseje	144
Constantina sz. Ágnes egyházának alapítója	69	A Campanile	145
A sz. Ágnes egyház alapítása	75	A kolostor	146
Constantina acrostichonja	78	Az Ágnes egyház rövid története	
A Constantina egyház	80	Honorius után	148
A Constantina egyház confessiója	89	V. Pál pápa oltára	150
Damazus pápa feliratos táblája	96	Sz. Ágnes temploma – bibornoki egyház	153
Symmachus pápa építkezése	99	Magyarázó képek jegyzéke	155
Az Ágnes egyház birtoka és felszerelése	101	Név- és tárgymutató	157

1. The first part of the paper is devoted to a general discussion of the problem of the origin of life. It is shown that the problem is one of the most important and most difficult in the history of science.

2. The second part of the paper is devoted to a discussion of the various theories of the origin of life. It is shown that the most plausible theory is that of spontaneous generation.

3. The third part of the paper is devoted to a discussion of the various experiments which have been conducted in order to test the theory of spontaneous generation. It is shown that the results of these experiments are in favor of the theory.

4. The fourth part of the paper is devoted to a discussion of the various objections which have been raised against the theory of spontaneous generation. It is shown that these objections are not valid.

5. The fifth part of the paper is devoted to a discussion of the various applications of the theory of spontaneous generation. It is shown that the theory has many important applications in the field of biology.

6. The sixth part of the paper is devoted to a discussion of the various conclusions which can be drawn from the theory of spontaneous generation. It is shown that the theory is a very important one in the history of science.

7. The seventh part of the paper is devoted to a discussion of the various questions which remain to be solved in connection with the theory of spontaneous generation. It is shown that there are many important questions which have not yet been answered.

8. The eighth part of the paper is devoted to a discussion of the various methods which can be used in order to solve these questions. It is shown that there are many different methods which can be used.

9. The ninth part of the paper is devoted to a discussion of the various results which have been obtained in connection with the theory of spontaneous generation. It is shown that there are many important results which have been obtained.

10. The tenth part of the paper is devoted to a discussion of the various conclusions which can be drawn from these results. It is shown that the theory of spontaneous generation is a very important one in the history of science.

1. The first part of the paper is devoted to a general discussion of the problem of the origin of life. It is shown that the problem is one of the most important and most difficult in the history of science.

2. The second part of the paper is devoted to a discussion of the various theories of the origin of life. It is shown that the most plausible theory is that of spontaneous generation.

3. The third part of the paper is devoted to a discussion of the various experiments which have been conducted in order to test the theory of spontaneous generation. It is shown that the results of these experiments are in favor of the theory.

4. The fourth part of the paper is devoted to a discussion of the various objections which have been raised against the theory of spontaneous generation. It is shown that these objections are not valid.

5. The fifth part of the paper is devoted to a discussion of the various applications of the theory of spontaneous generation. It is shown that the theory has many important applications in the field of biology.

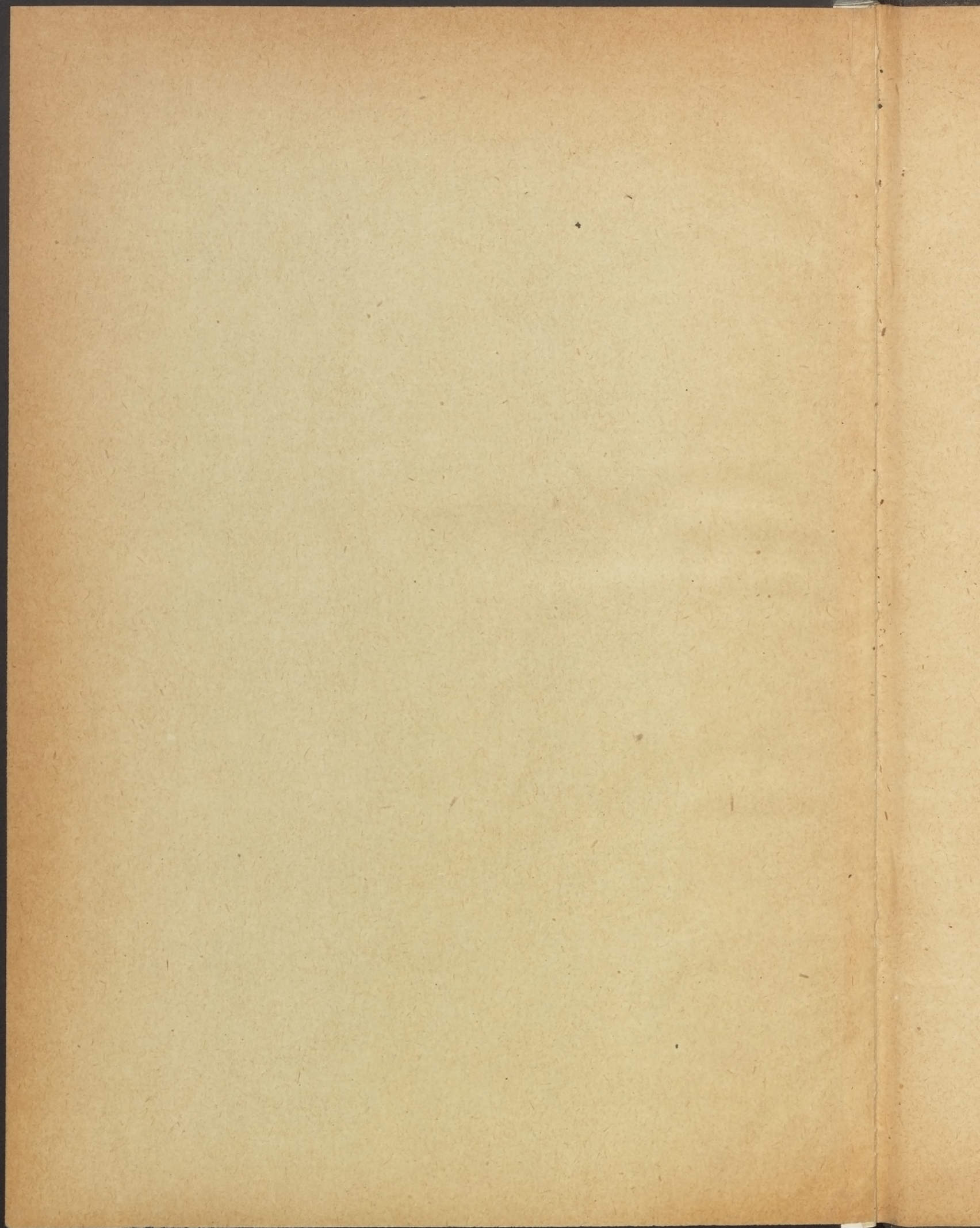
6. The sixth part of the paper is devoted to a discussion of the various conclusions which can be drawn from the theory of spontaneous generation. It is shown that the theory is a very important one in the history of science.

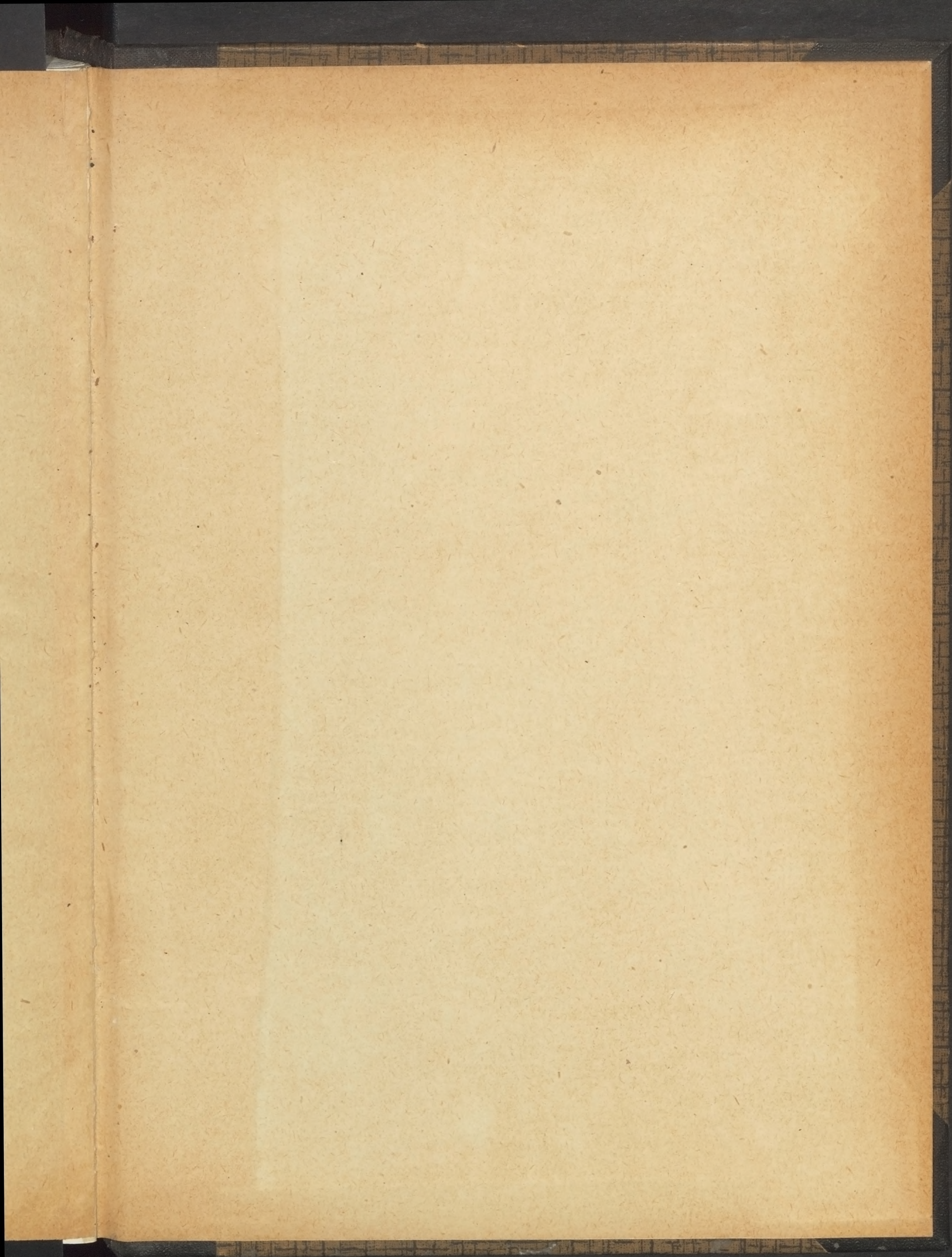
7. The seventh part of the paper is devoted to a discussion of the various questions which remain to be solved in connection with the theory of spontaneous generation. It is shown that there are many important questions which have not yet been answered.

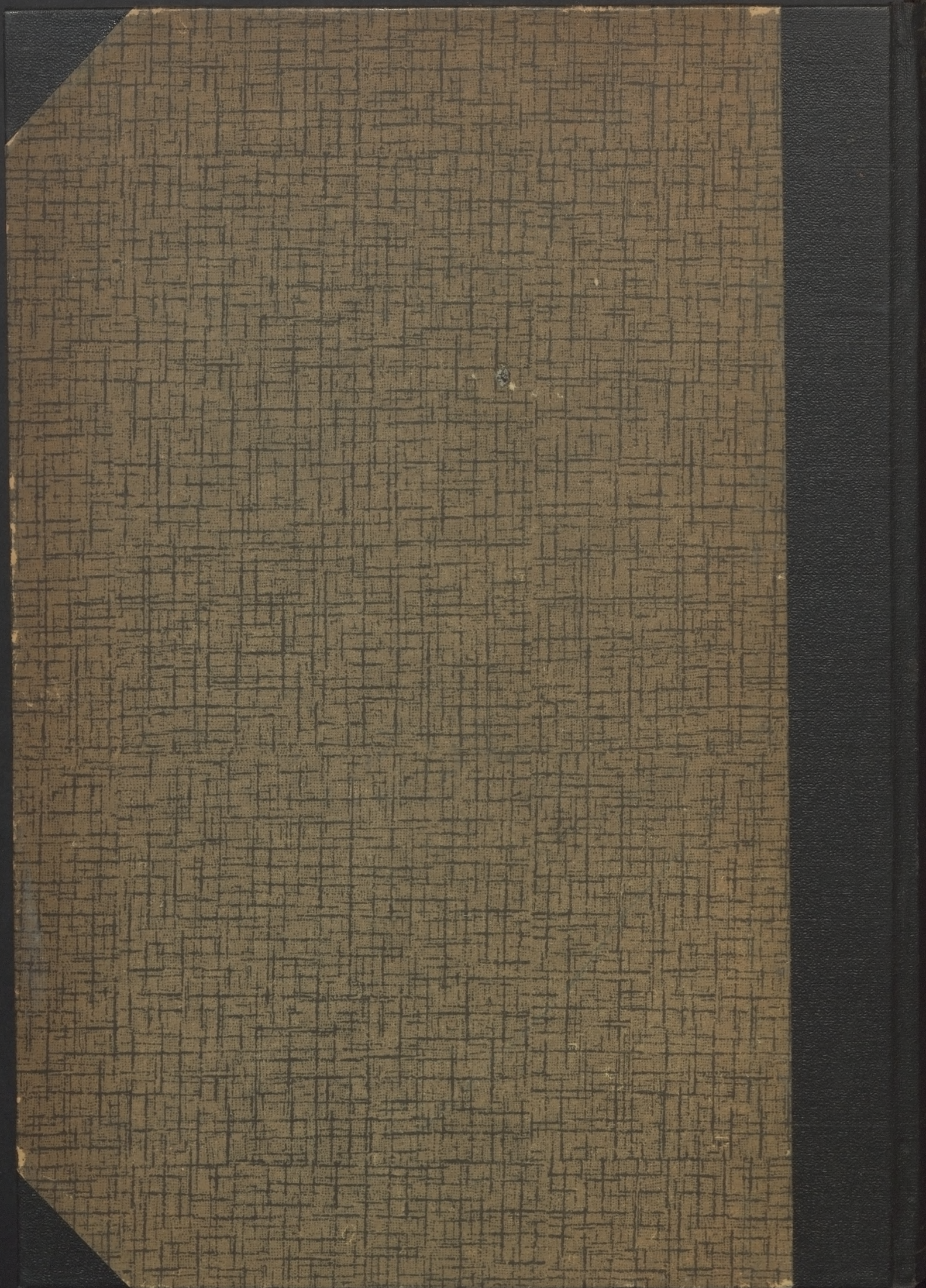
8. The eighth part of the paper is devoted to a discussion of the various methods which can be used in order to solve these questions. It is shown that there are many different methods which can be used.

9. The ninth part of the paper is devoted to a discussion of the various results which have been obtained in connection with the theory of spontaneous generation. It is shown that there are many important results which have been obtained.

10. The tenth part of the paper is devoted to a discussion of the various conclusions which can be drawn from these results. It is shown that the theory of spontaneous generation is a very important one in the history of science.

264953

LETTOR
—
A RÓMAI
VIA
NOMENTANAI
SZENT ÁGNES
EGYHÁZ